

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА

ВСТУПНА СТАТТЯ П. ФИЛИПОВИЧА

«ПЕРЕМОГА»

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА

ВСТУПНА СТАТТЯ П. ФИЛИПОВИЧА

«ПЕРЕМОГА»

Буенос-Айрес

— 1954 —

Аргентина

ІСТОРІЯ ОДНОГО СЮЖЕТУ

(“У неділю рано зілля копала” О. Кобилянської)

I.

Назва оповідання О. Кобилянської “У неділю рано зілля копала”, друкованого вперше в Літературно-Науковому Віснику за 1909 рік, та епіграф до нього — пісня “Ой не ходи, Грицю, на вечерниці” — виразно свідчать, з якого джерела зачерпнула авторка. Не було воно новим, невичерпаним: ще до Кобилянської багато драматургів, повістярів і поетів зверталось до того самого джерела, утворивши певну традицію, що в різні часи мала свої характерні риси. На тлі передніх обробок пісенного сюжету краще зрозуміти можна своєрідні властивості оповідання буковинської письменниці, що гармонують і з іншими її творами, і відбивають в цілому певну літературну школу, певне суспільне оточення.

Не будемо розшукувати, як утворилася сама пісня “Ой не ходи Грицю...”, що має яскраво-сюжетний характер (“род баллады”, зазначав російський критик Полевий). Це одна з обробок стародавнього і широкоразповсюдженого сюжету про дівчину, яка труїть милого за те, що двох кохає, труїть, чи взагалі зводить з світу не бажаючи віддати його супротивниці. Схожого типу сюжет зустрінемо, напр., і в тій версії середневічного роману про Тристана та Ізольду, де фігурують Ізольда Золотокоса та Ізольда Білорука. В українській пісні дію перенесено в сільське оточення та сполучено з побутовими явищами (вечорниці, любощі). Ця пісня віддавна здобула собі широкої популярності, а 1805 року її вперше вмістив “Всеобщий, новоизбранный песенник всех лучших рас-

сийских авторов, содержащий в себе песни, арии и хоры . . . малороссийские и анакреонтические и проч., положенные на голоса, по новейшему вкусу на 13 отделений . . . Иждивением московского купца Сергея Петрова". До 1827 року (коли з'явився відомий збірник укр. пісень Максимовича) пісня про Гриця сім раз зустрічається в різних російських співанниках¹⁾.

У Львівському календарці на 1823 рік ("Pielgrzym Lwowski") з'явилася стаття Зубрицького про простонародні пісні з двома зразками українських пісень, перший з них пісня — "Не ходи Грицу . . ." Тоді ж у Львові надруковано було німецький переклад цієї пісні. Петербурзький журнал "Вестник Европы", що містив у 20-х роках чимало українського матеріалу, в 6-ій книзі за 1827 рік констатував: "Не без приятного удивления увидели мы в Календаре Львовском две песни, известные всем украинцам нашим". В 11-ій книзі дано було "изложение" польської статті Зубрицького та текст пісні про отруєного Гриця з нотами і першою строфою німецького перекладу. До пісні редактор журналу, Каченовський, додав примітку: "Песня эта во многих местах отзывается полонизмами, неизвестными в Малороссии" (напр., "прийшол", "казалам"). В статті цікаве таке місце: "Замечательно, что здесь молодая чернобровая девушка упражняется в чаредействе между тем, как это опасное искусство вообще приписывается лишь пожилым женщинам". Характерно, що в численних обробках сюжету про отруєного Гриця в ролі "чарівниці" не виступає безпосередньо ображена красуня, автори вволять новий

1) Див. М. Сперанский. "Малороссийская песня в старинных русских печатных песенниках.. (Этногр. Обозрение. 1909, т. 81-82).

персонаж --- стару жінку, яка дає дівчині отруту або навчає її вигрити чарівне зілля.

Згадка про "Гриця" не раз зустрічається в "Кобзарі" ("Катерина", "До Основ'яненка"), а в Шевченковому оповіданні "Близнечи" Сокира "медленно розкрывал гусли, тихо аккомпанируя на них, пел своїм чаруючим тенором с самым глубоким чувством

"Не ходи, Грицю, на ті вечорниці"
и когда кончал песню, то жена падала в его об'ятья и заливалася горчайшими слезами, а он тогда говорил ей, целуя: "вот это настоящая модная песня".

Пісня про отруєного Гриця часто зустрічається в збірниках народніх пісень. Чубинський подає до неї низку варіацій, знайдемо її у де-Волана ("Угрорусские нар. п."ни"), у Головацького. Про поширення пісні у Буковині свідчить вірш буковинського поета Данила Млаки (Воробкевича) "Чарівниця" ("Зоря", 1886, ч. 7):

... Я з "Гриця" знат, що кождая
Вдова чи молодиця
Гідка, лиха та злюща —
Правдива чарівниця.

Немає нічого дивного, що популярна пісня, драматично-стисла і художньо-проста, спокусила не одного автора взяти її за сюжет для більшої композиції. Але в одній обробці маємо власне розтягнений переспів нашої пісні. Це вірш видатного представника так званої "української школи" в польській поезії Богдана Залеського — "Ukaranie (dumka ukrainska)". На думку Станіслава Здярського, дослідника народного елементу в польській поезії XIX століття ("Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku", Warszawa, 1901) такого слабого вірша Залеський міг написати лише тоді, коли вчився в уманській школі (до 1820 р.) —

таким чином це перша відома нам літературна обробка пісні про Гриця.

Франко, ставлячись негативно до спроб Залєського наслідувати українську народну пісню (переробки “на фантастичний лад”) писав у “Зорі”, 1886 р.: “Прошу для прикладу прочитати його думку п. з. “Ukaranie”, щоби пересвідчитися, який дивогляд зробив той “український боян” з нашої простої, а в простоті своїй так реальної пісні “Не ходи Грицю на вечерниці”. Наведемо першу строку Залєського:

*“Nie chodź tój Archory,
Na cudze wieczory”
Młoda go Makryna
Prosi — i promina.
Daremnie Makryna
Prosi, i promina
Nie słuchał Archory,
Chodził na wieczory.”*

Таких строф — дев'ять. Можна погодитись з висновками Ол. Колесси в статті “Українські народні пісні в поезіях Богдана Залєського” (“Записки Наук. Т-ва”, т. I): “Дійсно розпустив Залєський водою коротку, ядернисту і гарну українську пісню. Здавалась вона йому певно надто простою: старався отже її ушляхотнити: але чи се йому удалось? чи се було потрібне? Мусіло йому не сподобатись саме ім'я “Гриць”, заступив його отже дивачним “Archory”, котре так разить в пісні, взятій з життя сельського люду. Се ся ж “Makryna” і “Aniela” переносять нас до сфер, що стоять поза життям сельського люду на якісь “Wieczory”, на котрі не мож певно показатись в мужицькій свитці”.

З приводу слів Маркини в останньому куплеті:

*"Ach! o matko miła!
Wiem com uczyniła;
Jego ukaranie
Za przykład zostanie."*

Колеса зазначав, що таким чином злочин тут “неєсть пімстою за індивідуальну кривду, але радше результатом якоїсь загальної філософічної теорії; а це психологічна хиба, суперечить народній пісні”.

В цілому поезія Залєського може бути прикладом шляхетського нерозуміння народньої творчості, характерного взагалі для “української школи” в польській поезії,

II.

З обробок, що виходять за межі простого пересліву, найперша “Чары или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских” (Москва, 1837 р.) — твір українською мовою написаний. Про його автора — Кирила Тополя — майже жодних біографічних відомостей немає. Костомаров, зазначаючи, що зміст своєї п'єси Тополя взяв з народньої пісні “Ой не холи Грицю”, гадав, що коли б використано було й іншу пісню, то “Чари” лишились би “Чарами”, тільки треба було б змінити розмови дієвих осіб. Дійсно, “сцени” К. Тополі не мають сюжетної єдності, а психологію героїв в них майже не розвинуто. Але вони дуже сподобались Костомарову, ще більше Полевому (“Библиотека для чтения”, 1837 р.), його велику критичну статтю передруковано було з скороченнями в “Семейной библиотеке” С. Шевовича (Львів, 1855 р., кн. I), пізніше історик українського письменства Ом. Огоновський вбачав у “Чарах” чудову картину етнографічну. “Чари” цілком могли задовольнити тих, що плекали романтичні інтереси до “народності”. — до

народної пісні, повір'їв, легенд. Реально-побутового в них дуже мало, хоч деякі сцени в шинку давали Ко-стомарову підставу запевняти, ніби це — “простое описание того, что автор видел, и описание верное, мастерское”. В першій сцені є навіть натяк на со-ціальну дійсність, коли п’янний вйт (гумористичний тип в дусі Гоголевих оповідань з українського життя), прокинувшись, кричить на молодь, що співає і танцює в шинку: “На панщину! Мужики молотити, жінки до конопель, дівки прясти!” Та ця деталь затушовується в гомоні жартів, танців та рясних пісень. Вокальніх номерів у “Чарах” значно більше, ніж в комічних опе-дретах Котляревського, вони мають уже самостійне значення, дуже мало зв’язані з переживанням героїв і наближають твір К. Тополі до тих пізніших п’ес, що “співами” й “танцями” захоплювали переважно неви-багливих “хуторян” та російсько-українське провін-ціальне міщанство.

В шинку, де бавиться молодь (перша сцена), поміж парубками визначається Гриць і Василь, поміж дівчатами — Гая, Христя і Любка. Гриць пропонує: хай дівчина, що кохає його, заспіває веселої пісні — Гая співає (“Ой ти їхав, їхав, їхав...”). В дальшій сцені — осіннім ранком, коли вйт скликає людей на панщину, Гриць розмовляє з Василем і доводить йому, що не варто жаліти чорнобривих коханок. Побачивши Гаю і Любку, вони ховаються, підслуховують і дізнаються, що Гая кохає Гриця, Любку — Василя. З’являються батьки парубків, вони вбачають в Галі і Любиці суджених своїм синам.

Того ж дня, увечері, біля корчми збирається “громада” — чоловіки і жінки. Пролетів метеор — починаються розмови про вільном, про Зміїху, до якої лігає огненний змій і т. ін. Ці розмови так налякали “громаду”, що вона приймає за примару віта, коли той ви-

падково підходить. Комічний ефект. Знову співи, танці, сміх.

В новій сцені — хата заможньої Кугутки, Галиної матері. Кугутка, помітивши сумний настрій дочки, посилає за ворожкою Домахою Зміїху. Від неї Гая дізнається, що Гриць кохає іншу. Зміїха обіцяє приворожити Гриця. Знов гумористична сценка з війтом, що прийшов до Когутки випити доброї запіканки. Гості виходять, з'являється Гриць. Він запевняє Галю, що кохає її, але вона не йме йому віри.

В дальшій сцені — у Зміїхи збираються відьми — ворожать, п'ють чарівне зілля і летять через комин на шабаш. П'яній війт, зайшовши до Зміїхи і випивши замість горілки зілля, теж летить і опиняється на Лисій Горі, звідкіля його випроваджує Зміїха. Сюжет цієї сценки зустрічається в народніх казках; О. Сомов обробив його в "Київських ведьмах" (альманах "Новоселье" 1833 р.). Під впливом Сомова, як доводить В. Даников ("Русск. Фил. Вест." 1910, № 3-4). Пушkin написав свого "Гусара", видрукованого 1834 року. Таким чином, Тополя, крім народньо-поетичної традиції, має безпосередніх літературних попередників у згаданій фантастичній частині твору.

В дальшій сцені Грицева мати умовляє сина одружитися з лоброю і скромною Христею, а не з багатою Галею, до якої і попович захоче посвататись. Дієнавшись про Грицеві заручини, Гая йде до Зміїхи: вона швидче погодиться на Грицеву смерть, ніж на його одружіння з іншою. Нова сценка в шинку з п'янім війтом, спігачи і танцями. Потім Гая і Зміїха ідуть у неділю чуть-світ і несуть зілля. Ворожка дає погали — послідовність вчинків і днів така ж, як у пісні (у гонелітоц зілля треба поголоскати у середу приведе Гриця). Гриць приходить у середу до Галі,

яка його труїть. Вмираючи, Гриць визнає свою провину.

У п'ятницю опівночі збираються на улиці парубки й дівчата. У далені темніє під лісом кладовище. Віє вітер, виють собаки. Всі лякаються, ніхто не співає, не танцює. Тоді Василь починає співати "Ой не ходи, Грицю"; луною на кладовищі озивається **кінець** пісні.

З блискавками і громом надходить гроза **та злива**. Всі жахаються, тікають по хатах.

Ці сухо-романтичні, баладні страхіття останньої сцени підкреслюють, що пісня про Гриця була для автора "Чар" тільки приводом поетизувати народні повір'я і легенди та подати велику кількість українських пісень, що почали тоді цікавити все ширші кола дослідників, письменників і читачів. "Чари" — типовий твір романтично-етнографічної школи. Року 1887 "з легенди К. Тополі" Іван Лагода "спорудив" "народню" драму з піснями "Чари" (М. Комаров "Українська драматургія").

III.

Друга обробка сюжету про Гриця належить відомому російському драматургу і театральному діячеві — кн. Шаховському. Мабуть помітний серед російського суспільства у перші десятиліття 19-го віку інтерес до України спонукав і Шаховського брати сюжети з українського життя, використовувати українські пісні і навіть розмови героїв-українців подавати їх рідною мовою! Правда, спроби ці не були щасливі і перша ж з них — п'єса "Казак-Стихотворець" (1812 р., надр. 1815 р.) викликала відоме зауваження Котляревського, вкладене в уста Виборного: "не чепурно, що москаль взявся по нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не зnavши звичаїв і повір'я нашого".

Але невдалий твір Шаховського був стимулом до написання “Наталки Полтавки”, при чому Котляревський влучно використав деякі місця свого попередника. 1822 року кн. Шаховський друкує водевіль “Актер на родине или прерванная свадьба” і знов зустрічає категоричну пораду Ореста Сомова: “оставить в покое бедный малороссийский язык, в котором он (Шаховский), как видно, весьма мало сведущ”¹). Та наплодив упертий автор численних драм, комедій, оперових лібрето, водевілів, “волшебных представлений”, “драматических поэм” і т. ін., що був, на думку Л. Гросмана (“Пушкин в театральных креслах”, ст. 38), мабуть, найактивнішим, найплодючішим і невтомним з усіх російських драматургів, не хоче закинути своїх невдалих експериментів з українськими сюжетами, а, головне, з українською мовою, і пише нову, на цей раз прозову річ — “Маруся, Малороссийская Сафо”, надруковану в збірці “Сто русских литераторов” (т. I, 1839 р.). І знову цю повість в один голос лаяла критика, а вона все таки лишила слід в українському (і російському) письменстві, викликавши протягом довгого часу низку наслідувань і відгуків, кустарних і талановитих, з різним художнім та ідейним зафарбованням.

Перекажемо коротко зміст давно забутого твору Шаховського. В Полтаві живе вдова Чурая, що був покараний на горло разом з Павлюком у Варшаві. Її лоочка Маруся вславилася за часів Хмельницького поетичним хистом; вона кохає свого молочного брата, сина хорунжого Бобренка — Гриця (у Шаховського це ім’я має ливовижні форми — ім. Грицо, род. Грица,

¹) П. І. Рулін в цьому водевілі не знайшов української мови, але зробив мені вказівку ще на один твір Шаховського — “Украинскую невесту”.

знахідн. — Грицу і т. ін!). Бобренки хотять посватати за Марусю значкового товариша Кондрата Іскру — тоді вона не перешкоджатиме Грицю женихатися з полковниковою сестрінцею. В цих тяжких обставинах “раскрылся поэтический гений Маруси” — вона складає пісні, в яких висловлює своє горе і надію на побачення з милим — “Болить моя головонька”, “Ішов милий горононькою” і “В огороді хмілинонька”. Приходить наказ Хмельницького виступати проти ляхів. Гриць від’їзджає, Маруся прощається з ним, склавши пісню “Засвистали козаченъки”*). Через кілька місяців з’являється новий сумний твір покинутої дівчини — “Хилились густі лози...” Сусідка Ягаївна, чарівниця, в якої не переводились чорні коти, чорні собаки і т. ін., пропонує Марусі йти в Київ разом з прочанами — може там дізнається вона, що з Грицем, бо ходять чутки, ніби його забито. Дорогою вона складає пісню “Віють вітри, віють буйні...” В ії почуттях панує “чрезвычайная живость возмущенного вихрем страсти воображения”. Це не покірна страдниця, як Квітчина “Маруся”, а сильна героїня — може тому і привабила пізніших авторів. В Києві Маруся переживає страшну ніч, залишившись навмисне в підземній церкві, де лунали крики біснуватого, прикутого до ланцюга. Й вважаються різні примари, вранці чує вона урочисті співи, відчуває небесну гармонію, але замість білых одеж ангела, бачить чорну світку послушника. Дізнавшись від нього, що це правиться молебен з приводу перемоги Хмельницького, Маруся, схвильована

*) Пісню “Засвистали козаченъки” використано раніше в романі П. Голоти “Хмельницкие или присоединение Малороссии” (М. 1834, ч. III, Ст. 197-8). Йм'я люблену нібито пісню Богдана Хмельницького, йому співає його дочка.

знесилена, зомліла. Далі описано урочисту зустріч Богдана Хмельницького в Києві. Маруся теж серед юрби, "Киевские певицы" разом з полтавською "Сафо" ви-рішують "от скуки и в честь пану Хмельницькому спеть думку, сочиненную им еще в тяжкое время". Наводиться текст відомої пісні про чайку-небогу. Від Кондрата Іскри почула Маруся, що Гриць поїхав пря-мо у Полтаву, мабуть поспішаючи до Ганнусі. Маруся в одчай біжить з Києва. В цей час склала вона дум-ку: "Прилітала зозуленка". Гриць забув про Мару-сю, бо його охопило військове життя: "Казацкое наездничество", "молодецкие прихваты чужекрайных красавиц!". Але після першого ж побачення з Марусею, Гри-цеве серце "сжалось, и он стал задумываться, поверяя свои думы темной ноченьке и нередко омоченному слезами изголовью". Цей сентиментальний вояка, ко-ли його посватали за Вешняківну, сам добре не знав, хоче він цього, чи не хоче.

Через кілька днів багата вдова Полтавського старшини улаштовує вечерници (у Шаховського знов чудернацькі — "вечерницу", "на вечернице"). Маруся збирається показати себе "во всем блеске", і, якщо не вдасться повернути Грицевого серця, то хоч знищити супротивницю. "Не так ли думала и древняя Сафо, когда собиралась, со всею силой своего гения, на Ист-мические игры? И она также своим торжеством хотела привлечь к себе неверного. Люди всегда и везде оли-наковы", — резонерствує Шаховський, не помічаючи, що такий абстрактний, психологично-спрощений підхід до обмалювання типів, позбавляє їх перш за все ху-дожнього значення та зменшує ідейну вагу. Не без причини нападав Котляревський на неувагу Шаховсь-кого до "краю", "звичаїв" і "повір'їв..."

На вечерницих Маруся співає "Стелися, стелися, зелений горошок" і "Сидить голуб на березі". Успіх не-

личезний, Гриць готовий забути про свою наречену, шепоче Марусі: "вранці". Але на другий день одбулися Грицеві заручини, хоч весілля одклали. Гриць гадав, що може воно й не відбудеться скоро — "а там, чого буде, то буде. Ко всему пригодное Малороссийское — Э-ге! в этом случае заменило Великороссийское: "а вось".

Маруся, дізnavшись про заручини, кидається в річку (Сафо!), та її врятовує Іскра. Вона тяжко захворіла і — "горячка нашої Сафо, так же, как иступление Торквато Тассо, ознаменовалось пийническим бредом": вона не лише говорила віршами, але й співала, особливо часто повторюючи думку "Шумить, шумить, дубровенька!". Іскра бере на себе "должность Фигаро" і влаштовує побачення Гриця з Марусею (у Гриця "навернулись крупные слезы", коли він почув про Марусину хворість). Гриць "видит на смертном одре остав, обернутый заблеклою оболочкою" (зразок штучного стилю Шаховського!). Після побачення Маруся швидко видужує — до неї повернулась надія. Якось на прогулянці вона почула весільні пісні. Сумнівів більше не було. Вона просить матір покликати Гриця на останнє, прощальне побачення, а як не прийде, то в церкві "об'явит всенародно его клятвопреступление". Марусине серце і уява, багато місяців палені вогнями невгласимої пристрасти, злилися в одній думці. Її почування "были непохожи на человеческие". Маті достала вишневого меду, щоб почастувати Гриня, Маруся поклала в пляшку отрути. Далі йде мелодраматична сцена отруєння і похорону. "В ту самую минуту, когда протоиерей с собором начал обряд отпевания, послышался ужасный шум на паперти, и Маруся с растрепанными волосами, в разорванном платье, за которое видно кто-то хотел удержать ее, пробиваётся к гробу, крича диким голосом: "Не хайже Грицю дваж

не кохає, не хай не буде ні той ні міні”; сорвала с усопшого покров, устремила на него чутливі глаза, і вдруг страшно возопив: “Я его згубила! згубите ме не!” пала на гроб і так ухватилась за него, що насилиу могли разнять ее оцепенелые руки”. Марусю судять, їй загрожує страта. Але в останній момент Іскра привозить грамоту від гетьмана — “зачесть славную голову Гордя Чугая... за одуренную голову дочери его, Марину, загубленную бабьей волей и горькою долей”. Маруся після цього не довго прожила: “она скончалась в вечно радостный для нашей родины 1653-й год” закінчує свою повість Шаховський, викликавши здивування так само патріотичного, але освіченішого критика “Отечественных Записок” (1839, № 3), який виправив помилку недбайливого князя: “Не знаем, отчего автор называет 1653 год “вечно радостным”. Если он намекает на присоединение Малороссии к России, если он хочет сказать год, в который братски обнялись после долгой и тяжкой розлуки север и юг Руси православной, так он должен упомянуть 1654 год”.

Згаданого критика “Маруся” не задовольнила ані трошки. Він зазначає: “малоросияне, читавшие “Марусю”, уверяют — и мы не должны скрывать этого мнения — что во всей повести нет ни одного малороссийского характера”. “Малоросияне-ж” розповіли співробітникам “Отечественных записок”, що автор “Марусі” “пестрит свой рассказ малороссийскими словами Бог-знает-чьего изобретения” (приклади “Грицо” — зам. Грицько, “небоза” — зам. небога і т. ін.), або вживає слова не в тому значенні, як треба. “Но самые неудачные места”, продовжує критик, “от которых знакомый нам украинец приходит в неописанное негодование, там, где автор заставляет свои персонажи говорить по малороссийски”, — тут є місця, яких ні вимовити, ні зрозуміти, напр.: “А де-с ти тодки не має,

що треба худко вдати з Богом тую вспевунью Марусю за того гайдука" і т. ін.

Що ж до змісту, то він нагадує критикові поезії на задані рими: це повість на задані пісні. Дійсно, багато сторінок припадає на тексти пісень, які ніби то склала Маруся. Іх підібрано так, що своїми образами, настроями, обмальованими подіями (напр., "Засвистали козаченky") вони самі, без коментарів, можуть подати картину переживаннів покинутої коханки з улюбленим пісенним ім'ям Марусі. Зустрінемо тут і "Віють вітри", пісню, якою починається "Наташка Полтавка", — її склав, на думку критиків і дослідувачів, сам Котляревський, стилізуючи сантиментальний романськ під народну пісню. Раніше Котляревський дещо використав у Шаховського, тепер автор "Казака-Стихотворца", "поквитався" з ним.

Не йме віри критик словам Шаховського, ніби повість засновано на історичних фактах. Де вони? — "в какой истории, в какой летописи упоминается о стихотворце Марусе? Укажите нам хоть одно предание, песню, поговорку, где бы упоминалось об этой стихотворице?"¹⁾). Нарешті, зазначається, що "Маруся "довольно похожа на известную повесть "Чары" і что обидва творы закінчуются одинаково піснею про "Гриця".

Неприхильно поставився до "Марусі" й Белінсь-

¹⁾ Шаховський ніби передає оповідання якогось "соборного церковника", але це звичайно літературний прийом. В "Історії русов", у Бантиша-Каменського та інш. є згадка, що разом з Павлюком у Варшаві загинув Чурай (чи Шурай). В "Запорожской старине" Срезневського, а за ним і в Максимовича, є пісня "Песнь Чураю". Драгоманов гадав, що це фальсифікація.

кий. Йому не подобалась старовинна маніра величати "Малороссийскою Сафо" закохану піснетворку — так колись Державіна іменували російським Піндаром і Горацієм, Хераскова — Гомером і т. ін. До того ж і героїня, мабуть мітична, і не відомо, на якій підставі приписано їй "прекраснейшие народные песни". А головне "рассказ в высшей степени сбивчив, темен и неловок, характеров как не бывало, языка и слога тоже".

Ще гостріше висловлювався Шевченко. В повіті "Близнечи" він говорить про сотника Сокиру: "Заметить щадо, что Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый казак-стихотворец. Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках и я вполне согласен с мнением Никифора Федоровича. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал малороссийскую Сафо. Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово "чепуха" для нее слишком слабо. Мне кажется, никто так внимательно не изучил безтолковых произведений философа Сковороды, как кн. Ш. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода, а почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян".

Надмірна суверіність Шевченкового присуду щодо "Марусі" наявна, бо ще більшу помилку зробив він, за штучною книжною мовою Сковороди ("винегретные песни", сказано в іншому місці), мовою 18-го віку, не добаваючи глибшого змісту . . .

Хоч який невдалий був твір Шаховського, але він все ж був пристосований до потреб тогочасного російського читача. мав геїче значення, задовольняючи: 1) етнографічний інтерес до України, головним чином, до української пісні, 2) смак до мелодраматичних ефектів, прищеплений в прозі 30-40-х років повістями

Марлінського та перекладами з письменників західніх, зокрема французької "несамовитої школи". Навіть прирівнявши Марусю до нещасливої в коханні грецької поетки, Шаховський йшов не тільки за пристарілою вже тоді модою на такі аналогії, але й відгукався на чималий інтерес до самої Сафо, що виявився ще з середини XVIII в. в численних перекладах та наслідуваннях її славнозвісної поезії, яка спокусила навіть автора "перелицьованої Енеїди" завіршувати — слідом за традицією — російською мовою: "Щастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает..."

IV.

Дивна була доля творів Шаховського на українські теми. Котляревський, покепкувавши з "Казака-Стинхотворца", взяв і протиставив йому легко і швидко скомпоновану на той же власне сюжет "Наталку Полтавку"¹⁾ і вона живе уже століття. "Маруся" викликала цілу низку наслідувань, менш вдалих, іноді зовсім незграбних, але на протязі довгого часу так чи інакше вони відроджували в новому вбранні давню забуту повість Шаховського.

Року 1877 в журналі "Пчела" (№ 5), а 1879 р. в "Исторической библиотеке" (№ 12) з'явився "биографический очерк" А. Шкляревського "Маруся" ("Малороссийская певунья").

Шкляревський запевняє, ніби на Україні, переважно на Полтавщині, почасти на Київщині та Чернігівщині, ходить переказ ("предание"), що автором найвідоміших українських пісень, а саме "Віють вітри",

¹⁾ Див. М. Марковський, "Наталка Полтавка" і "Москаль-Чарівник" І. Ілліяревського ("Літ. Наук. Вістн.", 1919, кн. III.).

“Засвистали козаченьки”, “Не гнуться іви”, “Сидить голуб на бе зеі”, “Болить моя головонька”, “Хилилися густі лози”, “Ой не ходи Грицю ...” була молода дівчина, козичка Маруся Гордіївна Чурай. Сказавши далі, що пісні мають тісний зв’язок з біографією Марусі, і що вона отруїла Гриця, автор “біографіческого очерка” відразу викриває себе — не народні передкази, а “Марусю, Малороссийскую Сафо” використав він, навіть пісні ті самі навів, додавши лише “Не гнуться іви” та “Грицю, Грицу до роботи” — останню мабуть тому, що в ній фігурує ім’я Марусиного героя ... І хоч запевняє Шкляревський, ніби в дитячі роки він бував у Г. Ф. Квітки і бачив у нього портрет Марусі¹⁾ та чув дещо про неї, але дуже це скидається на містифікацію, бо, переказуючи далі “вкратце” “біографію” Марусі, Шкляревський повторює Шаховського, з деякими змінами та скороченнями. Замість Грицька Бобрена — Грицько Остапенко, Іскра не Кондрат, а Петро, але Грицева наречена має те ж ім’я — Ганна. Пропущено Марусину мандрівку до Києва, але про в’їзд Богдана Хмельницького говориться. Характерна нотатка до сцени в церкві, коли ховають Гриця: “нельзя допустить, чтобы этой мелодрамы не было”. Зовсім курйозні уваги до пісні “Ой не ходи Грицю”: “Нельзя не обратить внимания, как Маруся, при своей поэтической душе могла петь о своем преступлении с та-кою пунктуальностью, что она делала и в воскресенье и в понедельник и во вторник... Что это: одни лишь воспоминания, так часто преследующие человека, что было с ним во время известного происшествия, или не-которого рода хвастовство и торжество в успехе зара-

¹⁾ Мабуть іде мова про малюнок, доданий до по-вісти Шаховського, де намальовано кілька персонажів з “Марусі”, серед них і саму героїню.

нече обдуманного плана? Разгадать трудно... Не даром у Маруси Чураї был крутой, сухой лоб и нос с хищным выражением" (ст. 10).

Простакувато замасковану містифікацію Шкляревського прийняв за чисту правду довірливий Василь Лукич, переклавши і вмістивши є з невеликим скороченням в "Зорі" (1880, ч. 8) "біографічний нарис після А. Шкляревського" "Народня руська співачка Маруся Гордеєвна Чурай". Як доповнення до статті, в 16-му числі "Зорі" надруковано було пісню "Заспівали козаченьки" з поміткою "з пісень Марусі Чурай". Статтю Лукича використав для своєї "читанки" О. Партицький (1886 р.)¹⁾.

На всі сто відсотків використав "Марусю" Шаховського забутий тепер Катеринославський драматург Бораковський. Про його драму "Маруся Чурай, українська піснетворка" (1887 р.) Ом. Огоновський подає такі відомості, які здобув він безперечно від самого автора: "До писання драми "Маруся Чурай" забрався Бораковський з піетизмом не аби яким. Про "піснетворку" Марусю почув він оповідання від старого ді-

¹⁾ Вказівку на читанку Партицького (і далі на В. Нардучи) беру зі біо-бібліографічного словника укр. письменників, що його ще 1902 року підготував до друку М. Комаров. Пізніше, 1908 р. (III, 23). М. Комаров в Одеській "Просвіті" читав доповіль про піснетворку М. Чурай, де за Шаховським і Шкляревським висловлював гадку, що, можливо, історія М. Чурай — "правдива історія, хіба лиш де в чому прикрашена вигадливою фантазією народу". Але Шаховський і Шкляревський — дуже непевні белетристичні джерела, а інших не маємо.

Щиро вдячний Б. М. Комарову, що ласково надіслав з Одеси копію з рукопису М. Комарова.

да з Полтавських козаків; від нього переймав також пісні Марусі. Дістав опісля таке ж оповідання, записане князем Шаховським, тільки трохи інако. Потім узяв монографію Костомарова п. з. "Богдан Хмельницький" і деякі інші твори історичні, і вчитавшися в них добре, уявив собі ясний образ того часу, в котрім жила Маруся Чурай".

Може сюжет про полтавську "піснетворку" після Шаховського-Шкляревського тим чи інших способом перейшов у народній вжиток, нічого дивного в цьому — особливо для Полтавщини — нема. Але що міг дати Бораковському переказ старого діда, якщо він чув таки його? Було інше джерело, первотвір, від якого пішли всі варіації оповідань про Марусю Чурай. Зберігаючи не тільки всі ймення героїв, не тільки ввесь розвиток сюжету, але й багато деталів, (в деяких місцях тільки іначе розставлених) Бораковський власне інсценував повість Шаховського.

У Шаховського і в "Марусі", і в п'єсі "Казак-Стихотворец" особливо лунає великородзинний російський патріотизм. У Бораковського помітний національний український елемент, козакофільство — спадщина романтичного періоду українського письменства. Шаховський коротко говорить про від'їзд Гриця на війну з ляхами: "Грицо, как не любил Марусю, а возрадовался, ее одушевительные пересказы и горькое воспоминание о гибели храброго отца ее, давно уже вскипятили мщением кровь козацкую. Он мигом наточил старую саблю Гордія Чурая, подаренную ему кормилицей; справил свою ратную сбрую; успел как-то проститься с своею миленькой, и первый въехал на соборную площадь, где уж Маруся его поджидала". Маруся тут співає на прощання "Засвистали козаченьки..."

У Бораковського Маруся не тільки коханка та піс-

нетворка, вона може запалюватись і патріотичними почуттями, висловлювати такі, напр., досить войовничі думки: "якби всі тільки знали своїх жінок та хату, то ні кому було б і боронити матір нашу, рідну Україну; ні кому було б постояти за віру православну, помстити ворогам нашим за кров батьків і братів наших... Як не тяжко б було, здається мені, розставатися з Грицьком, як би настав такий час, що треба б було йому узяти у руки шаблю гостру і сісти на коня вороного, я б благословляючи провела його у дорогу. Хай би помстив він ляхам і за люту смерть моого батька, що закатували його вмісті з Павлюком у Варшаві" і т. і. Далі, почувши про наказ Хмельницького, Маруся сама подає Грицькові батькову шаблю..

З деяких інших місць п'еси також можна помітити підкреслення та ідеалізацію національного моменту і нерозуміння соціальної суті Хмельниччини — явище характерне взагалі для історичних п'ес українських дореволюційної доби. Але цей ідеологічний момент у Бораковського на другому плані, головне його завдання — обмалювання особистої драми Марусі Чурай.

Про драму Бораковського прихильно писав М. Комаров, Франко похваляв її, за "цінний здобуток" нашої драматургії вважав Огоновський, який, до речі, не стримав себе від наївних сентенцій: "автор зобразив вдатно романтичну героїню Марусю, що могла б багато добра зробити в громаді, коли б була одружилася зі своїм Грицьком." Найбільше сподобалось і Комарову і Огоновському, що в п'есі багато руху і чимало сцен дуже ефектних і здатних зворушити літата і глядача (напр. сцена в'їзду Богдана Хмельницького у Київ після перемоги над поляками).

Року 1889-го у Петербурзі з'явилася літографована п'єса, (рос. мовою) Виргilia Нардуччи

(Зено Романо) "Маруся Чурай. Историч. драма в 4 д." Скомпоновано цю зовсім примітивну мелодраму за Шаховським, але пісень в ній немає, історичний елемент майже зник. Зразок Грицевої мови: "Мне неможко взгрустнулось... кручина гложет мое серце."

V.

За Шаховським-Бораковським скомпонував свою "Маруся Чураївну" 1891 р. і В. Самійленко, навіть сцену з божевільним використавши та вкладаючи в уста кобзаря (новий персонаж) таке звертання до Марусі: "О піснетворко, чудова! Сафо Полтавська!" Є в Самійленка деякі нові сцени й персонажі, але найхарактерніше в нього — моменти ідеологічні та формальні. Маруся деякий час переживає внутрішню боротьбу:

Чи можу я для власного спокою
Держати тут край себе козака,
Коли Його до діла зве Вкраїна!
Але ж як би один він тут зістався,
Невже наш край багато з того згубить?

Перемагає обов'язок, і Маруся виряджає Грицька:

від тих коханих кличе вас

Одно для всіх найвищее кохання.

Вона навчає його, як поводитись на війні:

Зістіньсь одважним перед ворогами,
Не зрадником до рідної країни
І вірним до своїх товаришів
Та добрим будь і чесним; от і все,
Я слави країої тобі не хочу.
Коли ж почую, що не ти, а інший
В однії потребі сто голів зрубає,
А ти зрубаеш тільки п'ять, чи менше,
А є хто інший кляштор запалив,

А ти стояв і не палив, дивився,
Або хто знов порізав, крім жовнірів,
І всіх жінок, дітей, і всіх ченців,
А ти з самими збройними стинався, —
То ці новини, ця неповна слава
Мені ще більш налле кохання в серцے...

Звичайно, лагідний і людяний поступовий інтелігент Самійленко — "Сивенький" своїми думками і почуттями нагородив "полтавську Сафу". Такими ж симпатичними інтелігентами виступають у нього і козаки, що стоять на варті перед боєм. Кіндрат Іскра, немов начитавшись Куліша, резоньорствує про непевність козацької слави — сьогодні вітання від визволеного люду, хвалебні пісні кобзарів, а через багато років —

... якийсь уже праправнук наш
Своїх дідів спізнати забажає,
То знайде він про нас усякі вістки,
Де буде все: і правда і брехня,
Але душі там нашої не буде.
І втомиться шукати, де в них правда,
А впевнившись, що добре бились ми,
Він вирече: козацтво — то хижактво;
Козак — то звір. Така нам буде слава.

На це "другий козак" відповідає:

Не весело такую славу мати;
Але, як правду мовити, то в нас
І хижість єсть і лютости чимало.

Кіндрат погоджується, проте не відмовляється від дискусій:

Запевно є, такий наш лютий час,
Але ми теж терпіти вмієм довго:
Зневаги всі, знущання з нас усякі
Збираються на серці в нас потроху,
І як уже їх стане через край,
Тоді ми тільки повстаєм до помсти і т. ін.

Мав рацію М. С. Грушевський, коли писав у рецензії на Самійленкову п'єсу ("Зоря", 1896, №5): "цикаве освітлення, яке дається козаччині: дієві особи дивляться на війну, як на *malum necessarium*, повстають проти лютості, та все те пригадує більш деякі сучасні напрямки в історіографічній літературі, ніж гармонує з настроєм тих часів, тим більше, "що сей мотив передовиться вже занадто сильно."

Треба погодитись також з думками М. С. Грушевського про те, що поводження Грицеве "слабо умотивоване психологічно", так само як і Марусине, та що "взагалі в п'єсі забагато декламації і мало акції; діячі все говорять і все про високі теми і високим стилем."

Цей "високий стиль" і п'ятистоповий ямб, яким переважно розмовляють герої, мов у класичній драмі, теж данина новому часу, коли народньо-поетичні розміри і стиль були вичерпані і зникали з літературного вжитку.

VI.

I Бораковському і Самійленкові не пощастило пібачити своїх п'єс на сцені, першому — тому, що мав "сумну славу", написавши низку нікчемних водевілів, як зазначає історик українського театру Д. Антонович. Він констатує: "зовсім пристойна драма Бораковського, і незвичайно поетична драма Самійленка, здається, ніколи на сцені не виставлялися, а примірник пристосованої до вистави драми Самійленка і зовсім загубився. Натомість в українському театрі має велике поводження сурогат драматичної дії про Марусю Чураївну — інсценіровка приписуваної їй ніби автобіографічної пісні — "Ой не ходи Грицю." Спочатку її використовувалося в інсценізовці В. Александрова,

а потім її опрацював як широку мелодраму і при тому дуже сценічну М. Старицький. В обробці Старицького ця п'еса стала одною з найпопулярніших українських п'ес від Закарпаття аж до Амура і берегів Великого Океану і навіть по той бік океану в українських колоніях Америки" ("Триста років українського театру", ст. 68).

Історичного зафарблення в п'есах Александрова і Старицького нема, — вони переносять дію в село, в побутову обстановку, але позбавивши її ефектів поетизованого минулого (козаки, Богдан Хмельницький і т. і.), натомість збільшують мелодраматичність та вокальні партії. В п'єсі Александрова 19 номерів пісень! Вони наближають п'есу до "малороссийських песен в лицах" і майже не зв'язані з розвитком сюжету, взагалі нерозробленого, недоладного.

Заможню дівчину Олену Думівну кохають три парубки — Грицько, Кондрат та Ігнат, вона ж любить одного Грицька. Ігнат — "парубок уроди гидкої і горбатий", його зовнішня потворність відповідає внутрішній. Такі образи часто зустрічаються в світовій поезії, але у різних майстрів слова здобувають своєрідного життя, поглиблenu психологічну характеристику. Пригадаймо Шекспірового Річарда, Шіллерового Франца Моора, Квазімода В. Гюго та інш.⁷ Гюго вжив засіб контрасту, намалювавши, як у злому серці потворні з'являються ніжні й самовіддані почуття. Александров ліпить свій образ, наслідуючи мелодраматичний примітив — так робили за французько-російськими зразками й інші українські драматурги. "Перші п'еси Кропивницького", зазначає М. Вороний, "мають в собі виразний одслід впливу мелодрами. Постаті простакуватого, добросердного "коханця" Пера і злого та жорстокого "злочинця" Жака ("Две сиротки"), що "нерозлучні" антиподи французької мелодрами" можна легко

простежити, як прототипи, в аналогічних постатях п'єс Кропивницького: "Дай серцю волю", "Глитай". Це ж саме бачимо не в оригінальних, а в перероблених або написаних на позичені сюжети п'єсах Старицького "Ой не ходи Грицю", "Циганка Аза" і в п'єсах інших авторів..."¹⁾

Александров Ігнат типовий мелодраматичний злочинець на грунті кохання, звичайно. Він утворив мерзотно-жорстокий план, щоб здобути Олену. Криючись з своїм коханням і ніби допомагаючи Кондратові, Ігнат радить йому підпалити Оленину хату — вона тоді зубожіє і піде за Кондрата. Кондрат, не вагаючись, пристає на це: "Хто її убогу візьме? А я візьму. І як її любитиму! І як широко робитиму укупі з нею." Ale після пожежі Кондрата забирають у в'язницю, він кляне і себе і горбатого порадника. Грицько уникає зустрічів з Оленою, повіривши чуткам, що розпустив Ігнат, ніби з нею кохається Кондрат. Він навіть не робить спроби перевірити чутки, психологія його елементарно-проста: "Я було в ній так закохався, що й душі нечув; а як пішла чутка, що вона за Кіндратом почала вбиватися, як його до острога взяла, так я і облишив. Покинув її, та не хочу її зустрічатись". Горбатий запрошує Грицька на вечірниці: "прийди хоть покепкуй, як не хочеш миритися." Ale Грицько ладен і помиритися, якщо Олена кохає його, бо дуже вона йому люба. Олена ж гадає привернути до себе Грицька любощами — цю думку їй полав Ігнат, після розмови з "паніматкою". Раптом довідуємося, що Грицько був на вечірницях, захворів і вмер. Олена розкриває, що це вона отруїла Грицька, сама того не знаючи, а отруту (міш'як) дав їй Ігнат. Горбатого беруть на допит, Олена співає "Ой, не ходи Грицю."

¹⁾ М. Вороний. Театр і драма. К. 1913, ст. 105.

Мелодраматичні сцени чергуються в Александро-ва з співами і танцями, введені також трафаретні комічні постаті та епізоди, напр., Грицькова маті Івга п'яненька йде до хати, співає вілповідні пісні, притоптуючи ногами, і в репликах до чоловіка не дбає про добірність мови: "Брешеш старий собако! то ти сам п'яний, а я зроду така." В монологах горбатого злочинця подибуємо низку вульгаризмів: "то йому (Кондратові) Олена так у ребро засіла, то хто його зна чим її відти йому й виколупати", або — "Ну люблю ж її, паніматко, смерть моя люблю!.. Наче з'їв би її, щоб вона так отут-то (показує рукою на горло) у мене не сиділа."

Перше видання п'еси Александрова з'явилось 1873 р., друге — 1884 р. Говорити про вплив на нього попередніх обробок сюжету про отруєного Гриця ("Чари" К. Тополі і "Марусі" Шаховського) доводиться з великим обмеженням — він мабуть їх зізнав, особливо "Чари" (доробок драматичної і не тільки драматичної української літератури був тоді невеликий, його легко було охопити), але пробував дати своє трактування, вводячи за мелодраматичними зразками нову постать горбатого злочинця — головну пружину дії.

П'еса вийшла невдала, білимі нитками шита. Старицький, що завжди қохався в мелодрамі і любив використовувати твори різних авторів, роблячи їх сценічнішими, переробив і п'есу Александрова, залишивши навіть стару назву. Александров обвинувачував Старицького в plagiatі, але експерти визнали (так було і в інших випадках), що запозичивши чужий сюжет, Старицький дав іншу обробку. Б. Грінченко в статті про "трагатичні твори Старицького" ("Зоря", 1887, № 19) занотував, що у Тополі, Бораковського та Саміленка "інтрига зовсім не та, що в Александрова з Старицьким", проте оброблена відмінно. Дісно подібного

буже багато. Дівчину кохають три парубки, один з них — негарний горбатий Хома вживає різних інтриг та чуток, щоб позбавитись супротивників і самому здобути Марусю. Старицький відкидає штучний епізод з навмисним підпалом хати, але відгомони цього мотиву є. Введено також гумористичні співи п'яної жінки, різниця тільки та, що Вустя — мати не парубка (Грицька), а дівчини (Марусі). Старицький не даром послився на народній переказ про Марусю Чурай — він використав дешо з традиції, утвореної від Шаховського — головна героїня Маруся Шурай (хоч і не піснетворка), дано картину вечернице, сцену Марусино-го божевілля і т. ін. Четверту дію, де фігурують руїни млина і баба, що варить вночі зілля, після чого казанок провалюється, очевидно, запозичено з "Чар" К. Гополі, хоч незрозуміло, для чого цю фантастику введено в побутову п'есу. Це запізнена данина романтично-етнографічній школі.

Потворного Хому розвинуто з типу, накресленого в Александрові (Ігнат). Він "за батьків мусить поневірятись", "зенавидів усіх". Монологи його надзвичайно патетичні: "Чого ти, серце, кипиш і жадаєш кохання? Завіщо ж такі муки і влень і вnochі? Так щоб оце з півдогоги звернути і оддати тебе, Марусю, моя кралечко, моя отруто, своїми руками Грицькові. Я сам би реготовав з себе, поки не виреготовав би останню іскру життя з свого мерзенного палла". Або такі вигуки: "поможіть мені усі чорти у цій справі! За коротку годину щастя з нею я радий на віки вічні на саме дно в ваше пекло дістатись". Найвищого розвитку мелодра матизм досягає в останній сцені, що нагадує повість Шаховського. Грицька отруено, Матуся "божевільно сміється", "скажено бігає". Вона рве на собі волосся і з розпущеними косами кидається до мертвого, співаючи "Ой не ходи Грицю". Хома кричить: "Збожеволі-

ла? Диявольське кодло! Сили пекельні! Ви украдли у мене мою здобич... Ха! ха! ха! Це чортячий жарт! Марусю! Ходім, ходім!" Виймає ножа і зарізується.

Мелодрама з її примітивною театральністю, під-кресленими ефектами та надлюдським коханням і кривавими жахами довго панувала на українській сцені,¹⁾ задовольняючи головним чином смаки міщанської автодорії. Не дивно, що великої популярності набула п'еса Старицького, хоч успіх її пояснюється також чималою кількістю "співів і танців" та популярністю самого сюжету, самої пісні "Ой не ходи Грицу..." У всякому разі, своєрідний "вінігret" Старицького не можна вважати за вдалу і глибоку розробку сюжета. Найбільше до цього спричинився Александров, написавши п'есу, що лягла в основу переробки Старицького.

VII.

Осібно від українських драматичних обробок стоїть "dramat ukrainski w pieci aktach" — 'Нгус' — другорядного представника так зв. "української школи" у польському письменстві Олександра Грози (1807 — 1875). До цього твору, виданого 1858 р. у Вільні, додано помітку — "z podań ludu i z wydarzenia pod koniec XVIII w.", але Станіслав Здярський у згаданій уже монографії "Pierwiastek ludowy w poezji polskiej" (1882) пише, що п'еса була написана вже в 1855 р., тобто після видання твору Грози.

¹⁾ Низка пізніших п'ес, напр., "Помста божевільної", "Гріх або чорна порада", "Помста жідівки або чортів кубло", "Закльована голубка, або за карі очі та чорні брови". Остання п'еса — витвір драматурга Захаренка — 1902 р., була заборонена, бо "своїми кривавими лютими сценами що разу викликала ремства і обурення публіки" (М. Комаров — Українська драматургія).

kiej XIX wieku" зазначає, що описаного в драмі факту історія і перекази не знають, а також, що з народною поетичною традицією української у твір Грози власне нічого не увійшло, крім використаної пісні про Гриця та ще ляких дрібниць.

Перекажемо коротко зміст цієї досить чудернацької п'еси. Альфред, багатий дідич, повертається з за-кордону, з Женеви на батьківщину, в українське село. Недаром в одному патетичному монологі він звертається до "Женевського пророка" — філософія Руссо, проповідь повернення до природи, спровали на нього таке враження, що він хоче випробувати її практично. В проголозі до п'еси Альфред відкриває економові та парохові свій замір: хай селяни думають, що їх пан Альфред ще живе в Женеві, відтепер він не пан, а звичайний побережник Гриць і житиме простим селянським життям:

*W tej chacie będę żył sobie po prostu,
Sam będę sobie oral swoje piwę,
Sam pójdę z kosą iz ludem, jak brat z bratem,
Chcę tówić, śpiewać, a nawet i skakać.*

Про те, як працювали панські руки, ми нічого не довідуємося, але відразу бачимо, що "співи" та "танці" селянські дуже приваблювали сентиментального побережника. Звичайно, ще більше приваблювало його кохання в пасторальному стилі. Дочка новала Юста, дівчина з "серцем невинним і ширим заразом" полонила Альфредові-Грицеві думки, потім він починає задивлятись на блакитнооку Тетяну, нарешті, прохолосив до обох селянок, почувши, як співає в костелі тендітна панночка Анеля, до якої починає вчашати. Юста, шукаючи порятунку, йде до знахура. Вночі, в стену на могилі, знахур викликає "степових дівчат", вони ведуть навколо Юсти чарівний танок і співають, а одна з них дає пораду:

*W niedzielę rano wyjdiesz za dzielnicę,
Tam zakopano starą czarownicę;
Nad jej zakopem błędryny ognik miga,
Ściele się bujna dywderu łodyga.
W niedzielę rano będąc go kopała,
A w poniedziałek będąc go płókała...*

Юста отруює Гриця. Селяни, дізnavшись, що та-
кий Гриць, так розлютовані на Юсту, що хотять її
вбити і спалити ковалеву хату. Ось, напр., які слова
вкладає Гроза в уста одного селянина:

*Powiedźcie, proszę, dlaczego pan z nami
Jak pan nie stanął? naszemi piersiami
Mybyśmy jego bronili dniem, nocą;
A to nie wiedzieć zkad przyszedł i po co?
Nawet poklonem dzieci go nie czcili...*

В останній сцені німий Тимко, (ця постать нага-
дує “юродивих”) приходить молитися до каплиці, де
лежить мертвий Гриць, здобич “злого духа”, що зма-
гається (мов за Лермонтовську Тамару) з “духом доб-
рим”. Останній перемагає, Альфред виходить з труни,
схилиє коліна, заслона падає.

На примірникові п'єси Грози, що належить біблі-
отеці “Старої Громади” (а тепер переходитиме у
Всенародній бібліотеці у Києві), невідомий читач (ру-
ка зовсім, Кулішева) зробив на 36 сторінці приписку
олівцем: “После этого вздора нет сил читать далее”.
Дочитавши твір до останньої 151 сторінки, цей читач,
певно, не знайшов би відповідних літературних висло-
вів, щоб схарактеризувати увесь твір Грози. Недаром
і Ст. Злярський вважає його наскрізь фальшивим, з
невдало пристосованою до народніх мотивів мораліза-
торською тенденцією. Але дослідник народного еле-
менту в польській поезії переважно спиняється на
тому, що численні (більш ніж 30) ніби народні пісні,

введені в п'есу, не мають нічого спільного (крім де-кількох дрібних рисочок) з українською народньою поезією — недаром в п'есі говориться, що пісні, яких співають українські селяни, склав "парох" та "директор в школі"!!! Лише побіжно зазначає Ст. Здярський, що побережники, дівчата та хлопці не мають жадних рис, виразно народніх, зауважує зокрема, що люд український співучий, але ніколи не співатиме з бажанням сторонньої особи.

Не зазначено в цій критиці основної хиби п'еси, не сказано, що на селянське українське життя Олександр Гроза глянув виключно очима польського пана і правовірного католика. Клясова суть автора неприховано виглядає з кожної сторінки твору, особливої піл-кresленості набуваючи в тих місцях, де описується іdealично-щасливе життя селян під владою панів та їх економів, де благочестива Анеля захоплено деклямує:

*"Piękna okolica,
Wies piękna, i z łaski dziedzica
Lud tak szczęśliwy..."*

особливо ж у тій сцені, де селяни хотять скарати Юсту, обурені з того, що вона отруїла їх пана, якому вони не встигли виявити своєї безмежної відданості і "навіть діти не шанували його поклоном", бо не знали, що побережник, Гриць і є давно очікуваний Альфред!.. Усе це роблять нащадки Шевченкових "Гайдамаків"!..

Відомо, що "з усіма своїми українськими симпатіями польські письменники української школи дивились на Україну таки занадто польськими очима, крізь шляхетські окуляри і призму шляхетсько-державних інтересів" (С. Єфремов). Характерні риси цієї школи у другорядних письменників часто виступають особливо виразно, — прикладом і може бути розглянута п'еса Таращанського лідича, вихованця Вінницької гі-

мназії і Віленського університету, пізніше Житомирського мешканця — Олександра Грози.

VIII.

Не тільки в драмах використовується сюжет про отруєного Гриця. 1896-го року одночасово з п'ятистоповими ямбами Самійленкової "Марусі Чураївни" з'явилася "історична поема 1652 року" "Маруся Чураївна", яку "скомпонувала" Е. Озерська-Нельговська. В Самійленковій "Драмі без горілки" (190?) говориться між іншим про те, що на початку ХХ віку "коломийкою мірою нічого доброго не можна написати". Це довела Озерська-Нельговська, хоч, безперечно, й іншою мірою свою поему написавши, не кращі мала б наслідки.

Поема починається описом бурхливої ночі і хатини в Полтаві, де живе Чураївна з дочкою:

Вдовина дочка Маруся
Станом не величка,
Мов лелечка мальована,
З прехорошим личком;
Очі ясні, як зірочки,
У неї світились,
Із під темних, тонких бровей,
Весело дивились.
Дівки, краще од Марусі,
Не було й не буде..." і т. ін.

Маруся "сріблом вишивала і шовками, і золотом", але найбільше вславилася своїми піснями:

Зложить пісню, виспівує,
Аж до серця дійде:
"Прийди, милий, чорнобривий,
Як зіронька зійде".

В такому стилі і таким розміром написано усю 20-

частинну поему — немудрій переказ повісті Шевченка. Франко зустрів витвір Озерської-Нельговської гострою рецензією в "Житті і Слові" (1896, I). Зазначивши, що поему друковано в губернській друкарні. Франко висловлював гадку про специфічність такого незвичайного факту: "чи ті добродії, що там управляють, спиняючи природній зріст української літератури, бажають отакими півофіціальними творами заблахманити людям очі і показати, що українська література є, та така, що ліпше б, якби її не було?" Поема, яку "надряпала пані Озерська-Нельговська", "виглядає зовсім так, як коли б була обстальована полішмайстером: без дуки, без таланту, без поезії, без іскри огню — млявий та безбарвний виріб мало освіченої пенсіонерки".

"Бідна Маруся Чураївна, героїня чи навіть авторка пісні "Не ходи Грицю на вечерниці"! — співчував Франко. "В нашій літературі новійшого часу вона зробилася правдивою "Mädchen für alles". Самих драм про неї маємо аж три: Александрова-Старицького, Бораковського і Самійленка, а отсе і поема про неї. Не знаю, яка там історична основа сеї теми; в усякім разі пісня "Не ходи Грицю" не є витвором тої героїкі, про яку в ній оповідається і прив'язувати пісню та оспівану в ній подію конечно до 1652 року також нема ніякої історичної підстави".

Переказавши зміст поеми, Франко говорить, що він "прибраний в негарні, дубові вірші, що наслідують (звісно дуже мізерно) літературну маніру Шевченкову з його молодечої доби. Та нема в поемі ані однісінького місця, де б видно було пробліск якоїсь власної думки чи власного чуття авторки. Оригінальний у неї хіба брак з'язку між поодинокими частинами поеми, брак усякого психологічного поглиблення теми, навіть брак власних рефлексій і ліричних вставок, якими не-

раз Шевченко щасливо маскував брак пластичного обмалювання картин і ситуацій".

IX.

Здавалося, що далі нікуди було йти, що вичерпано усе можливе з сюжету про отруєного Гриця, хоч, власне, навіть подібний розгляд численних обробок¹⁾ доводить, як поволі і здебільшого незугарно йшло поновлення старого змісту й старої форми. Безперечно, відбувалась, висловлюючись словами ак. Ол. Веселовського, "еволюція поетичної свідомості та її форм". В Самійленковій, наприклад, драмі легко помітити обличчя українського інтелігента кінця XIX століття, що племкає національно-супільну ідею та демократичну людяність, а також нові вимоги метричні та стилістичні. Не можна сказати, щоб Самійленко вийшов переможцем, змагаючись з традиційною обробкою. Не легко було втілити нове ідейне та формальне прямування, використовуючи непорушно сюжет, насычений мелодраматизмом, історичною романтикою та народньо-поетичними елементами. Самійленко не уникав, напр., "співів" хоч у нього їх виконує спеціально введений (мо-

¹⁾ В цій статті не торкаюсь поезії О. Чюміної "Маруся Чурай" (1887 р. "Историческая быль"!) і творів, що використовують сюжет пісні "Не ходи, Грицю..." лише частково, напр., Шевченкова балада "Коло гаю в чистім полі", роман Е. Гребінки "Чайковський", а саме VII розділ другої частини з епіграфом "У вівторок зілля варила, у середу Гриця отруїла", байка Білецького-Носенка "Чудова вода" та інш. Детальнішому розглядові усіх обробок цілого сюжету, а також його складових частих (мотивів), гадаю присвятити окрему працю.

же за Шевченковими "Гайдамаками") Кобзар; ці "співи", Марусині, ніби, витвори — звичайні народні пісні, сама ж Маруся розмовляє штучною мовою інтелігента!

Бораковський і Старицький дбали переважно про "театральність", перший інсценізуючи романтично-історичну хроніку за сумнівним оповіданням Шаховського, другий — компонуючи побутово-етнографічну мелодраму без глибшої аналізи психологічної, не кажучи уже про соціологічну.

Усі використовували пісенний матеріал у сиромому вигляді — вставними сольними чи хоровими партіями, часто без зв'язку з ідеєю. Навіть у талановитих з розглянутих авторів — у Самійленка та Старицького — багато було запозичень та переспівів, мало власної вигадки, творчости. Що ж казати про бідолашну аматорку Озерську-Нельговську, так гостро розкритиковану в Франковій рецензії, — вона була не одинока в тій юрбі епігонів, що переспівували попередників, безталанно варіювали застарілу тему.

До таких безнадійно епігонних спроб, безперечно, треба залищити й "історичну драму у 7 діях з часів Богдана Хмельницького" — "В чаду кохання (Санфо України)" Д. Куліди. Цей витвір кустарної драморобії лишився недрукованим, — довідуємося про нього з авторового оповіщення в 1-ій книзі "Збірника творів Д. Куліди", і з трафаретно-мелодраматичної назви бачимо, що на нещасну "Українську Сапфо", "Mädchen für alles", зроблено було ще один замах...

Брак творчої думки характеризує і недавню переробку п'єси Старицького, що скомпонував І. Сенчено-ко. ("Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці", Держ. в-во, 1928). Героїв, що зберегли старі імена (Вустя, Шурат, Маруся, Грицько, Хома і т. і.), "осучаснено": Грицько — "незаможник, комуніст, Потап-середняк" і

т. і. Але поводяться вони так, як герої мелодрами Александрова-Старицького: ні революції, ні нового побуту не видно. Хома вигукує: "А! поцілувала! Маруся поцілувала! Поцілунок — за уесь мир. За життя, за смерть". Маруся іде до ворожки і отрує Гриця, поводячись так само, як і в п'есі Старицького:

Маруся (божевільно). Ха-ха-ха! Напоїла милою любощами. Тепер не піде до другої... Не піде! ха-ха-ха! мене обніме... Вкупі ляжемо!

Грицько. Марусе... Марусе... Що ти наробила... Революція... Життя! Я так хочу жити! (падає).

Маруся. Ай! Устань! Устань! лежиш? Не хочеш? (Божевільно дивиться на мертвого і співа "Ой не ходи, Грицу").

Цілком ясно, що зовнішнє перефарбування старого оповідання чи п'есі ніколи не зробить з неї в такій редакції цінного соціологічного та психологічного документа, бо перш за все стара "форма" в широкому розумінні цього слова (сюжет, типи, стиль та інше) руйнує зовнішню ілюзію нового. До того ж не кожний сюжет завжди можна використовувати — різні епохи, як і різні літературні школи, мають свої улюблені, найбільш їм властиві сюжети. Сюжет народньої балади про отруєного Гриця найбільше міг дати поживи для письменників романтичного напрямку і це найкраще довела Кобилянська, написавши оповідання "У неділю рано зілля копала", (1908 р.).

X.

Для нас не має великої важливості — знала Кобилянська попередні обробки, чи ні. Безперечно, можна припустити, що її відомий був, хоч в загальних рисах, сюжет про Марусю Чурай, що спокусив стількох авторів, про який вона могла довідатись і з галицьких ви-

дань ("Зоря", читанка Партицького, друкована у Львові драма Бораковського, відповідні сторінки історії українського письменства Огоновського і т. ін.). Деякі характерні риси розглянутого' сюжету, в нарідній пісні не зазначені, а в літературних обробках традиційні, знайдемо у Кобилянської (вдова і її дочка, що отримує парубка напередодні його одружиння з іншою, а потім божеволіє), але в цілому попередні твори майже не вплинули на Кобилянську, не дали матеріялу для наслідування, швидче прислужилися, як традиція, що викликає заперечення і шукання нових шляхів. Хіба могла Кобилянська дати нову варіацію Марусі Чураївни, ускладнюючи історичне тло або поглиблюючи патріотичну романтику, помітну в Бораковського, яскравішу і складнішу у Самійленка? Хіба могло захопити її перенесення Грицевої драми в оточення реального села — операція, яку розпочав Александров-Старицький, але на перешкоді стали мелодраматизм та співочі звички етнографічної школи? Йти цими стежками Кобилянська не могла — вони були їй чужі, як письменницькій індивідуальності і як представниці модерної літературної школи. У неї зовсім нема творів історичних і майже нема реалістичних творів з сучасного селянського життя, — як виняток, дві-три новели ("Мужик", "Банк рустикальний"), а в більшій композиції — в "Землі" (1902 р.) — інтерес становлять не соціологічно-побутові спостереження, а психологічна аналіза, оповита виразною романтикою. Селянське життя трохи налякало авторку, витончену інтелігентку; вона побачила в ньому темряву, черствість, забобони, а головне жадобу землі і багатства, що ведуть за собою страшні явища — убивства, дики пристрасті і т. і.

Поетизуючи раніш в загально-романтичному дусі природу і тих, що живуть на лоні природи, Кобилянська в "Землі" зруйнувала цю "иллю" гідно селян-

ського хліборобського життя. Не даром її улюблена героїня Анна "гарує і працює від рання до вечора на здобуття засобів до науки для сина й щось мов си-лує її відорвати його від землі. З нього будуть люди, як покине землю". Ясно, що беручись через кілька років за сюжет про Гриця, Кобилянська швидче могла зацікавитись романтичною обробкою, ніж реалістичною, охотніше могла поставити проблему психологічну, ніж соціальну. Умови її життя склались так, що вона не мала змоги розгорнати в своїх творах широких суспільних питань, обмежувалась переважно психологічними проблемами.

Здебільшого Кобилянська має життєвий шлях жінки, з того оточення, в якому перебувала. Багато, очевидно, в цих творах автобіографічного, — як не в розумінні подій з власного життя (про це не маємо відомостей), то з погляду правдивого передавання своїх думок і настроїв. Так "Царівна" дає ілюзію щоденника.

Брак громадського змісту, поринання в психологічні тонкощі, естетизм і індивідуалізм — викликали з боку критики гострі закиди, та Франко, відповідаючи С. О. Єфремову в дискусії про "нову красу", погоджувався, що добре, коли письменник поперед усього "студіює появі соціального та громадського життя", але класти це неминучою умовою для кожного письменника, принципом української штуки було б зовсім не розумно". Бо ж не всякий має можливість студіювати громадське й соціальне життя. Приклад — Кобилянська, Гриневичева. Остання пізніше, в нагоди лісіатих роковин смерти Франка, згадала вдячно що оборону; Франко "сказав те, що дійсно було мені інече зняте з уст: Кобилянській, Гриневичевій, засушенім у тісно-ту хатнього життя, немає як додивлятися до суспіль-

них сюжетів; хіба ж їм брехати"¹).

I Кобилянська, і Гриневичева належали до літературної школи, що заперечувала попередні традиції етнографічного реалізму і натуралізму та патріотичної романтики, плекаючи індивідуалізм та поглиблений психологізм в неоромантичному одягу. Влучну характеристику цієї школи зробив у свій час Франко, підкresливши: "нове, що вносять в літературу наші молоді письменники, головне такі, як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, або докладніше — в способі, як бачуть і відчувають ті письменники життєві факти". Для представників нової школи — "головна річ — людська душа, її стан і рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє оточення залежно від того, чи вона весела, чи сумна". "Зверхніх подій в її (новітньої белетристики) зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, це звичайно внутрішні і душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів відповідного почуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції- нашої фантазії". "Непереможна хвиля ліризму" розлита в творах нових письменників.

Важко до цих думок найти кращу ілюстрацію, ніж повість Кобилянської "У неділю рано зілля копала". На тлі попередніх обробок пісні особливо помітно: авторка внесла так багато свого і в той же час характерного і для цілої літературної школи, що її твір може бути прикладом того, як в історії сюжету разом з новим ідейним змістом утворюється з старої — нова форма.

¹) Літер.-Наук. Вісник. 1903, кн. II.

XI.

Сюжет оповідання на перший погляд складніший за попередні обробки, але далі ми упевнимось, що не в розвиткові інтриги головний інтерес твору, а в ліричній єдності окремих епізодів, умотивованих психологочно і припасованих до цілого майстерною рукою за допомогою свідомо вжитих літературних прийомів.

Коротко — зміст такий. Давно колись у селі, що заховалося між гір, спинились цигани. В їх таборі трапилась подія. Мавра, молода жінка циганського ватажка Раду, породила сина — напрочуд білого з блакитними очима. Раду хоче забити Мавру, але її батько Андронаті, напоївши весь табор горілкою з підсипаним сонним зіллям, односить далеко разом з товаришем Мавру, теж упоєну, і кладе під смерекою коло млина, в ногах гори Чабаниці, а дитину підкидає в третьому од гори селі в обійті багатія Михайла Дончука. Мавру знаходить і забирає до себе багачка Іваниха Дубиша, що саме тоді повдовіла. Мавра деякий час живе в неї, надзвичайно прив'язується до її дочки Тетянини, але потім циганська вдча перемагає. Мавра селиться непоодаль в самотній лісовій хатині над проваллям, там вона ворожить і постачає людям чарівне зілля. Чорноока красуня Тетяна підростає, ходить часто до Маври. Виріс в сем'ї Дончукув і Маврин син, Гриць, найперший парубок в селі, в якого закохуються всі дівчата, але він любить тільки одну блакитнооку і лагідну Настку. Одного разу в лісі Гриць, їduчи на вороно-му коні, зустрів красуню, що не хотіла звернути йому з дороги. Це була Тетяна. Коротка розмова — і в обох зароджується кохання, хоч вони довго уникають признаннів. Настка бачить, що Гриць розлюбив її, гірко сумує, довідується потім про Тетяну. Зустрівши старого Андронаті, що часто приходив в їх село, про-

сить його піти до “туркіні” — Тетяни і надихнути їй думку, щоб залишила Гриця. Гриць же якось попав до Маври — вона, ніби відчуваючи в ньому сина, пестила його привітними словами, ворожила на картах і остерігала не кохати двох та боятись чорних очей. Мавра і не знала, що від любої їй Тетяни відводить Гриця. Гриць не перестає кохати Тетяну, але не може не коритись добрій та слухняній Насті, що вміє заспокоювати та розсудливо навчати його. Він засилає до Настки сватів. Тетяна від Андронаті почула погрозливу пораду залишити Гриця, бо в нього є Настка. В її душі росте одчай, доходячи до найвищого ступня після випадково підслуханої розмови Андронаті і Маври про майбутнє Грицеве весілля (Андронаті, почувши про циганку в лісовій хатині, відшукав Мавру і розказав, що Гриць її син). Знаючи від Маври, де шукати чаюдійного зілля, Тетяна здобуває його і дає випити Грицеві. Гриць вмирає, Тетяна — божеволіє.

“Поховали Гриця, розійшлися люди.

“Ходім, Мавро”, обізвався вже по всім старий Андронаті до своєї доньки. “Ходім між цигани. Тепер ми тут знов старці . . .”

“Ходім, тату”, каже Мавра твердо як камінь, і подала старому довгий костур в руки. “Тут вже мій гріх скінчився”.

Це місце дуже важливе для розуміння ідеї оповідання, а головне пояснює його композицію, той проголошення в циганському таборі, що має величезне значення для цілого твору, обумовлюючи дальшу психологічну аналізу та стилістичну характеристику героїв і подій.

У всіх попередніх обробках народної пісні характер Гриця не був розвинutий, як слід, може тому, що в багатьох авторів, від Шаховського починаючи, на першому плані стояла дівчина-отруйниця. Але і в Александрова-Старицького буль-якої психологічної глибини

ни щодо Гриця не знайдемо — його почуття раптово зміняються від тих наговорів і чуток, що відограють чималу роль в розвитку дії, але вносять елемент випадковості, і даючи примітивні зовнішні ефекти, не спричиняються до глибшого мотивування вчинків.

Народня пісня давала Кобилянській тільки загальну вказівку: Гриць кохав двох. Можна було б заповнити цю схему звичайною антитезою: одна — бідна, друга — багата, кохав бідну, одружився з заможнью. В тій чи іншій мірі таку схему давали автори попередніх обробок (крім К. Тополі). Кобилянська її одкидає, навіть робить протилежне: Гриць кохав найзаможнішу дівчину, мав одружитися з "середнячкою", як можна догадуватись, бо про матеріальний стан Настки Кобилянська не багато розповідає. Не це її цікавить, а психологія, почуття, зміни настроїв. Гриць — дводушний, тому й кохає двох дівчат контрастної вдачі. Кобилянська і хоче спочатку з'ясувати дводушність Грицеву — вона пояснюється його походженням від матери шиганки і людини іншої раси — білого боярина. Обидва вони зробили провину проти кохання (Мавра зрадила Раду; боярин образив її, розлюбивши) і за цей гріх батьків розплачується Гриць. А тому, що кару — отруення вже передбачено, — це в народній баладі головна подія, — то ясно, що Кобилянська в процесі творчости йшла не від причини до наслідків, а навпаки — від кари до провини. Пояснивші Грицеву провину (зрадив Тетяну) причинами надіндивідуальними. Кобилянська показує, що він раніше уже рокований невблаганною долею, і таким чином має повну змогу не знижувати особисту привабливість Гриця, а головне може че зменшувати поетичних рис отруйниці, гордої і мрійної дівчини, улюбленої героїні авторки; тепер Тетяна буде лише виконавцем присулів долі.

І загине сама в авреолі краси, не заплямованої, а знищеної жорстоким життям.

XII.

Увертюру до Грицевої історії витримано в тих самих психологічних і стилістичних тонах, що й все оповідання. Фарби й мелодія густо романтичні. Загальне тло — віддавна опоетизований циганський табор. Правда, не завжди він був привабливою для естета екзотичною аrenoю романічних полій. Народні оповідання, інтермедії та вертеп малюють циган шахраями та злодіями — вони сміливі, енергійні та нахабні, ворожать, крадуть коні, взагалі, вміють обдурити селянина¹). Зустрічається в інтермедіях і мотив голодного цигана, що бачить у сні сало та ковбаси. Українському селянинові часто доводилось мати різні справи з темнолицими мандрівниками, для нього вони були побутовим явищем²).

В творах, що малювали селянське життя і наближалися до народного світогляду, постати цигана входиться для гозваги і не викликає ліричного зворушення; напр. в "Горпиніді" Білецького-Носенка дано опис раю, який передає картину ярмарку з такими деталями —

Ті в ятиї около вертепа,

Ті реготять коло циган.

Куліш в казці "Циган" малює гумористичну пригоду з п'яницею-циганом, використавши для цього ман-

¹) В. Розов. "Традиционные типы малорусского театра XVII-XVIII вв.. и юношеские гости Н. В. Гоголя" (зб. "Памяти Н. В. Гоголя". К. 1911).

²) А. Р-в. Из народной характеристики цыган ("Киевская Старина". 1886. I).

дрівний сюжет. Не раз з'являється циган в жартівливих приказках Руданського.

Кого схочу — одурю,

Ще й не почевоню

— співає циган в комічній опереті “Купала на Івана” Стецька Шерепери — С. Писаревського (1840 р.), заявляючи також: “Хіба ж циган і не чоловік! Хіба ж я не чувствую від людей приятства”. В цій п'есі цигани співають пісню, джерело якої зазначає сам автор: з Пушкінських “Циган”. “Очевидно, под влиянием этой поэмы”, зауважував М. І. Петров, “цыган Шмигайло является в опере С. Писаревского-Шерепери не вероломным конокрадом, как представляет цыгана простой народ, а человеком честным и правдивым, и участвует на свадьбе Ивана и Любки в качестве дружка¹⁾. Це не зовсім так. Риси комедійного шахрая, що може вчинити й добрі діла, виразно помітні у цього типового героя, що співає:

Коли б оце під шатром

Забряжчали гроші;

То і цигани б були

Білі та хороші.

В опереті Писаревського циган допомагає парубкові одружитись таким самим способом, як в раніші надрукованому Гоголевому оповіданні “Сорочинская ярмарка”. Гоголь пішов за традицією українського театру XVII-XXVIII вв., за вертепом та інтермедіями, але надав своєму образові багато романтичної сили, хмурності, майже демонізму: “В смуглых чертах цыгана было что-то злобное, язвительное, низкое и вместе

¹⁾ “Очерки истории укр. литер. XIX ст.” т. 112. Вплив Пушкінських “Циган” помітний також в “Циганській долі” Наталки Хуторнички (“Українські казки”. Київ. 1884), почасти і в Шевченковій “Відьмі”.

высокомерное. Человек, взглянувший на него, уже готов был сознаться, что в этой чудной душе кипят достоинства великие, но которым одна только есть награда на земле — виселица".

Романтики різних країн, представники верств, що не мали, як селяни, безпосередніх життєвих стосунків з мандрівним племенем і вбачали в ньому тільки своє-рідну екзотику, опоетизували циганське життя, зокрема тип циганки. Зовнішня краса і любов до волі, горда вдача, пристрасне міліво-зрадливе кохання та таємниче вгадування прийдешнього — ці елементи в різних комбінаціях входили в літературні твори, де циганські, переважно жіночі, постаті набувають привабливової вроди і дикої грації. Пушкінська Земфіра ("Цигане"), Сара Боратинського ("Циганка"), Есмеральда Віктора Гюго ("Собор Паризької Богоматері"), Аза Крашевського ("Чата за вісія"), і слідом за ним Старицького ("Циганка Аза") можуть бути прикладами. Не спиняємося на захопленні циганським романсоном в російській ліриці, особливо юмітному в період від Апухтіна-Полонського ("Мой костер в тумане светит...") до Блока з його "канонізацією" "дивного голосу", що "Славит бурю цыганских страстей" ("Кармен").

Слід згадати ще типово-романтичний твір молодого Горького "Старуха Изергиль" з постаттю сміливо-го героя Данко, втіленням уже певної суспільної ідеї. Пригадаймо, нарешті, досить слабенькі олеографічні оповідання Берковічі, що, здається, подобаються американському читачеві, приваблюючи, мабуть, циганською екзотикою, і з'являються за останній час в українських перекладах ("Ілляна" та інші).

Звичайно, єсть чимало й інших творів, де письменники різних граїці і часів, переважно романтики, поетизують циганське життя, циганську вдачу. Навіть автор "Квітів зла", віддаючи данину романтизму, при-

святив сонета циганам у мандрівці — патому пророчому племені, для якого природа примушує струмень потоки з каменя, а пустелю — зазеленіти. Як виняток на цьому тлі — реалістичні Франкові "Цигани", де відидене життя бездомних мандрівників намальоване з великом співчуттям.

Цигани у Буковині — побутове явище; вони часто фігурують в творах, напр., Федьковича. У Кобилянської вперше в оповіданні "Покора" (1899) глянули "великі жадібні очі, в котрих тліла несвідома пристрасть полуздневих рас". Аристот бачить жебрачку-циганку і вона збуджує в ньому не так гуманний жаль, як естетичне почуття: "скільки то ритму лежало в її рівні ході... які шляхетні були в неї лінії, яка струнка і ніжна її стать, котрої краси не могла лишити і мізерна одіж, а зраджувала при кожнім руху грацію і красу!"

В повісті "Земля" (1902) Рахіра виростає в якусь модерну героїню з "диким бездонним характером", з котячою м'якістю і великим знанням любовної науки ("мабуть ні одна жінка не вміла так любити"). Для Іоникового сина Сави вона була "богинею", "держала його при собі мов магічною силою". В той же час ця героїня живе дуже бідно, вдалася в свого батька-злодія, сама краде полотно та курей, була "лінива до-розпуки" і тільки й мріяла про те, щоб стати газдинею. Наближаючись до реалізму, Кобилянська зменшувала естетичну і етичну привабливість своїх персонажів, налаштувалася їм "земних" рис, прозаїчних і негативних. А відірветься від "землі", — і знову романтичний олівець затушує ці негативні риси, надасть героям оповідань авреол гордої краси, нестримної жаги і зваги.

Цигани з оповідання "У нелілю рано зілля копала" різко виходять за межі буденного. Рату — перший старшина між циганами, "красний, як місяць, і по-

над свій вік мудрий". "Він, мов сам цар ночи, потрясав люто і гордо головою, з якої спатато ловче чорне волосся на плечі, як ознака вільної людини".

Андронаті — перший музика між циганами. Він теж незвичайна людина — "глянув дивним оком округ себе. Страшний огонь горів в тих чорних блискучих очах". Його жінка, Маврина мати — найстарша з усіх жінок в громаді, "могуча силою чарів".

Мавра мала чудові чорні і сумні очі, найліпше вміла ворожити. Ось перший малюнок її обличчя: "срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, зсунулися нараз самі з себе низько над чоло і надали її чорному, мов з бронзи темному лицю, прелівну чарівну окрасу". З ролі коханки-красуні Мавра переходить в оповіданні на ролю старої ворожки, але ролю цю витримано в тому ж стилі. Кобилянська сама видає секрети своєї поетичної техніки. Оселивши Мавру в самотній хатині у лісі над проваллям, вона зазначає: "хутко звикла Мавга до своєї романтичної оселі". В сегедині хатича також має відповідний казковий антураж: "чорний кіт на самім краю печі, простягся і дрімає, ніби стереже огонь в печі і рухи своєї чорної пані. На самім же верху над печею, напушившись і заховавши головку під крило, спить самотний усвоєний чорний ворон Маврин". В зовнішньому вигляді Мавриному колишня краса змінюється контрастно, але стиль опису лишається той самий: Мавра гадає на картах "худа, марна, з розбурханим сивим волоссям, виглядає страшно, мов яке марево". Вона сміється "страшним божевільним сміхом, яким ще не сміявся ніхто в тій самотній оселі-хатині", дивиться "блискучими unctione діявольськими очима".

XIII.

В тому ж стилі дано і головних персонажів опові.

дання — Гриця та Тетяну. У Гриця — “чудна вдача, що ніякого примусу не знала, чим будь ображалася і понад все любила свободу”. Усіх він приваблює, всіх “за пазухою” має. Чим? “Може, саме тою подвійною вдачею своєю, а ралше двома душами, що в нім ніби від часу до часу пробудившись поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красного, до любови, а передовсім до свободи широкої, безмежної, як крилаті ліси, по верхах, як бистрі ріки там в долах”. На коні він летить “мов орел”, “засягає острим молодим оком своїм мов яструб в саму глубінь ліса”. Звичайно, він дуже гарний, найкращий з усіх парубків у селі, має “великі широкі як небо голубі очі”, “в його голосі стільки приказуючого і гордого”.

Тетяна так само “найкраща, найвідважніша дівчина, що, як впевняла, нічого не боялась”. Це улюблена героїня Кобилянської — нова варіація “царівни”. Як Наталку Верковичівну уквітчала авторка епітетами “царівни”, ренської русалки Льореляй і “цвіту лотосу”, так і Тетяна, виростаючи, розвивалася “в прекрасну, справдішню лісову русалку” і здобула екзотичне грізнище “Туркині”. Зустрівши її в лісі, Гриць “упав, кланяється, мов перед русалкою”. В “Битві” виплекала Кобилянська образи карпатських гуцулів, справжніх дітей природи, що виростали “гармонійно, питомо в своїй красі і в своїх звичаях”, в “Некультурній” — Параска визначається “внутрішньою красою, повною дикого невигобленого артизму”, — так само “ідучи в гору лісом співає Тетяна повною грудею, ніби віddaє що в душі дзвенить. Воно ясне, сильне, природне і чисте. Сказано — краса з пешої, Божеської руки”. Це ніби ілюстрація до відомих слів Руссо.

Зовнішній вигляд Тетяни може ще привабливіший, ніж в інших героїнь Кобилянської. Вона висока, струн-

ка, як смерека, і гнучка. Особливо одним впадає вона кожному ввічі, хоч би кому. Це своїм блідавим лицем і чорними густими бровами, над чорними задумливими очима". Вона "заквітчана двома червоними великими маками та золотими півмісячниками".

У Наталі Верикович, також у Софії Дорошенко (з "Мелянхолійного вальсу") та інших героїнь найхарактерніша внутрішня риса — гордість. "Гордість", навчає Софія, "це одинока зброя жінки, якою вона справді може вдергатися на поверхні життя". "В мені щось уперте — аристократичне, що має над мною неограничену владу" — записує Наталка. У Тетяні також "уперта вдача дівчини, що не зносила над собою ніякої влади". Зустрівши вперше Гриця у лісі на вороному коні, вона не хоче звернути йому з дороги і Гриць "боїться її. Така вона гарна, а якась така. Він мішається. Ніколи не стрічав такої".

Коли Тетяна довідується про Грицеве кохання до іншої, то реагує на це з неймовірною "силою враженої гордості". Її одчай зливається з бажанням помстити.

Настка має цілком іншу вдачу. Ця синьоока "популіця слухняна дівчина" уміє добре працювати, "з неї вже тепер розум як у старої". Грицеві "добре з її спокоєм, з її розвагою, та з тим, що вона не допиtuється, не судить, а сама лиш любить". Вона розважає Гриця "своїми пестощами, щебетанням та слухняністю". Це одна з тих натур, що протиставлені в "Мелянхолійному вальсі" Тетяниному прототипові — музичній Софії та малярці: "Ти ще не ушкоджений новітнім духом тип первісної жінки, що пригадує нам Аду Каїна, або інші жінчини з біблії, повні покори і любові. Але не вихованням виплеканої покори і любові, лише покори і любові з першої руки з природи!... То тип тих тисячок звичайних, невтомно пра-

цюючих мурашок, що гинуть без надгороди, а ро-
дяться на те, щоби любов'ю своєю удержувати лад на
світі".

Гриць кохає і горду Тетяну і слухняну Настку —
мотив не новий у письменстві, як і в житті, — в різ-
них обробках зустрінемо його у багатьох авторів. Напр.,
Гамсунів Глан в славнозвісному "Пані" (1894 р.),
віддаючись змінливо-гострій грі з пристрасно-недотор-
каною, гордовито-примхливою Едвардою, кохає одно-
часово дружину коваля Еву, що просто і немудро лю-
бить його, дає йому спокій і відпочинок. Взагалі ж зіс-
тавлення двох протилежних жіночих постатей часто
зустрічається в світовій, переважно романтичній, літе-
ратурі, напр., лагідна Дагні і смілива, владна Йордис
в "Північних велетнях" Ібсена.

Кобилянська дала нову варіацію таких образів, ма-
люючи почасти слідом за народньою поезією, а вза-
галі в манері раніших своїх оповідань синеоку слух-
няну і чорнооку чарівницю. Поетизуючи другу (дав-
ній ідеал письменниці), Кобилянська першу вистав-
ляла буденнішою і навіть не з ангельським характере-
ром на зразок Квітчиної Марусі або Галі (напр., де-
таль, як Настка засміялась і "викривила погано уста";
говорячи Грицеві, що не вб'є супротивниці), але все ж
віддає її свою повагу, приблизно таку ж, як в цito-
ваних раніш словах музичкої Софії Дороchenko. Це
видно з такого місця. Настка любить Гриця спокійно і
щиро. "Що іншого вона не знає. Своє щире, просте
серце знає і красного Гриця, що дві душі має. І в тім
ціла її правда. Велика, глибока, поважна правда, яка
вистарчає, з якою їй добре".

XIV.

Франко, поставивши на чолі нової белетристики
Ольгу Кобилянську, давав таку характеристику: "Нова

белетристико — це незвичайно тонка філігранова робота; її змагання — наблизитися скілько можна до музики. За уля цього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона не-навидить усяку шаблоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любується в смілих і незвичайних порівняннях, в уривках реченнях, у півлівцях і тонких натяках" ("Молода Україна", ⁸¹ ст.).

Леся Українка також відзначала, що більшість дрібних оповідань Кобилянської належить до ліричних віршів прозою і взагалі її вдачі властиві ліризм та музичні настрої. "Самые реальные картины она постоянно сопровождает лирическими отступлениями, которые напоминают симфонии, где впечатления пейзажа и движения души сливаются в одну нераздельную гармонию". До такого симфонічного жанру заразувала Л. Українка більшість оповідань зі збірки "Покоря" (1899 р.), між іншим "Битву". Коли б було тоді написано "У неділю рано зілля копала...", Л. Українка ще з більшою певністю могла б говорити про симфонію.

Це твір не так епічний, як ліричний чи діро-спічний, це не "проза", що вимагає спостережень над життям і думок, а "поезія", ритмовані образи, де звучить перш за все голос почуття, організований за типовою композицією ліричного віршу або балади.

Ритмічність прозових творів не новина, звичайно, в українському письменстві, від Квітки ще так повелося. Недаром Куліш називав "Марусю", "повістю-поемою" і прекрасно бачив, що жадного реалізму в ній нема, бо це просто лірична сповідь душі. "могутні, владичні речі поета", оповідані поважно, "за тим порядком, котрий в епосі займає місто стихотворної міри". Через багато років Панас Мирний доводив, що

"і невіршована мова має свій метр і його дуже треба держатися, щоб легко було читати". Безперечно, підкреслена ритмічність української прози XIX-го, почас. ти й XX вв. пояснюється найбільше з того, що письменники широко використовували засоби народньої поезії — це легко помітити у Марка Вовчка, що особливо часто вживає різноманітні повторення чи "повтори", висловлюючись за сучасною російською термінологією.

Ритмічність оповідання "У неділю рано зілля копала" відразу кидається у вічі в описах природи, напр.: "Куди б і не глянула, все одно і те саме. Все море зелени, все одностайна колисанка, все на одно зміняється".

...Хоч літом, хоч зимою, хоч погодою, хоч зливами, а все одностайність. Все одна пісня, одинаковий її ритм. Однакова за колисуванка, одинаковий шум".

...Шуміла ріка, гудів млин, шуміли сосни і все в раз, хоч в ніч, хоч в день держалися в раз".

Охоче користується Кобилянська повторенням запитаннів у відповідях, взагалі так званою амебейною формою народньої пісні:

"В ліс весною прийдеш?" питав її тоді зимою.

"В ліс весною прийду".

"Як зазеленіє?"

"Як зазеленіє" відказала усміхаючись".

Найбільше помітна ритмічність, як наслідок певної міри і порядку вжитих слів, повторень та рим, в тому місці, де Настка говорить Андронаті, з якою промовою він повинен звернутись до Тетяни. Для цього місця Кобилянська безперечно використала народні замовлення та закляття: "Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі; що ти

починяєш злим цвітом і словом; що ти твориш лихо, відбираєш щастя...". "Молода Грицева — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає..." "... Чорними бровами ніби чудувалася, а з другої сторінки розум відібрала. Червоненьким маком ніби ти строїлася, а з другої сторінки до себе манила" і т. і.

Андронаті далі і повторює перед Тетяною це звертання в такій самій формі.

Вживає Кобилянська й значно складніших прийомів, повторюючи в певних, композиційно важливих місцях кілька образів, що звучать, як лейт-мотив і надають емоційне та музично-«симфонічне» зафарбовання всьому творові. На початку оповідання Андронаті несе Маврину дитину, щоб десь підкинути її. В цей час «з противної гори, віддаленої від нього лиш невеликою долиною, обзвивається голос трембіти. Так зрано?»

Так. Це справді голос гірської трембіти, яка щось заповідає сумно і протяжно, мов виразний жаль. Андронаті здається, що її голос всім своїм смутком звялюється на нього...» «Не добре віщував цей шум трембіти поранком».

Через багато років Гриць розмовляє з Андронаті, що остерігає молодого парубка від кохання до двох, від чорних брів. Гриць зухвало посміхається, він нічого не боїться і буде робити, що схоче! «Мов перед двадцятьма роками, коли Андронаті стояв з білим вунком на руках на верху, розсираючись по розкиданому селу, щоб доглянути хату багатиря і не находив її, так здавалося глядів тепер сам Гриць надармо понад ліси і гори, ніби розсираючись за своєю долею, що мала йому прибути від одної з дівчат. Та в тій хвилині проніссся звідкись понад верхи як і перед двадцятьма роками голос трембіти смутний і протяжний. Гриць застановився,

“Се на смерть?” спитав старець.

“Не знаю. Мабуть . . .” відповів хлопець і нараз прискорив кроку. Хоч і як він звик до звуків трембіти, любив їх, а в тій хвилі вразили вони його болючо”.

І втретє, востаннє, стоючи над померлим Грицем, Андронаті “сам не замітив, як остаточно по голосінню зболілої доньки заслухався в жалібну гру трембіти, що неслась горою недалеко хати. Вона йому нагадала своїм смутком щось давно минуле”. Андронаті пригадав, що було двадцять років тому.

Трембіта в Галичині та Буковині широко розповсюджений народній музичний струмент. Фед'кович у поезії “До руського Боянства”, обіцяючи оспіуввати Підгір’я, писав:

І буду Вам співати, як там живуть люде,
Як там флюра грає, як трембіта тужить.

У нього ж, в “Двох піснях рожевих” —
На найвищій полонині
В зеленому гаю
Стоїть вівчар з трембітою . . .”

У Коцюбинського в “Тінях забутих предків” сумно трембітає трембіта, оповіщаючи горам і долам про смерть. І Кобилянська у нотатці “Гриць на все село найкраще на трембіті грає” наділяє свого героя цілком можливою місцевою рисою, так само нічого неприродного не має в тому, що до героїв оповідання часто долітає голос трембіти. На початку оповідання навіть можна догадуватись, що трембіта сповіщала про смерть чоловіка Іваніхи Дубихи. Але реальне значення трембіти одходить на другий план, мов у Фед'ковичевих “Сонних марах”, де

Сумно, сумно знов приповідає,
Гей тая лебідь, що на скін співає.

Поруч стоїть другий символ — хижуна, що кружляє, роззираючися з висоти за здобиччю. В горах це

звичайне явище, але Кобилянська слідом за народньою поезією підкреслено символічно вживає цього образа в кількох місцях, напр.: "А он справді хижун, Мавро, — перебиває нараз многословні розпитування Маври дівчина, і вказує на великого хижуна, що навіть не надто високо кружляв над ними, ніби шукав між коронами смерек найкраще місце для себе... Мавра зиркнула під чисте синє небо. "Він над тобою кружляє, донцю", — каже вона пророчо. Дивись, нині неділя, та, щоб від сьогодня за тиждень не впала ти якому хижунові хлопцеві в очі, не замоталася в нім на все".

Це не Мавра перестерігає — це Кобилянська сумно-схвильовано підготовляє читача до дальших подій, до трагічного загину улюбленої геройні. Автори колишніх ліро-епічних поем просто зверталися до своїх геройів і висловлювали їм свої почуття. Шевченко в "Княжні" та інших творах не раз вживав такі "ліричні одходи" від епічної розповіді, напр.:

Загинеш, серденъко, загинеш,
Мов ряст весною уночі
Засхнеш, не знатимеш нічого:
Не знатимеш, як хвалять Бога,
Як люди люблять, живучи.

Кобилянська ховає свою ліричну схвильованість в образі тужливого передчуття і перестороги (трембіта і хижун), утворюючи відповідний настрій самими лейт-мотивами — символами.

Так само часто повторюється образ, що в деяких місцях має ніби реальне тільки значення, напр., на початку оповідання, що описано обійття Іваніхи Дубиши: "В городі її пишалися квіти...", а "най"раще що писалося в нім, се були великі червоні зимуючі в землі маки, яких в цілім селі ніхто окрім неї не мав". Маки не розздаються, як окраса Тетяниного обличчя,

але тут же переходят в символ. “Заквітчана в великі червоні квіти” була Тетяна, вперше зустрівши Гриця, і він звернув на це увагу. Коли Тетяна після розмови-сперечання зникає, “Його кінь схилив голову до землі. На землі лежав великий цвіт червоного маку і він його дотикався. Гриць люто, майже завісно шарпнув коня за голову і піднявши червоний цвіт з землі, оглянув його і заткнувши за капелюх, поїхав назад.” Наприкінці повісті описано ріку: “там, де глибина царювала, де камінь-веліт спокійно означав неповорушну глибину ріки — де на дно її утонув колись Тетянин вінок — стояв на поверхні блискучої води, притулившись до каменя, один великий цвіт червоного маку. — Другий припершився аж до берега ріки ждав — і як той і собі не рухався.”

Не сказане просто, що божевільна Тетяна втопилася — натомість вжито образа, що походить від Шекспірової Офелії і дуже нагадує поезію Л. Українки —

Хотіла б я уплисти за водою,
Немов Офелія, уквітчана, безумна,
За мною вслід плили б мої пісні . . .
... А потім зник би й відгук
І на воді ще б колисались тільки
Мої квітки, що не пішли за мною
На дно ріки... Плили б вони, аж поки
В яку сагу спокійно не приблизись
До білих водяних лілей, — там стали б...

Голос трембіти звучав спочатку, як передчуття, потім як пересторога, нарешті, як жалібна мелодія. Так і червоні маки були первісно символом гордої краси, далі — жагучого кохання, на прикінці — крові, смерті.

Маки випливли там, де колись потонув вінок. Тоді Тетяна жила — зникли квіти, тепер її немає, квіти на поверхні. Так переплітаються символи краси, ко-

хання і згуби з мотивом шукання дівочої долі, що власне є основний в оповіданні. Бо хоч епіграфом оповідання взято пісню про Гриця, хоч її використано для будови сюжету, але не блакитноокий переможець жіночих сердеч в центрі авторової уваги, як це було і в традиції, від "Марусі" Шаховського утвореній. Александров-Старицький назвали свої п'єси "Не ходи, Гричу, на вечорниці", Кобилянська для назви взяла інший рядок: "У неділю рано зілля копала". У перших — парубок, шумливе товариство з співами і танцями, у неї — дівчина, природа, ранковатиша. Тому Кобилянська і вводить в оповідачня пісню другу пісню, вживаючи окремі куплети з неї частіш, ніж з пісні про Гриця. Останню використано переважно там, де Мавра розповідає Тетяні про чародійне зілля. Наприкінці попередніх обробок сюжету отруйниця з'являється з трафаретним "Ой, не ходи Гричу" і т. і. Кобилянська робить інакше. Тетяна разом з ремінісценціями цієї пісні співає:

Гей на Івана, гей на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!

Бо ж не в Грицеві справа. Він, як і інші красені й коханці з оповідань та повістей Кобилянської, має значення, оскільки спричиняється так чи інакше до долі дівчини, що завжди стоїть в центрі головних творів буковинської письменниці. Характерно, що Гриця на віть не за індивідуальний гріх покарано, а за провину батьків (лив. паніш). Ідею капи ("возмездия") дано не в натуралістичній трактовці, як в Ібсенових "При. матах" (фізіологічна спадковість веде до загину), а в тій варіації Едіпового мотиву, що панувала в романтичній "трагедії сульби" ("рока"). напр. у "Літній трагедії" австрійського письменника Грильпарцера "Праматі".

Мотив кари (Гриць) з'єднується з мотивом незнай-

деної долі (Тетяна) — майстерно сполучаються дві пісні.

На Івана Купала Тетяна з дівчатами пускають вінки на воду. Вона, закохана уже в Гриця, “захотіла розвідатися про свою будучу долю.” Дівочі голоси співають:

Гей на Івана, гей на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Цвіти збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.
“Поплинь, віночку, по блискучій хвилі,
Поплинь під хату, де живе милий.”
Поплив віночок долі водою,
Серце дівчини забрав з собою.
На зарінчку змарнів поволі,
Не дав Купало дівчині долі.
Гей на Івана, гей на Купала,
Дівча во північ зілля копала;
В північ копала, в північ варила,
А до схід сонця вже отруїла...

Сюжетний зв'язок між двома піснями наявний. Ко-
билинська і вживає, як рефрен, перший куплет купаль-
ської пісні¹⁾) — його співає Тетяна на Івана Купала, “шukaючи долі,” співає вдруге, розбита горем, дізнавшись про Грицеву зраду і почувши як шумить ріка, в якій потонув її вінок, співає втретє, востаннє, збожеволівши, після отруєння Гриця.

Ще й інші, менш помітні та значні, лейт-мотиви можна було б зазначити, детальніше аналізуючи оповідання. Особливе значення має загальне тло, на якому проходять події людського життя — чарівна карпатська природа, гори й незаймані ліси, де стоять смереки густими рядами і шумлять на свій окремий лад — “спокійно і тужливо, хвилюючись і крилато.” Опи-

си природи мають ліричний характер і здебільшого відокремлені від цілого оповідання, як виразний рефрен, напр., "Неповорушно стоять гори навколо, неповорушно густі ліси. Лиш хижуни, розпростерши крила, розкошують під небосхилом."

І ця природа, розкісна і дика, ще не займана людською рукою, і гуцул з своїм примітивним світоглядом, піснями, легендами і забобонами — звертанням до ворожок, вірою в чарівне зілля і т. і. — все це, звичайно, не вигадка письменниці, а шматки дійсності, придатні для етнографічно-побутових спостережень, та для Кобилянської вони цінні не самі собою, — лише як матеріял, що надається до поетизації та ліричного облямування, що дає змогу висловити свої настрої, свій захват і свою тугу у музичній розповіді про незнайдену дівочу долю. Тому ми не сприймаємо оповідання тільки як "чудову поетичну казку" (слова О. К. Дорошкевича у "Підручнику історії української літератури"), вбачаємо в ньому і глибоко-ліричну сповідь самої авторки.

Не можна сказати, що оповідання — бездоганне, підходячи до нього, як до романтичного твору, не вимагаючи того реального життя, яке і не збиралась в ньому малювати Кобилянська. Воно безперечно роз-

¹⁾ Звідки взяла Кобилянська цю пісню, я ще не з'ясував. У Галичині та Буковині купальських пісень, як місцевого явища, нема. К. В. Квітка вказав мені, що межа розповсюдження відомих у нас купальських пісень проходить через Поділля. Може Кобилянська взяла пісню з етнографічного збірника — з якого саме — поки важко сказати, бо у відомих мені збірниках цієї пісні не зустрів. Поет Д. Загул розповідав мені, що на Буковині цю пісню співають, але не як купальську, а як звичайну пісню.

тягнене, як зазначив у свій час прихильний в цілому до оповідання Д. Дорошенко (з цим не погоджувався М. Сріблянський, в "Українській Хаті," але ж він був ідеолог модернізму і не підходив критично до творів буковинської письменниці). Багато в ньому зайвого і штучного мелодраматизму, особливо в епізодах з Маврою і Андронаті. С. О. Єфремов в огляді українського письменства за 1909 рік ("Рада," 1910 р. ч. 1) висловлювався про "досить слабеньку, як на талановиту авторку, варіацію на тему "Ой не ходи, Грицю." Суворість цього присуду можна значно пом'ягчити, 1. глянувши на твір Кобилянської, як на спроби засобами перш за все народньої поезії (тому й мова тут краща, ніж в "Царівні" та інших творах) та ліричної композиції передати свої власні почуття, а також 2. порівнявши "У неділю рано зілля копала" з посередніми обробками сюжету народньої пісні про отруєння Гриця.

Кобилянська не підійшла до цього заяязленого сюжету механічно і формально (як К. Тополя, Александрів-Старницький та інші), а вклала в нього багато чи пережитого, чи відчутого, у всякому разі винесеного і широго. Може тому і вважала вона "У неділю рано зілля копала" (як переказувала мені Л. О. Скрипник, що жила року 1915 в Чернівцях і зустрічалась з Коцюбинською) за найкращий свій твір.

П. Філологічні.

У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА

У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА

Ой не ходи, Грицю, на вечерниці;
Бо на вечерницях, дівки чарівниці.
Солому палять і зілля варять,
Тебе, Грицуню, здоров'я позбавлять.
Тамта одна чорнобривая,
То чарівница справедливая!
І чарівница і зілля знає,
Тебе, Грицуню, заздрісно кохає!
В неділю рано зілля копала,
У понеділок пополоскала;
А у вівторок зілля варила,
В середу рано Гриця отруїла.
Прийшов-же четвер, Гриценко умер,
Прийшла п'ятниця, поховали Гриця'
Сховали Гриця близько граници,
Плакали за ним всі молодиці.
І хлопці Гриця всі жалували,
Чорнобривую всі проклинали;
Нема й не буде другого Гриця,
Що 'го зігнала з світа чарівница!
В суботу рано мати доню била:
Нащо ти, суко, Гриця отруїла?
Не зналась того, що зілля уміє?
Що Гриць сконає, нім жогут запіє?
“Ой мати, мати! Жаль ваги не має,—
Най ся Грицуню у двох не кохає!
Оце-ж тобі, Грицю, за тее заплати:
Із чотирьох дошок темная хата!”

I.

Це було давно. Через те не знає навіть ніхто назвати місцевість, де сталася подія, про яку розказується. Хіба те одне, що в горах.

Мов у котлі між горами, що здіймалися поважно вгору, ховалося доволі велике село.

Ліси тих лісів, старі й непроглядні...

В ногах одної гори, названої "Чабаниця", до якої і тулилося наше село, бігла гучна ріка. Шумна і прудка, гонила розпінена почерез велике неповоротне каміння. Ріка та оточує гору Чабаницю; неначе б хотіла її обійняти. Немов і до тієї-то ріки сходили з самого верху "Чабаниці" сміреки густими рядками, одні по других. Низько вдолині вже над самою рікою опинилися вони.

Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпиллями, зверненимі догори, і шуміли.. Не як вдолині здичіла ріка; голосним пlesкотом; гамором і гуком, але відмінно і на свій окремий лад:

Спокійно і тужливо, хвилюючись і крилато, заколосувало щось у повітрі до сину, заливаючись при тім смутком. Рівно і обережно, тут тихо, там шептом, а все в один голос, все шум і шум...

Тужливо рослося деревині по верхах.

Куди б і не глянули, все одне і те саме. Все море зелені, все одностайна колисанка, все на одне зміняється.

На он тій горі спиналися сміреки густими рядами завзято здолини вгору.

З тієї знов збігали, розіпнявши рамена, в розмахом вниз.

І так то повсюди.

Хоч уліті, хоч ўзимку, хоч ногодою, хоч зливами,

а все одностайність. Все одна пісня, одинаковий її ритм.
Однакова заколисуванка, одинаковий шум.

Недалеко ріки, ізлучаючись своїм городом з горою, Чабаницею, стояла з обійттям і млином своїм хата далеко і широко знаної багачки, вдови Іванихи Дубихи.

Шуміла ріка, гудів млин, шуміли сосни, і все враз, хоч ніч, хоч день — вони держалися разом.

Зеленіли смереки, ослонюючи їх обкінчуточі густою тінню хату славної багачки, побожної і строгої Господині Іванихи Дубихи.

В її городі пишалися квіти, відколи вона лише віддалася.

Пишалися в неї до пізньої осені, а в тім вона вже за дівочих літ кохадася. А повдовірши та оставшиесь лише з одною дитиною, зжилася з ними до того, що її город, хоча і коло хати не дуже вже великий, був би ій без квітів видався гірше пустині.

Найкраще, що полищилося в ньому, це буди великі червоні зимуючі в землі маки, яких в цілому світі ніхто окрім неї не мав.

В цьому селі, замкненім горами, перебували одного разу, на превелике зчудорвання мешканців, кілька днів цигани. Не поодиноко, як то б, може, думав, а цілою громадою, що прибула нараз кількома возами. Переїжджаючи багато міст і сел, вертаючи в Угорщину, розложилися вони на кілька днів з своїми шатрами, саме тут недалеко угорської границі, в сусідстві гори Чабаниці, трохи в віддаленню від самого села.

Мешканці, хоч і не положливі з вдачі, затривожилися чимало тими чорними непрошеними гостями. Здавна оповідано про них речі, які не викликали прихильності до них. Вже сама легенда, що в'язалася з ними, хоч і не всім знана, буцім-то їх предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з Божим Дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів. До того було всім відомо, що цигани мали в різних місцях гір свої тайні криївки і сховки, звідки нападали ночами на подорожніх, обграбовували та убивали їх, збагачуючись так різним добром. Потім так само загадково, скоро і потайно, як з'являлися і зникали. Куди, як, і що, — ніхто докладно не знав. — Прибувши, запалювали ночами для повідомлення громади про свою присутність великі вогні. Відтак по дніні розлазилися селами по одиночко. Тут по милостиню, там розпитуючи, чи нема котлів до поправки, там збираючи по горах чудотворне зілля, там ворожачи, там виграваючи на скрипці або цимбалах за кусень хліба або яку стару одежину... там, як сказано, — нападали на подорожніх, а все з якимось поспіхом, все мов в перелеті.

З'являючись цим разом тут, в селі під горою Чабаницею, просили про дозвіл задержатися один тиждень. Цього їм відмовлено, скороочуючи побут на половину. В тих кількох днях скоїлася між ними приєда, що не забулася так скоро. Прибуло п'ять возів, прикритих закуреним лахміттям, будою, з яких визирали відстрашаючо чорні, пелехаті голови старих і молодих циганок та дітей.

Обабіч і позад возів, запряжених кіньми і вісліюками, йшли цигани чоловіки, озираючись блискучими чорними очима цікаво дівкруги себе.

Як сказано, розложили свої шатра недалеко сла́й ріки під горою Чабаницею, а зараз з самого вечора розвезли великий вогонь.

Третьюї днини по їх приїзді знявся в однім з шатер гамір, що не втихомирювався два дні. Як раз третьої ночи по їх приїзді привела молода Мавра, жінка теперішнього провідника циганів на ім'я Раду, на світ — сина. Батько, побачивши, що дитина на причуд біла вдалася, накинувся на нещасливу матір з лайкою, погрозами й бійкою за зраду. Стара мати нещасної, за для свого віку відповідно до звичаю найбільше шанована між циганами, хоронила її диким криком і лайкою, кидаючись вихром між неї та Раду, коли тимчасом цигани-чоловіки ставали чи не всі по боці зрадженого мужа-старшини: обезчестила цілу громаду чистої циганської крові вже першим сином, бодай би до раня не дочекала — гомоніли і проклинали водно за роз'яреним батьком і проводирем, що кипів з обиді і жажди за пімстою, погрожуючи п'ястуком між циганами, які, зібравшись коло шатра проступниці, повторяли, мов з одних уст, слова свого старшини: — “Вже першим сином!”

“Відки взяла ти ту білу собаку?” — кидався від часу до часу Раду до хворої, що майже безпритомно лежала в подушках і лахмітті на возі, тулячи та закриваючи немовля перед диким, блискучим та роз'яреним поглядом чоловіка, то знову німіючи з страху перед тим, що могло б кожної хвилини наступити...

Воліла вмерти, як такого дожити. Воліла вмерти, та що з того! Не розтуляла нещасна уст ані на слово, умілюючи з страху...

А він сам, Раду, старший багато від неї, пристроений в синій якийсь стрій з великими срібними гудзиками та калаталами, з посрібленою грубою палицею в руках, знаком, що він старшина оцеї тут хоч невеличкої громади, повторяв все одне й те саме: “Відки взяла ти його? Але я тебе навчу, хто Раду, покажу, чия ти жінка була!” і сіпав бідну за волєсся, що аж

стогнала. "Пожди — покажу. До трьох днів не стане твоїх костей під тим шатром, а оце прокляте (і вказував при тім на дитину) кіну аж за третю гору. Ти гадала вийти за мене, а відтак навести сором на мене і цілу мою громаду? Гинь, суко, коли не знала, яка твоя фортуна і як має поводитися жінка рая". Ади!² грозив, "ади! якого сина по трьох роках подружжя привела"! і зареготав, сплюнувши крізь зуби. "Тільки твого щастя, що лежиш ще між нами; та що батьком твòм А н д р о н а т і, а мати найстарша віком в громаді, а там — і до трьох днів я тебе не терпів би в своїм шатрі, хоча й так", і тупинувши люто ногою та сплюнувши погірдливо нанова, вийшов з шатра...

Вона зарила свої тонкі чорні пальці в волосся над низьким своїм чолом і поспала його слабо. Заразом видобувся тяжкий стогн болю і жаль з її молодих грудей ... а далі вмовкла, затулуючи болісно очі, з яких спливали гарячі слізози. Срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, зсунулися нараз самі в себе низько над чоло і надали її чорному, мов в бронai темному лицю, предивну чарівну окрасу.

Ніч була літня ясна, спокійна, і темні залиснені гори вдіймалися величами під небеса, а найвищі шпилі немов розплівалися в місячнім сяйві у прозорій нічній мряці...

Раду станув між своїми циганами. Зібралися лиш самі чоловіки, лежали та сиділи округ величного вогню, курячі та гомонячи про те, що сталося... Тимчасом жінки та дівчата порівнянням оддалік коло меншого другого вогню, готовлячи страву та займаючись дітьми, годуючи та укладаючись з ними до спочинку, розговорюючись не менше запальниво над дальшою до-

*Рай — циган-проводир

лею молодсі і гарної Маври, якій завидували здавна срібного та золотого намиста, яким обдарував її, вибираючи її собі за жінку, старшина Раду, і котра одноюка заробляла найбільше грошей ворожінням між простим народом і панами; вона тепер, по трьох роках подружжя, привела тому своєму чоловікові б і л о г о с и н а з синіми очима!.. тьфу!

Як сказано, Раду став між своїми людьми і кинув ширококрисим капелюхом об землю, не промовивши ні слова.

“Раду!” обізвався тут старий Андронаті, батько молодої двадцятилітньої проступниці. “Раду, — що хочеш зробити? Я знаю, що Мавра винувата, що ведуть чинити нащ звичай за зраду жінки та що як не укараємо ми ії самі, ії гріх чи може й не гірше укарає ії сам. Укарає хоч зараз, а хоч в двадцять років, або й пізніше, а укарати мусить. Що хочеш зробити? Мавра винувата”. Гэ тими словами склонився покірно перед молодим старшиною.

Раду не відповів нічого, але замість того розірвав свій синій спенцер на грудях і зняв тут з шиї малій мішочок.

“Зробіть місце!” гукнув, “і майте бачність!..”

Цигани заворушились, роблячи мовчаки місце мідому провідників та умощуючись кругом нього цікаво і послушно. Тим часом він, мов сам цар ночі, потрясав лідто і гордо головою, з якої спадало довге чорне кучеряве волосся на плені, як ознака вільної лілідини. Далі сягнув рукою в мішок і, набравши з нього повну жиєнію блискучих нервоних, кинув їх, як переділе своїм капелюхом до землі, кликнувши:

“Оце перший раз тому...”

А повторивши те саме відруге, кликнув далі: “Оце раз другий тому... А оце й раз третій тому, що усу-

не мені за два дні зрадницю з очей, а з нею і її білу собаку!"

Між циганами зразу затихло: але недовго потім заворушилося мов бренькіт самих басових струн, а далі шелест листя...

Всі знали, що в них за зраду карано дуже тяжко, але таке не бувало ще між ними ніколи, як цієї ночі: таке ні. Скільки бійок і розбій не лучалося між ними! Скільки не лучалося! Але щоб сам "Рай" станув і наказував усунути свою жінку, платячи за те самим чистим золотом, — між ними ще не бувало. От таке могла лише така завзята із заздрості збожеволіла голова, як Радова, придумати.

Не знали в першій хвилині, що сказати і починати. Занадто несподівано захопила їх оця дика постанова старшини. Тому мовчали.

Та не довго тривала мовчанка між затривоженими циганами. Піднявся знову з-поміж них старий батько Андronаті, високий, тонкий, бородатий циган, перший музика між ними, ба навіть і тепер з скрипкою в руках.

"Пожди Раду..." сказав, підіймаючи руку луковатим рухом вгору. "Пожди ти, Раду. Над нами всіма є Бог, а ми всі Його діти, і білі і цигани. Раду і Мавра. Ти на її долю..." Раду отворив диким прокльоном уста, перериваючи старому, але Андronаті говорив далі. "Ти, Раду, був один син у свого батька старшини в Семиграді, а Мавра одна дитина в мене, славного музики Андronаті з Пусты, — і ви побралися. І тому в мене ти те саме, що Мавра, а Мавра, — що ти. Не дам я Мавру усунути або стратити, як ти хочеш, хоча знаю, що наші звичаї велять за всяку зраду, чоловічу чи жіночу, гостро судити. Не дав би я і тебе збавити, як би це хочби і правно зажадав. Будемо Мавру інакше судити, по-доброму, людському. Даруй їй ли-

ше ще днів три між нами, оце просить в тебе для себе батько Андronаті!" І сказавши це, вклонився перед молодим ще старшиною.

"Зрадниця вона чільна, бодай-би до рана не діждала!" вирвалося знову дико з кипучих грудей роз'яреного чоловіка.

"Може й не дочекає", обізвався старий Андronаті. "Ти вже надто наважився на її життя. Відай вона відійде навіки сама від нас, а золоті дукачі твої остануться тобі".

"Нехай іде", "нехай іде!" піднялося гомоном між циганами. "Сорому нам наробыла. Зараз першим сином, першою дитиною. А що далі буде? На двір з нею, сама собі дорогу указала!" крикнув один голос з гурту. "На двір!"

"Ні, вбити, щоб і з другим таке не зробила!" сичав Раду. "Вбити".

"За три дні не стане Маври між вами", обізвався знов Андronаті. "Її доля порішена вже самою дитиною, яку ви розшарпали б на кусні, коли б Мавра й отсталась між нами.. Кожне б її било. А так... вона уступиться з-поміж вас і Раду з-перед очей".

"Сам уб'еш?" обізвався вдруге один голос з гурту, голос товариша Андronаті, цимбаліста.

"Сам".

"То бери золоті!"

"Ні. Вам їх лишаю. Годуйтесь ви ними. Ви всі молодші від мене. Мені їх не треба. Мавра відчині так, як не моя вже. Мені їх не треба. Свого хліба для себе і для своєї жінки я найду". І висунув гордим рухом скрипку перед себе, погрозивши п'ястуком до молодшого від себе старшини.

"А щемя твоєї доньки?" спитав той, випрямовуючись гордо та блиснувши ненависним оком на неус-

трашимого тестя. "Мені його не треба. Уб'ю, затопчу, як гаддя!"

"Ним не журися. Я беру його на себе. Вони..." нараз він тут урвав. Між ними, ніби мара, виринула з котрогось щатра стара маті Маври. Страшна, пелешата, з намистом срібняків на грудях, що замерехтіла в місячнім сяйві. Виринувши, вона відразу кинулась до ніг Раду і Андронаті.

"Простіть Маврі, як згрішила, не губіть молодої, бийте, побивайте, але жити дайте!" Заголосила розпачливим голосом, розпростерши благаючи руки... "О, Мавро, Мавро, що ти накоїла? Що тебе спіткало? Яким вітром ворожим обвіяло? З котрої сторони? В долах, чи в горах? Мавро, доню мою... серце мое... Мавро!" Кричала не своїм голосом.

"А я тебе, доню, в місячнім свіtlі зіллячком зми-
вала, для тебе чи не кожної ночі доброї долі благала.
Дрібною дитиною я тебе медом годувала — від злих
очей... доки не віддалася... як від огню... зберіга-
да. А прийшов лихий час і з ним твій ворог... і все
що... як, рятуйте, змулюйтесь... хоч кілька днів мені
її дайте... хоч до пусті... дозвольте довести, потім
вбивайте та й враз зі мною..." і вухнула головою до
землі.

"Уступиця стара!" єдикнув Андронаті. "Чого тут
прилізла!... Щоб побили? Вже забула? Не числи ба-
гато на свою сиву голову. Геть, кажу, авідси! Геть з-по-
між чоловіків, не бачиць Раду і Танер Раду і люди су-
дять. Скажи останнє слово, поки я своє скажу!" звер-
нувся знову до старшини. "Дозволь Маврі, хоч чотири
дні між нами прожити, та щоб на стільки піднялася,
аби її батько в останнє між вами всіма й заіграв. Між
вами... попрошав. Відтак... кан... прості, хоч ради-
ща твоя воля, начальнику". І тут як недавно з поко-
реною знову скилився.

“Нé біршú я Мáєрі, я тí більше на очі бачити не хочу. Життя між нами не буде!” обізвався завзятó Раду. “Сама завинила...”

“Сама... сама...” Нішов півголосний підлесливий гомія від циганів. “Сама одна вона!”

“Це твóє останнé слово, Раду?” спитав заривши руки в сиве волосся.

“Останне.”

І знову повторив те саме, що вперше, кинувши жмéню червоних золотих об землю.

“Це пéрший раз тому...”

“Цé другий раз тому...”

“Це трéтій раз тому, хто увільнить мене яким-будь способом за чотири дні від проклятої зрадниці. Чули моє слово?”

“Чули”.

Піднявся тенер на ті слова з свого місця музик Андронаті. Пінявся і глянув дивним оком округ себе. Страшний вогонь горів в тих чорних блискучих очах.

Посунув скрипку під Наху і сказав: “Я Іду. Позавтра ввечері вернусь. Буде мò знову разом. Вудть здорові”. А до Жінки, що з жалю на землі, неначе з розуму ٹходила, нахилившись: Гукнув:

“Чого божеволієш? Іди до Мáєрі. Ніхтò тí не сміє дікнутися; Позавтра ввечері уступиться з поміж нас, а ти відновиш мені за неї. Я Іду і прийду. Позавтра ввечері єсі тут, як нині кругом зберіться — і ждіть. Андронаті зі злом не вéрне. Тим часом разете, хто звіре золоті червоні за Мáєру з-поміж вас. Я Іду...”

І Нішов:

Третього вечора вéрнувся:

Знову кружок циганів в різних позах. Між ними Раду. Влідний і неспокійний, як демон. Перед хвили-

юю синя з старою матір'ю хворої своєї жінки, що витрутила його з шатра Маври.

Нечувана річ між циганами, щоб жінка підімала руку на чоловіка, та ще і мати Маври! Зрадниці тої.

Але він їх усіх навчить. Усіх. Старих і молодих. Зрадницю ще й боронити? Та він її навчить. Стару і...
...Надійшов між них, як он тут сиділи, Андronаті зі скрипкою.

Скрипку віddав товарищеві цимбалистові, що прийшов враз з ним, а сам вийняв велику банькувату пляшку з горілкою і поставив в кружок між циганів.

“Пийте щиро, браття!” кликнув. “Пийте і не жалуйте. Нині Андronаті прощається з своєю Маврою, то затямте вечір! Мавро!” Крикнув і grimнув п'ястуком в груди, “Мавро!” А з раптового жалю в нього аж голос задрижав. “Не годна ти, зозуле, ще між нас вступити... Та ти там не сама. Коло тебе мати і всі жінки ваші, мої брати... Шоб не знала вона, що завтра її остання днина між нами. Але Андronаті”, говорив далі, звертаючись знову до шатра, “зозуле, з тобою перед своїми товаришами і твоїм чоловіком, старшиною прощається, щоб затямili”. І його голос знову задрижав, усуявся. “До вогню докиньте смеречини”, гукнув, ніби додаючи тим словом цевности головсові, “щоб, розпалившись, грав на всю гору світлом, палахкотів, розказував: Мавра з циганами прощається. Пийте і не жалуйте! Жару роздувайте, полум'я змагайтесь... щоб далеко Мавриній душі вже відсьогодні світило. Пийте, браття! Пийте, Андronаті-музика просить. Пийте, не жалуйте. Хто знає, де опинимось незадовго... і чи Андronаті буде ще між вами. Не стане Маври між вами... не стане і Андronаті бід... Все... як що кому судилося. І доля гарно укладалася... пийте!”

І ходить Андronаті і просить... наливає, а сам ні-

би забуває собі доливати. Лише все слози долонею з очей утирає.

Раду лежав на землі, підперши голову на лікоть і затявшись не обзивався, мов був сам один однісінський на місці.

Він вихилив перший раз-по-раз горілки, поданої йому Андронаті з срібного малого пугарика, що переходить в родини в родину, як річ незвичайно шанована, і задумався тепер над Маврою. Був як не при умі. Що йому тепер з неї? Її серце брехливе. Як її брав... впевняла, що любила, а пізніше зрадила його... Та ще й по-за громадою. І вже він догадується з ким... Там, в малім угорськім місті, недалеко пусті, куди вони часом заходили... і де часто її батько скрипкою гроші заробляв, а вона ворожила і співала до скрипки, а часом і гуляла... Там був один молодий боярин, що за циганську музику грубі гроші силав... а часом з другими на коні... по при їх шатра вихром в пусту гнав. З ним. Та він вже про неї не стоїть. Нехай що вона й гарна, нехай що найліпше вміє ворожити — хоча така молода — хоча й дочка славного між циганами Андронаті — йому вона вже не жінка. Кинув червоними золотими між своїх людей, нехай зроблять з нею, що схотять. Уб'ють, або викинуть десь. Йому байдуже. Щоб лише пімста була, щоб з очей пішла. Жива чи мертвa — байдуже. Інакше — до доброго між ними не прийде. А через неї він свою громаду не кине... щоб її не бачити. Значить, вона мусить йому з очей уступитися. Яким способом?.. Все одно. Вона йому вже байдужа. Хіба б... щоб її ще був... а втім вона йому байдужа...

Байдужа? При тій думці його похмурий погляд, мов злодій, нечайно закрався на шатро, де була виновниця, і проникливо впивався в нього.

Байдужа?

Проклята! Зрадила. Його зрадила. Першого старшину між циганськими громадами зрадила.

Довкола нього люди пили і гомоніли. Про Мавру заєдно і про нього. То єдналися в поглядах, то сперечалися. Тут і там мішалися і жінки. Він мусів з ними пити, хоча в його душі щось горке горіло, мов рула високла сміречина, що докидувана в огінь тріща.

Так і в його труях горіло. Але при всім мусів бути.

Востаннє Мусів це зробити. Для тебе, для людей і Андронаті, якого люди дуже шанували.

Нараз рух.

Андронаті іде крізьм і частує труйком, розливаває, не щадить ні країлі, майже кожному переливає — відтак притягає скрипку.

“Люди!” гукнув. “Цимбали, сопілки в руки, а хто зі мною, то й скрипку. Мавро!” звернувся до шатра, де була дочка, “Мавро! прощайся з Раду. Завтра в цю пору не будеш нашою”, і потягнув смиком. Відтак схиливши голову низько над скрипкою, меначе вчув там в ній для себе потайний окремий голос з її наказуючої середини і — заграв.

Сипав жалем.

Плакали скрипки, дзвеніли цимбали, дрижали сопілки, а над всіма царювала одна одніська струнка Андронатової скрипки. О, та скрипка! Зойком кидалася, голосом блукаючи, сумом розливалася; між штанів рвалася, а про Мавру, Раду все оповідала.

І знову жаль.

Мов ніжна бджілка жалілася, дрижала. Металася, впивалася, викликувала тугу з смутком і розливалася горем.

Андронаті грав Дойну.

“Мавро!” кричав розпучливо від часу до часу не

тамлячись з дикого жалю та притупуючи ногою.
“Мавро!” Він грав, колихаючися всім тілом, мов бо-
жевільний. “Мавро! твій батько грає...” Андронаті
грає востаннє для тебе між циганами; завтра може йо-
го вже не почуєш! Мавро!”

Раду лежав обернений лицем до землі і віддався
лише одному почуттю. Зрадила йога. Зрадила і він
не діткнеться її більше, хіба що по злому. Уб'є. Інак-
ше він не годен по своїй вдачі. Не годен. Не годен!
Голос скрипки вчіпився, здавалося, лише його одного
болем розритої і пімстою спрагненої душі, і мов та
оса все ново впивався в неї, роз’яtrував. “Білу дитину
привела, від чужого чоловіка, чужого мужчини”.
Зойком тріпотала скрипка, жаліли цимбали: “чу-
жинця — якогось...” І він в тих думках і з тим почут-
тям жалю і зависті сходив неначе з розуму. “Білу я-
кусь дитину... в третій році подружжя з ним... Мав-
ро! будь проклята за твою зраду, все горе на твою
голову!”

Місяць загорів в повні з-за високої залисеної гори і не рушався з місця.

“Раду!” ніби добився нараз голос Маври до його,
і скрипка Андронаті опинилася розтріскана коло його
голови. “Раду!” Він стрепенувся, а Андронаті по-
валився обіч його на землю.

“Мавро, Ма-в-ро! ми прощаемо тебе на віки на...
віки” стогнав, а по довгій хвилині мовчанки просив:
“Спіть, люди, спіть. Оци ніч ще переспіть коло неї,
а завтра зробите, хто з вас схоче, самі з нею кінець.
Хто забрав червінці, най бере і її душу, або й її саму.
Чи не так, Раду?”

“Так”, почувся сухий голос старшини.

“А відтак назад до пусті — широкої, безмежної
пусті”.

“Ух-га, пуста! ух-га!” ухкав диким голосом музин-

ка. "А сьогодні ще спіть. І з вами всіма старий Андронаті". І сівши підібгав ноги під себе, зарив пальці в волосся, заридав гірко. Мусів з своєю Маврою розлучатися, виходу не було. Кара за зраду, особливо ж у жінок, а тим більше у жінок старшин, мусіла завжди відбуватися. Сам найліпше розумів її проступок — і це остання її ніч між ними, циганами. "Спіть, люди!" благав-молив "спі Раду — адіть, все закаменіло. Як так вже судилося, так нехай і буде. Місяць всьому свідок; братик-місяць, що нас ніколи не покидає. Спіть, люди, спи Мавро, спи Раду, молодий осиротілій отамане раю. Ви мої діти. Цитьте всі, нехай вона між нами востаннє переспиться. Спіть. Спи, Мавро, ... спи, Раду. На нас ще лише пуста жде. Широка, глуха пуста. Цитьте... циться... спіть. Мавра... спить... ить... спіть..."

Утихло...

Спали...

Було коло першої години ночі, як молода красна жінка отамана Раду, Мавра, уступалася йому з своїм білим сином навіки з його шатра і його дороги.

Цигани разом з Раду спали, мов убиті, і лише двоє усунулися з-поміж них котячими рухами. Був то старий Андронат і його вірний товариш музикант-цимбаліст, що ніколи з ним не розлучався. Обидва вони змовилися не пити стільки, що інші, а як все поснуть, винести Мавру з шатра враз з літиною і тим способом вирвати її з рук Раду та охоронити від смерті або щонайменше — від каліцтва якого. Пастаноми старшини між циганами бували іноді страшні і тому вони порадилися між собою, не втягаючи никого в тайну, винести скоріше, як за чотири дні, Мавру з шатер та так вирятувати її від лиха, смерті. А маючи її раз поза шатрами, вони вважали її врятованою. Мав-

ра була мудра і хитра, і певно дасть собі раду в життю, заки знову коли стрінуться. Дитину її підкине Андронаті бездітному багачеві... може' от там десь в однім з сіл за горою Чабаницею і буде все добре. Ліпше так, ніж загибати або бути покаліченою на ввесь вік. Раду любив іноді каліцтвом мститись на своїх ворогах і того боявся старий музика.

І коли справді всі заснули сильним сном від трунку, заправленого Андронаті усипляючим зіллям, за яким ходив він два дні по горах — Андронат і товариш внесли Мавру з дитиною з шатра.

Не гинути мала вона, молода і гарна, одинока дитина його, як яка звірюка, але жити. Жити між добрий людьми ще далі. Світ широкий! Бог годує всіх і її вигодує також. При Раду їй оставатись годі, — він пімститься на ній на ціле життя, — наколи вона лише підійметься на ноги. В свого славного батька, семиградського отамана циганів, з своею злобою вдався. Лихий і мстивий, як смерть, дарма, що гарний як місяць, і понад свій вік мудрий.

Мавра також, упоєна зіллям, спала, мов мертвa, як її виносили, і не чула нічого. Лише місяць бачив та зорі, що діялось, більше ніхто.

Андронаті дзвонив зубами, як її виносили, з жалю угинався. Але ліпше нести на ласку між чужих людей, як бачити вбитою, або навіки покаліченою. Так все ще побачить її колись у життю, пізніше або скоріше віднайде, але калікою бачити гірше як смерть.

Ішли Чабаницею по-при гучливу ріку, що пінилася і металася в своїм ложищу диким розгоном, розбиваючися від часу до часу об велетні-камені.

Ішли в противну сторону від своїх шатер, аж нашли відповідне місце, де були певні, що воно і оподалік від села, і... навідуване людьми.

Недалеко млина недавно повдовілої багачки Іванихи Дубихи, геть від села, уклали Мавру під високою, розложистою смерекою і зіставили.

Смерека уважалася циганами святым деревом, що охороняє від смерті і є товаришем цигана. Поки що була вона тепер одинокою охороною нещасливої, доки не змилосердиться над нею яка людська душа. Одбіч сплячої поставили клунок з всіма її речами і червінцями, що зібрали товариш цимбаліст з землі і дарував тепер доньці свого вірного приятеля Андронаті.

Відтак пішли.

Товариш вперед, щоб лягти назад на своє місце, не збудивши в нікого підозріння, а Андронаті вернувся на хвилинку самий до доньки.

Ще спала...

Поплакавши коло неї гіркими слізами, та промовивши над нею чарівні якісь слова, що мали охороняти її в дальшім життю від зла, забрав її білого сина і пішов. Тулив його ніжним рухом до себе, водно промовляючи та проклинаючи, щоб той ворог, що збаламутив його матір, довів до цього нещастя, не діждав ніколи станути перед Господа Бога... а тинявся вічно в зліднях і журбі... в голоді і холоді по світі. Шоб він цього не діждав.

Куди ніс сиротину? — питався. — Не знов ще. До якого батька - матері? Він їх не знає, не бачив, не чув багато про них — а іде. Чи підкіне в щасливу годину? Доки життя його, він буде заєдно ворога проклинати. А його прокльони страшні, їх боялися всі. Вони справді живалися.

І йшов.

Ішов під гору вузькою стежкою, що розпочиналася недалеко млина Іванихи Дубихи і обвивала по правій стороні Чабаницю, ховалася чим далі в ліс, а

праворуч вела саме понад край глибокого яру-пропасти, якою гнав якийсь шумливий потік.

“Біла” та стежка, як її звали люди в селі, то пнулася в гору, то спускалася знову нижче, відповідно до формaciї гори Чабаниці і все праворуч по-при глибокий темний яр, що ділив Чабаницю від дальншої сусідньої скалистої гори, зверненої до Чабаниці стрімкою залісеною стіною і її білої стежки.

Та біла стежка тягнулася то густим лісом Чабаниці, то знову гарними левадами і царинками, а все оставала однакова біла і вузька.

Врешті ٹкінчилася.

Скінчившися, вона неначе прилягла, розплывлася в якісь дорозі, що тягнеться впоперек звідкись по-при білу стежку і відтинаючи її дальший шлях, поглинула вузенький мов ріка, потік в себе. З сірою дниною враз увійшов Андronаті в третє село від Чабаниці, що лежало вже недалеко одної гори, яка зносилася саме на угорській границі.

Недовго він так ішов, а був уже весь зіп'рілий.

Сів край ліса на горі і розглянувся. Сонце саме заповідало схід, а смереки дихали холодним запахом живиці. Ранок ішов до розцвіту, але всюди панувала ще свята ранкова тиша.

Всюди ще сон.

Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу села.

Не міг віднайти, дарма, що в нім душа дрижала.

Там в долині, в селі, під горою Чабанихою, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лише недалеко самітний млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили, а тут держить її нещасного сина, щоб підкинути його чужому бездітному багачеві в долах, і от якось не щаститься.

Сива мряка мов умисне, мов не хоче здійматися з села, щоб відслонити йому дорогу, якою має іти, показати оселю заможнішого газди. А день чим раз розвиднюється, чим раз зростає.

Зітхнув тяжко. От, чого дожив. Що судилося чинити. Вчора розбив з жалю, прощаючись з донькою піснею, свою скрипку, лишив жінку і пішов. А як поверне, хто знає, чи застане живу. Циганів лише циган знає — що в них кипить, що в них коїться. От що значить циганське життя. Нині тут, завтра там, а позавтра може і мертвий. Йому пригадалася нараз казкова вже майже тисячелітня легенда про причину вічної циганської мадрівки і зліднів. Будучи ще в Єгипті, вони не прийнялиMariї з Йосифом та Божим Дитятком у себе на відпочинок, — і через те, за кару, тиняються, мадрують спокон віку по світі. І чи скінчиться коли оця кара Господня? Відбудуть її? — питався.

Усміхнувся гірко, мов у сні.

Правдоподібно доки плем'я циганське буде існувати, — вона не скінчиться.

А тепер його вчинок з донькою, та з білою невиною її дитиною, чи не кара це ще, не покута яка? Господи Боже, змилосердися над грішним твоїм — він кається. В зліднях і покорі, в голоді і холоді кається він тяжко.

Прошептавши ці слова, він жде.

Мряка висить над селом, не здіймається ще. Вона чи не спиняє дитині вступ. Чи це заповіт, що його судьба така туманна колись жде?

Сонце от вже туй-туй зійде, туй-туй розжевріється, а туман не уступає.

Нараз... що це?

З противної гори, відділеної від нього лише невеликою долиною, обзывається голос трембіти.

Так зраня?

Так. Це справді голос гірської трембіти, як щось заповідає сумно і протяжно, мов виразний жаль. Андронаті здається, що її голос всім своїм смутком звялюється на нього. Довкола тихо — жодна деревина не рушить вітами, а голос трембіти заєдно ішов верхами. Так, як він.

Андронаті не здергався і сплакав при звуках цеї трембіти. Не добре віщував цей голос трембіти в часним ранком. Андронаті глянув на сонце, а воно вже висуvalося з-за якоїсь гори, жевріючою кров'ю, пишне, осліплююче. Туман в долині рідшав. Тоді він встав і спустився в долину. В долину, і ще вдруге подався вгору. Там, не надто високо на горі, стояло пишне обійстя, що вже своїм видом зраджувало багатство. Тоді він приступив нечутним кроком до приспи і поклав на неї обережно білого сплячого внука.

Сам оглянувся.

Чи в добру годину поклав хлопця? Не знати.

Господи Боже, дай, щоб в добру...

А далі... чи об'явить що долю дитини?

Ніщо не відповіло на його думку. Довкола тихо і тихо. Ні шелесту, ні руху, ні шуму. Сказано, сам сон ще дихав. Поранкові тумани здіймалися зніжна вгору і все перед його оком закрили.

Коли вернувся назад на свою дорогу, стрінув на стежці якогось чабана. Вмить задержав його.

“Чому ще перед сходом сонця десь трембіта озивалася? І не те, щоб озивалася, а ридала”.

“Мабуть якийсь багач помер. Бідний не має овець ні полонин, то за ним не буде трембіта жалітн”, відповів чабан коротко і почав окріпеним кроком спускатися з гори.

“Го-ов!” задержав його ще на хвилину Андронаті, відійшовши вже кілька кроків.

Чабан станув неохоче. "Чого вам?"

"Чи є це обійстя... — он то на високій тій горі, з стогами сіна близько хати?" спитав, указуючи на газдівство, де зіставив внука.

"Це... першого багача в нашім селі. Не знаєте?"

"Ні. Я чужий".

"Михайла Дончука..." додав ще чабан.

"А дітей має?"

"Ані одного. Та зате сотки овець і стадо коней. Там..." і не доповівши словом, в поспіху почате речення, чабан зробив лише рукою рух, що в "багача гаразд неабиякій..." і зник між деревами.

Пішов і Андронаті, не оглядаючись більше, утерпши слізозу з очей, що насили втиснулася в очі.

Ішов морем живичного запаху, що розходився тут чистим ранішнім повітрям. Смереки наче злінивіли в цім, наче з сонливості всякий рух забули.

Десь високо під небом кружляли самітно плавким летом тут і там два хижуни, розшираючися з висоти за здобиччю на днину.

Опинившися на хребті гори, з якої побачив угорську границю, згадав Андронаті тепер і покинені свої шатра.

Що там діялося?

Добrego певно нічого.

Бачив в душі любть Раду.

Без бійки, або може і убивства певно не обійшлося. А може за всіх відпокутує жінка.

Але ні. Її всі бояться. Вона страшна, могуча з своєю силою чарів. А потім і тим, що з жінок в їх громаді віком найстарша, і через те забезпечена від всіх нападів, ушануванням, яке віддається шиганами в кожній громаді найстаршій жінці. Раду певно також, хоча і який мстивий та скорий в учниках, не посміє її заподіяти лиха. Але може товариш його потерпів, як

повернувся в шатро між сплячих і збудив його. Йому одному Раду не все довіряв, закидуючи, що він не Раду, а його бідного музиканта,уважав за старшину. Та будьщобудь, добре, що вже Мавра вирвана з його рук. Хоч і яка її дальша доля між чужими жде, особливо спочатку, то хоч остане при життю, не стане калікою. А дитина її також, будь її батько і не циганом, не буде вбита, мов звірина. Знайдуть добре люди, змілосердяться, і ні мати, ні син не загинуть між ними. А з часом, якщо він, Андронаті, не загине... віднайде їх і вони прилучаться до іншої громади. До того часу і лють Раду остигне.

Бідна Мавро, яке буде твоє пробудження в лісі під смерекою?

“Мавро!” — кричала з болю душа, ридало серце батькове, і знов сльози залляли його вид, що йшов далі майже напомацки. Ніколи такого гіркого жалю не зазнавав ще в своїм життю, як цими днями. Воліла би була вона малою вмерти, як в найкращих літах от таким способом осиротіти, змарнуватися. “Через що?” крикнув розпачливо, ударивши так само з дикого жалю в долоні.

Коли взяв її гріх в свої сіті?

Вона ж не сміла чужого чоловіка і рукою діткнутися, а вона грізна... Господи Боже!.. Та ба! він вже знає коли; тоді, як стала ходити між пани ворожити, і за його, Андронаті, скрипкою смутні пісні співати, а йому, Раду, ненаситному на гроші, зносити від панів за ворожбу і спів золото. Тоді знайшовся вовк на її красу і молодість — до чого дійшло. А він бідолашний? Куди йому вертатись. Хіба піде просто допусті і прилучиться там до якої громади, приклікавши до себе й жінку. Так. Інакше ні. А колись... за кілька років може примандрує знову в оці околиці ї погляне, як живеться внукові в багача. За кілька ро-

ків... а до того часу нехай має його Господь в своїй
спіці. Його і Мавру.

Довго, довго дивився ще музика бистрим оком по
верхах заліснених гір, що мов з поранкових мряк по-
волі роздягалися, висуваючи один хребет по другім
проти сонця, що зійшовши на сході, жевріло світлом,
осліплюючи око.

Коли Мавра пробудилася рано, побачила над со-
бою замість закуреного і лахмановатого шатра зелені
вітки смереки і опам'яталася, що вона в лісі. В першій
хвилині не знала, що думати, побачивши себе самою,
без своїх людей, без Раду, без матері, батька, що досі
не відступали від неї.

Почала кликати.

Але слабий її голос розходився лише слабим від-
гомоном по лісі і не прикликував нікого. Лежала
якийсь час, виживаючи матері і надслухувала.

Не йшла мати.

Ніхто не приходив.

Довкола неї тишина і лише широкий крилатий
шум ліса гойдався живичним повітрям та десь-недесь
зачувся шелест вивірки, що дряпалася блискавкою по
смереках. Тут і там зазирало сонечко золотим сяєвом
крізь смерекове галуззя — і десь знов недалеко шу-
міла ріка, а враз з тим шумом розходився і гук млина.

Отже вона десь недалеко якогось млина.

Однак, чому вона тут сама? Де ділася її мати? Де
ділися вже шатра? Чому біля неї не чути гомону її
людей, не чути ні голосу батька, ні лайки і приказів
Раду, ні дзвонення мідяних котлів, як їх направляли,
ні нічого. Чому це так? Лише тишина і тишина, і во-
на ось тут сама.

Що таке сталося.

Чи вона покинена? О, Господи Боже!
Як це могло статися? покинена і матір'ю?

“Мамо, мамо!” почала з гарячковим переляком кликати, а її волосся підносилося дубом. Справді, вона покинена? “Мамо!” крикнула з невимовним перестрахом і почала плакати. Плачуши в голос, мов мала дитина, кликала то матір, то батька на переміну. А не діджавши ні батька, ні матері, змінилася, раптом, мов очі в її душі отворились. “Це Радова робота”, заплакала вона з неописаним жалем. Він її викинув зногоу зі шатра і поїхав. Забрав всіх, батька і матір, забрав своїх людей, і як той вітер своїм звичаем вночі утік. Це Радова робота. Він обіцяє пімститися за “зраду”, за “білу дитину, і зробив, як сказав. “О! о! о!” заридала бідна в голос, заривши з розпуки пальці в волосся і аж заносилася з плачу.

Нараз перестала плакати.

Блискавкою пригадалася їй її дитина і вона вмовила.

Піднявши насилу, почала шукати около себе. Дитини не було. Був звиток всіх її речей, найменші її дрібнички, але дитини не було. Напів-зімліла з остраху повалилася назад. Тепер зрозуміла. Було, як вгадала відразу. Раду викинув її — і забравши всіх разом з дитиною і родичами, від'їхав потайки вночі.

Почала кричати, кликати. Всіх людей, яких лише знала. Кликала по імені. Між тим заєдно і батька, і матір, ба навіть і самого Раду. Та дарма. Ніхто не з'являвся.

Довкола не повторялося одне і те саме. Шум сосон,тиша, самітість, — а більше ніщо. Ніхто і ніщо.

На її чолі виступають великі краплі поту. А її голову пронизала, як перше, одна страшна гадка. Тако, мама, Раду і всі покинули її за “зраду”, за її білу дитину. Покинули. Мов те лахміття, що обтулювало

її, викинули з-поміж себе і забралися. Заридала страшно вголос. Тепер вже все зрозуміла, і віддалася нечуваній розпуці. Та тут-же знов скаменулася. Але дитина. Господи Боже милосерний, добрий, де дитина? Забрали? Вкрали? Убили? Що з її дитиною зробили? З її дорогою дитиною?

Наново вибухла плачем.

Всею душою, всім тілом ридала.

Що тепер буде? Де її дитина? І в сотний раз перебирає клунки обіч себе, оглядається округ себе, шукає за дитиною — і нема її. Не може її ніде знайти. Не поможе їй вже плач, не поможе ридання, ніщо вже не поможе. Треба інакше шукати". О, це ти, Раду, зробив!" кличе вона, підносячи тонкі свої руки розпачливо вгору. "Це ти! Обіцяв убити, як собаку, — й убив. Але було вже і Марву з дитиною убити. А то..." тут вона вриває раптом і знову впадає в розпач. Риє в волоссю руками, б'ється по грудях, термосить одіж на собі... перестає, надслухує, і знову нова розпач, знову те саме, але — все дарма.

Дитини нема.

Біля неї лише порозкидане, порозриване її лахміття, густий ліс і шум дерев.

Ослабши з ридання і розпуки, вона лягла і вмовкла. По її блідім худім обличчі з-під затулених повік сунуться гарячі слізозі...

От і по всьому. Як обіцяв пімститися, так і зробив. Дитину вбив, її покинули, і мусить умерти. Сили встали і піти за ними — в неї нема, — тож мусить тут лежати і умирати, або ждати, аж надійде може хто лісом. Може ще з її людей хто. Може іх силоміць вигнали з села... і вони лиши поки-що заставили її тут, а пізніше прийдуть і знов заберуть.

Може... Але дитина? Дитина належить до неї. Вона лежить і слухає...

Скрізь тихо-тихесенько, лише лісовий шелест.
Десь ніби гуркає недалеко млинське колесо...
шумить якась ріка... але Господь знає, де то. Гос-
пода знає, де ще люди.

Вона починає знову плакати, знову кликати. Про-
бує встати, та бачить, ледве вдержується на ногах.
Вона ж ще хвора. Господи Боже, що їй робити?

Зсувается знову на землю, припадає лицем до
землі і заходиться з божевільного плачу, розпачу. Ні-
чого не чує, не знає, лише один біль. Вже починає і
на тілі палити з якогось внутрішнього вогню.

Та що вже їй по собі, в неї нема дитини. **Д и т и-
н и !**

Убили!

Їй темніє в очах, в ухах дзвонить, потім стає я-
кось так слабо... гаряче... глухо... гине...

Нараз хтось шарпає її, підносить.

“Не спиш вже, жінко? Не спи!”

Насилу розтулює очі, вдивляється вперед себе,
опам'ятується. Над нею схилена висока постать яко-
їсь немолодої жінки, мабуть пані якоїсь чи щось, а
коло неї якісь люди: жінки й чоловіки.

Жінка чи пані в чорно заповитій голові, сама блі-
да і худа, дивиться милосердно на неї і говорить:

“Вставай і ходи зі мною. Будеш в мене. Ти хвора.
Лежала тут більше, як добу. Мої люди запровадять
тебе помалу до моєї хати”.

Мавра все ще не розуміє, але слухає і намагаєть-
ся встати.

Цікаво приглядалися присутні, особливо жінки,
нешасливій покиненій, що лежала, мов підстрілена
велика птаха, з чудовими, невимовно смутними, як ніч
чорними, очима, а коло неї порозкидане лахміття, я-
кась одіж і між ними тут і там золоті червоні. Сама во-

на хоч молода і гарна, та тепер бліда з розбурханим довгим чорним волоссям, що розсипувалося по плечах та грудях, майже страшна.

“Де мої люди — цигани?” питає слабим голосом з чужим виговором.

“Відай покинули тебе”, об’яснює висока марна жінка в чорній одежі, що хоче нею заопікуватися. “Відай покинули тебе”.

Мавра отвирає широко очі, а коло вуст задрижало плачем.

“Коли?” питає.

“Недавно здається. Між ними зчинилася бійка за якусь крадіж, як розказували, між тим поранено одного чоловіка цимбаліста, а відтак, розділивши по своїх підводах, від’іхали вночі, що й ніхто не бачив. Тебе надибали ще вчора ввечері люди, що прийшли нині зранку до моого млина, але я не могла сама скоріше звати тебе до себе, аж ось нині. До того ти спала. Страшним сном спала ти, як мертвa. Що тобі було? “Не знаю”, відказує Мавра, і дивується, роззираючися майже блудним оком по чужих для неї людях, а далі, згадавши дитину, заливається новою гіркими сльозами. Плаче і підіймає благаючи до них руки і говорить щось чужою незрозумілою для людей мовою.

Та тут-же перериває її Іваніха Дубиха, бо це вона сама була, і підносить її з помічю людей дотори.

“Куди поїхали мої люди?” — питає хвора.

Ніхто не знав. Здається в Угорщину.

А де ділася її дитина?

Також не знали. Вона мала дитину?

Так. Сина. Білого. Перша її дитина. Вона жінка Раду, самого старшини циганів. Чи її люди збрали дитину з собою? Не знали. Не гадали нічого. Так само, як і не бачили. По бійці зараз вночі зникли..

То може убили її дитину?

— 31 —
гп. Не знали.

О, певно убили!

Ні. Не чули. Лише чоловіка одного в бійці, чули, що старшина мало що не вбив.

“О, Раду!” вистогнала Мавра, заломлюючи руки і розплакалася наново. “Він певно і дитину вбив”.

Ні. Не знали. Не знали і не припускали, щоб невинну дитину вбити.

“О, Раду!” знову лише зойкнула Мавра і розхлипалася вголос. “Він страх який недобрий, розлютившись раз”. Відтак додала:

“То хіба від неї дитину вкрали і утікли?

Може. Також не знали.

О, певно що лише так, коли зникли неначе б іх земля пожерла. То певно, що вкрали. Вони все так робили... і по втраті своєї дитини вона Раду пізнає.

“Може”, відповіли люди.

Чи не бачив ніхто тої дитини?

Біла була.

Може. Не знали.

“Біла — біла! була”, майже скричала.

Не знали .

Вона розплакалася ще більше, а люди безпомічно мовчали. Мовчали, неначе не хотіли зрадити якоїсь тайни, а може й не хотіли казати, щоб не ранити вісткою серця нещасливої, а може просто не знали.

Завели молоду осиротілу циганку крок за кроком в хату Іванихи Дубихи і там вона осталася.

Чому хотів Раду Мавру вбити, а радше на її думку на ній пімстився, вона призначалася лише Іваниці Дубисі, і Іваниха її задержала в себе.

В два місяці по смерти чоловіка Іванихи Дубихи, знайшлася в неї, хоч не молода вона вже була, дитина, маленька Тетянка, і Мавра її доглядає. Сама Іва-

ниха, повдовівши, має в господарстві і в млині багато праці і клопотів, а коло одніської її дитини, над якою дрожить, яка становить тепер одиноке її щастя, треба їй все когось мати. Мавра, обезсильена, не годна тяжко робити, відшукувати людей своїх теж тепер не в силі, тож нехай, — казала циганці, — остане в ней, доки хоче, а тут, де різні люди приходять, може й за дитину свою що вчує, розвідається. А може вернуть ще й її люди — по неї, то тут, в млині, вона найскоріше зачує про те.

Мавра послухала. Зосталася.

Однак не довго видержала в тихій вдовичиній хаті під горою Чабаницею. Сиділа, доки до сил не прийшла, але, подужавши, кинулася в околицю своєї дитини шукати, та розвідуватися про своїх людей. Ходила, блукала тижнями, місяцями, мов голодна та вовчичя, а врешті вернулася. Марна, бліда, без краплі крові в молодих устах, з понурими смутними очима і знову зажила в Іванихі Дубихи.

Її люди зникли своїм звичаєм, як під землю пропали, а по дитині так само, як і по них, не осталось сліду. Ніхто не знову нічого. Не знову і не чув.

І не плакала вже Мавра більше. Знала — нішо не поможе.

Виплакала слози. Лише очей своїх чудових, що сипали смутком, не підводила ніколи сміливо на людей. Соромно було. Чоловік, родичі і свої люди викинули з-поміж себе, мов собаку, чужим людям на посміховисько, а їй самій на горе.

Та їй що могло ще гірше бути?

Осталася, як здавалося, на все у багачки Іванихи Дубихи і доглядала її дитину. А що потребувала проживи для розбудженого раз материнського чуття, тож стала чи не другою матір'ю для малої Тетянки, ба з

часом стала Тетянка ніби її власною дитиною, і вона заспокіїлася, призабула свою власну дитину.

Так жила, доглядаючи, розпадаючися над чужою дитиною, аж до хвилини, в якій прокинулася в ній туга і привичка її чудного люду — змінити від часу до часу місцевість свого побуту, — забаглося предивною тugoю поволоктися кудись в дальший світ.

Тоді прощалася з дитиною, заливаючися гіркими сльозами, а Іванисі кланяючись, з руками зложеними покірно на грудях, низько до ніг, цілуvala її коліна і руки, і йшла. Іваниха Дубиха, що звикла до неї, полюбила її за любов і ширість для своєї дитини, гнівалася на неї... хоча відповідно до своєї поважної вдачі не словами, але очима і мовчанкою, і не пускала. Як сказано, вона любила осиротілу циганку, а по-друге була і вдячна за правдиво материнський догляд за дитиною.

“Куди тобі йти самій одній в далекий незнаний світ?” докоряла. “Збожеволіла? Не гнівиш ти Бога, покидаючи от так легко хліб-сіль, прив’язаних до себе людей і дитину? По що, і чого підеш... і яким шляхом? Чи не-кара Господня це вдруге над тобою?”

“Ні,” відказувала сумно циганка. Вона мусить іти в світ. Її горить земля під ногами. Її спокій неначе в незнану далечину від неї полинув і тепер заєдно приманює до себе. Вона мусить змінити місце, — оправдувалася. Може здібле батька-матір, розвідається тепер про них, може хоч одного з своїх людей побачить, зустріне. Може щаслива година злучить її по роках з дитиною, з батьком-матір’ю, а може стрінеться із самим Раду... Вона знає, куди коли цигани мандрують з Угорщини або Молдави, коли вертаються. Знає їх знаки, які лишають по собі для других по деревах, по камінню при дорозі і т. п. Вона мусить іти, щось не

дає їй спокою. Не піде, — занедужає з туги, суму... Чує, що хвора з того, мусить іти... чого їй сидіти?

Піде.

“За Радою хочеш, щоб побив добре?” питає сухо-Іваниха Дубиха і проникає циганку, які мовчкні слухає очима.

“Та нехай, не боюся. А не знайду, не стріну нікого, вернусь. Окрім вас, пані (так звала Іваниху Дубиху, що все в чорному ходила), не маю нікого в світі.”

“А дитину як лишиш?” питає Іваниха і вказує на малу Тетянку, що вештається і собі поважно між обома жінками, мов розуміє, що її пестунка відходить чи не назавжди від неї.

“Ой!” зойкнула Мавра, розридавшись вголос, “ої, не обтяжуйте ще гірше бідне серце Маврине”. Однак заспокоївшись по недовгім часі пішла.

Люди, бачучи її на відході з торбами, переповненими якимсь зіллям та лахміттям, сміялись вслід за нею.

“А он,” ругалися, “Мавра йде вже знову в світ. Іде шукати цигана-пару. Її одної замало в селі.

Вона від’далася гіркими прокльонами, сиплячи при тім іскрами погорди з чудових своїх чорних і сумних очей і йшла.

Вертаючись по кількох місяцях, а іноді і по році, по таких мандрівках, нераз під Чабаницею, втомлена і розчарована, ридала неповздержно з утіхи, побачивши підрослу під її неприсутність Тетянку, яка тішилася нею більше, ніж самою матір’ю. А Іванисі Дубисі падала знову до ніг, як при відході, і цілуючи її коліна, молила:

“Прийміть мене знову до Тетянки, славна господине! Мені було вас слухати, а не свого циганського розуму. Набідилася лише між чужими, набралася ла-

йок, упокорень, ругань і знову повернулась не подибавши нікого. Ні батька-матері, ні про дитину не чула, ні про своїх людей не розвідалася, ні про самого Раду — лише стільки, що між чужими людьми чудотворним зіллям торгувала... і, то тут, то там поворожила... і от гостинця вам та душечці своїй — принесла." При цих словах ставила якінебудь звичайні лакотки, які любила сама пристрасно їсти, перед поважну Іваниху Дубиху і її малу доньку.

В кілька років по останній мандрівці в світ, саме, як Тетянці йшло на дванадцятий рік, станула Марва одного разу перед Іваниху Дубиху з прозъбою дознолити її відокремитися від неї і замешкати де-інде.

Іваниха Дубиха зчудувалася.

"Ви добре для мене, мамцю-господине," поясняла. "Ви і ваша голубка дорога, але сільські люди.. вже надто допікають, глузують тут в вашім млині з мене." І з тими словами розплакалася на добре.

"Як то глузують?" спитала Іваниха, знаючи добре, що з бідої нещасливої глузували іноді селяни, особливо ж чужі в млині.

"Та як же, не знаєте мабуть і самі?" відказувала роздражнено Мавра закурюючи свою люльку та пихкаючи голосно, при чим набирала відваги опиратися іноді навіть і самій Іванисі Дубисі. "Все котрий зайде" мовляла "на ваше обійстя, поглузує з мене. — "А ще довго будеш" кажуть примівками "муку в млині молотити? Довго ще чорними очима колеса обертати?" — "Побий їх сила Божа", закляла. "Або знов, що найгірше жаль, бо це вже за вас і за мою доньку. "Обсипуеш ти добре" — питают — "хату Дубихи циганським зіллям, щоб багачі навідувалися до її доньки вже відтепер. Вона вже нівроку, адн — підростає." — А другий каже: "Та де, каже, — підсипує. Якби вміла, сама собі наворожила б, аби приїхав чорний з

шатра, бодай на старій мітлі і засватав, бо ади вже посивіла, дарма, що очима світить, як чорний кіт з-під печі".

"От таке, господине-мамцю, зачуваю я сотки разів від людей — і чим рік, то все більше. Не годна вже більше... А й вам не слава, що таке верзуть про ту, що живе у вашій хаті, що вашу Тетянку вибавила і дозирає. Нехай я уступлюся з хати, вони самі замовкнуть."

Іваниха ;озсердилася. Вона не довіряла зовсім циганці, про яку знала, що в неї був хитрий розум і язик на місці, і вона відтинала кожному, хто посмів її прикрим словом подражнити, гірше як оса.

"Я не вірю тобі, Мавро," говорила, бажаючи тим способом вивідатися про правдиву причину постанови пестунки своєї дитини. "Невірю я. Мавро. В тебе інша причина, що хочеш нас покинути. Мене і мою дитину. Ліпше скажи правду і не крути. Ти мабуть змовилася з деякими циганами під час мандрівок і хочеш вертатися назад в Угорщину. Чи не так?"

Мавра заперечила. Не до своїх людей вона хотіла. Як не віднайшла досі батька-матері, дитини, ба навіть і чоловіка ворога, та інших людей — відтепер не знайде і її вже байдуже. Вона не до своїх людей хоче, що викинули її молоду, — як звірюку з-поміж себе, знівечили долю — а спокою хоче і відтепер зажити по їхньому звичаю. Ось що.

"Та як це?" зчудувалася знову Іваниха Дубиха, що ніколи не зачувала подібної думки з уст Марви.

Та ось так — була відповідь. Тут вона одна лиш циганка на все село, всю гору Чабанишю, а, здається, і по за Чабаницею, на всю околицю. Іванисі Дубисі не треба більше її до Тетянки, бо Тетяна за два, за три роки буде доросла і стане дівочити — отже Мав-

рі іншої роботи треба, як годиться справедливій циганці.

“Та якої ж роботи?” спитала знову Іваниха Дубиха. “Чи не береться вона сама до роботи; яка їй найбільше до вподоби? Хто коли був годен присилувати її до того, чого не хотіла. Лягала проти сонця і вигрівалася, щоб лише не робити того, що не любила, або дитині казками голову набивала. А взимі лізла на піч, впевняючи всіх, що хвора, — то і хто ж коли силував її до чого?”

“Це правда,” дала вона відповіль неначе якось болісно. “Тут не силувано її нічим. Тому то й вертлася вона сюди завше назад, мов до своєї рідні, дарма що тут не цигани. Але відтепер хоче вона вже проживати на самоті. Геть-сама. Он так на Чабаниці. Там стоїть порожній бурдей-колиба, над самим яром-пропастю, що в нім проживали іноді, за життя самого господаря влітку або і взимі його чабани. Тепер та полонина, що до неї належав колись бурдей, продана, а бурдей, віким не замешканий, все ще належить до Іванихи Дубихи. Ту колибу просить вона від господині для себе і хоче туди на завше переселитися. А коли вже господиня вдоволить її волю і не прогнівається, то вона скаже їй по правді, що хоче там займатися ворожінням. Там на Чабаниці різне-прерізне чудотворне зілля — лихе і добре — як кому що треба, яким вона вже не одного і не раз тут, за плечима господині на ноги поставила, і добре вчинила. Там буде вона його збирати, сушити, і кому чого треба, давати, продавати, і так буде жити. Вона знає дуже багато ліків і вміє ворожиги так, як мало хто з циганів — бо й цигани не всі розуміються на зіллі і ворожбі або примівках. Але її вчили ще з малечку. Тато й мама. І тим вона і між панами гроші заробляла.., та зносила Раду... бодай би його по всім світі рознесло”...

"Заживши отак на Чабаниці над яром в колибі, вона все буде навідуватися до господині мамки і Тетянки. Не забуде їх! Йй, де вже забути!" і при тих словах заплакала. Її тягне тепер до самоти, як давніше до мандрівки. Вона все що знає, з ліків і ворожби, буде там на самоті між людей подавати. Туди будуть люди до неї заходити, а сюди соромлятися. Нехай знають колись люди, хто була Мавра. Нехай донька славного музики Андronаті, а жінка самого Лукача Раду. Тут в долах в Іванихи Дубихи, де до млина навідуються різні люди, вона не має спокою. Та й глузувал івони собі з неї, глузували! Але там, знаючи її на Чабаниці в лісі, в затишку над яром, мужик стає перед ворожкою інакше. Там вона пані. Вона керує силою своєї примівки, там вона його і на ноги поставить, як захоче." І говорячи це розрекоталася Мавра до своїх слів, дивним якимсь сміхом, болючим, глузуючим і повним потайної погорди — неначе перед нею стояв уже селянин...

Іваниха Дубиха мовчала. Роздумувала над чимсь і застановлялася.

Роздумуючи над словами циганки, то й справді слушність бачила по стороні Маври. Ніяк було тримати навіки в своїй хаті, "пройдисвіта" — як називали її люди, тим більше, що вона займалася ворожбистством, примівками й іншим богопротивним ділом, проти якого панотець не раз виступав у церкві. До того ж увійде де-далі і Тетянка в лівочі літа, зачнуть поважні люди навідуватися до її хати.., а тут живе в неї — циганка-ворожка...

А знову противно. Не дозволить вона Маврі колиби на Чабаниці, вона готова з дитиною зібратися кудись у світ. Куди очі понесуть, може, якраз назад між своїх людей. А тоді...

Та гадка найбільше затривожила поважну Івани-

ху Дубиху і причинилася до того, що вона пристала на просьбу циганки, дозволила їй зажити в колибі-бурдею на Чабаниці... і займатися там, чим захоче...

Трудно було означити, хто любив більше малу Тетянку, чи вона, мати, чи циганка сирота, позбавлена власної дитини, родичів і чоловіка, ба всього, до чого була привикла — і прив'язана всім серцем, всею гарячою душою своєю до дитини своєї доброї опікунки і кормітельки.

На нікого в світі не була би Іваниха Дубиха осівала свою Тетянку, лише на одну-однісіньку Мавру. Хто бачив безмежну невгасаючу любов циганки до тої дитини, яку вибавивши з малку,уважала майже за свою, той і міг припустити, як Іваниха Дубиха, що вона могла б з жалю за дитиною, забрати її з собою і піти кудись в світ за очі. Тому й вагалася Іваниха в душі опиратися цілком просьбі Маври, яка доволі часто виконувала свої постанови, під тим чи іншим позором. А Тетянка гине, пропадає за своєю чорною нянею. Змалечку вона заколисувала її своїми смутними монотонними, якимись незнаними нашим околицям, співами до сну. Годувала більшеньку вже прерізними казками, яких також в селі ніхто не знає, не чув. І дійшло того, що дитина слухала сліпо всіх наказів чорної приятельки своєї, — щоб не наказала вона їй, не зажадала від неї — куди б не післала, не покликала її. Вона у всім піддавалася їй, слухала всього, що походило від неї — часто навіть проти волі самої Іванихи Дубихи.

Тепер, правда, Тетянці вже дванадцятий рік, але циганка все має чи не більший вплив на неї від самої матері. Тому нехай Мавра іде з Еогом в ліс над яр, як бажає, заживає там, як хоче, а мало-по-малу відвікне й дитина від неї, звернеться, пригорнеметься всею

душею до одної своєї матери, як і повинно бути, чого вона в душі вже давно вижидає.

Тому може стане Тетяна й послушніша без Маври, а то розпещена нею до краю, не все піддається бажанням і наказам поважної матери. Тетяна хоче щось мати, а коли матери не на все дозволяє, вона летить розжалівшися до Маври — і рилає, захлипуючися гіркими слізами. Тоді Мавра втирає білесеньке заплакане личко і як вже не зараз, то бодай пізніше вдоволить тайком дитину. Так у всім і всюди. Покищо Тетяна великих бажань не мала, але й ті не все було добре сповнені.

Мавра і сповідниця, і дорадниця дитини, і наколи б не Іваниха зі своїм поважним тверезим розумом, Мавра перевернула б дитину зовсім на свій бік.

Але Іваниха, хоч як пропадала за своєю однією кою дитиною, хоч як обтяжена працею свого господарства, для Тетяни і Маври мала, завжди свої очі, свій час і гляділа проникливим зором на відносини між нянею й дитиною. Чи на добре може вийти таке колись дівчині, як звикне у всім знати лише одну свою волю?

Певне, що ні.

От так роздумувала Іваниха Дубиха — а врешті і обізвалася:

“Не моя сила, Мавро, тебе при собі держати, як в тебе думки ось куди линуть. Іди з Богом на Чабанийцю в колибу, та і заживай там по душі. Сходи в долину до мене по харч, поможи дешо в господарстві, а там і вертайся. Але знай, додала строго і поважно, дитину до тебе на гору саму не пущу. Вона в мене одна. Вона в мене все. Схочеш побачити, зійди — поглянь. А саму не пущу.”

“Боїтесь, що я вкраду її вам?” спітала гірко Мавра, і її очі засяли самим смутком образи. “Не бійтесь

і в мене вона все і всім на цім світі. Я її вам не вкраду."

"Ти її любиш, Мавро, але й я її люблю. Дитина між нами заєдно хитається. Ти її занадто розпестила. Що я забороняю, то ти дозволяєш. То не добре; і знаєш чому був не раз між нами гнів, були слізки. Вона хоча ще дитина, а вже іншої волі не знає, крім своєї. Цьому треба кінець поставити. Під моїми очима воно ще сяк-так уходило, але застягши раз в тебе на горі, скільки мені з неї остане? Стільки хіба, що буде називатися моєю доночкою."

Мавра не відповіла зараз, лише обтерла мовчки долонею очі і сплюнула.

"Ви бо хочете, щоб у неї був вже такий розум, як у вас", обізвалася, "побожний та строгий, що борони Господи! А їй що що? Метелик, пташка, та й стільки. Хай грається, хай радується. Хай сміється, співає, нехай добро знає... поки може, і в мами в сонцю хай купається..."

"Я знаю, що вона ще дитина" відмовляла Іваниха Дубиха з попередньою повагою. "Але час вже перестати нею бути. Досі була вона твоя, Мавро," додала. "Ти годувала її казками, співами, забавками, та всякою всячиною — набивала голову, буцім-то вона чисто боярська дитина. А тепер нехай до праці береться. Вона ліпше тямить твої пісні і казки, як молитви, що я її вчу щовечора і щоранку."

В Маврініх чорніх пішних очах заблисто гордино і вона усміхнулася. "Я ж бо й оповідала їй найкращі казки, які знала, учила найкращих пісень. А що вона в мене те саме що й боярська дитина — то правда. А може не правда, господине?" спітала. "А от" каже і вše якось з Ґорда мов про своє говорити: "Чиї полонини найкращі на Чабанці, як не Іванихи Дубихи? Чиї товар такий гладкий угодований, як не Іван-

жи Дубихи? А сама прекрасна, чорнобрива Тетянка пристроєна¹⁾ пишно, чи не в Іванихи Дубихи?"

"Цить, цить Мавро!" перебила Іваниха Дубиха, морщучи строго брови, бо не любила підхлібства ні в честь своєї особи, ні свого маєтку; вона була скромна, побожна і корилася, як може ніхто навіть з убитих в селі Господу Богу, не забуваючи про Його та храм Його святий.

"Цить, цить", каже, "і знай: сходи з колиби, як кажу, коли зможеш, і щоднини, похарчуй, пороби що треба, попести Тетянку, а там і вертайся. А в неділю, свято, як зможу, буду як не густо, то бодай хоч зрідка з малою в тебе."

"А як Тетяна виросте, буде вже на відданню, тоді вже хай приходить, коли сама захоче," не втерпіла Марва все таки доки' тути.

"Як Бог дастъ, що так буде, то нехай іде. А тепер не лишу. Знай, Мавро" додала з чуттям, майже молячи, "не полонини на Чабаниці, млин над водою, маєток мій, а вона одна, вона мое щастя. Мушту стерегти..."

"В дорозі до мене не стріне її нічого злого" обізвалася Марва знову і вже сміливіше. "Перелетить білу стежку від млина до гори до мене, мов пташка, а в долину пурхне і буде знову у вас."

Іваниха Дубиха усміхнулася. "Якось то буде, Мавро", сказала ласково, "якось то буде".

Марва задоволилася — і на тім скінчилося.

Чабаниця висока гора, частково вкрита старовинними лісами, була одною з тих, на якій простягалися

¹⁾ Одягнена.

між лісом найпишніші полонини кількох багачів, а між тим і багачки Іванихи Дубихи.

На ній, особливо з тієї сторони, по котрий тяглась біла стежка, де зеленіли полонини багачки, саме недалеко її шпилля, висадила Чабаниця з себе біляву скалу, яку прозвали люди впрост "Білим каменем." — З-під того "білого каменя" було видно всі сусідні верхи і ліси, а між ними й одне село, назване "Третівка," що лежало чи не на угорській вже границі, і було справді, як сусіди села коло себе, з ряду тре-те.

Зі східної сторони Чабаниці, з якої півгодини ходу від обійття і млина Іванихи Дубихи, вибігла в ліс біла стежечка, що як сказано вже вище, обвивала гору Чабаницю, і кінчалася за її плечима та лучилася з одною широкою дорогою, що провадила в інші села, а також в Третівку.

Ідучи тою стежкою від млина Дубихи вгору лісом, з одної сторони, попри її полонини, а з другої, попри глибоку пропаст, де дзюрчав веселий потік, що ніколи не висихав, натрапляв мандрівник трохи оподалік від берега пропasti, за кількома старими смереками, колибу-бурдей Іванихи Дубихи.

Біла стежка, що бігла попри колибу, обперізуючи пестливо Чабаницю саме над яром, не конче спинялася коло колиби. А колибі і байдуже було про стежку, що могла іноді і непрошеного для неї гостя-мандрівника впровадити до неї. Вона стояла припerta з одної сторони до якогось каменя, чи не її величини, що здавалося відломився зі шпиллю Чабаниці від самого головного "Білого каменя," і скочуючись опинився остаточно поза білою стежкою над берегом пропasti, становлячи якусь опору для малої колиби. Зі східної сторони зазирала колиба з-під смерек в саму пропаст з гучливим потоком... а там далі поче-

рез неї — і на сусідню заліснену гору. Та її майже не видно відразу з-під широких крилатих віток старовинних смерек ліса. Тим то і припала вона циганці Марві так до душі... І збудила в ній думку... зажити в ній на самоті і віддатися цілком ворожбітству та лікуванню людей різним зіллям з гори Чабаниці.

В перших літах свого існування хоронила колиба чабанів багача Івана Дуба, що нє лише літом пробували тут, доглядаючи по пасовиськах і полонині корів і коней, але іноді й взимі, коли цього вимагала господарська потреба. По смерті Івана Дуба стояла колиба кілька літ порожня і аж тепер діждалася нового мешканця, в особі циганки Маври, якій здавалося, що ніхто і нішо не замутить її спокою, і вона зможе нестіснено віддаватися ворожінню, примівкам і всьому іншому, що входило в обсяг циганки-ворожки.

Одної прекрасної літньої днини спровадилася Мавра на Чабаницю.

Мала дванадцятирічна Тетянка відпровадила її в товаристві Іванихи Дубихи, ніби помагаючи переносити циганську обстанову і речі, яких, зрештою було так мало, що по двох разах стануло все в хаті над яром на місці.

Коли Тетянка верталася від Маври білою стежкою плачучи, теліпалися в її малих ушках золоті обручки-ковтки, півмісяці, які Мавра випорола з якогось старого лахміття і вложила дитині на пам'ятку від себе. “Носи їх, донцю, і не скидай ніколи...” — говорила, промовляла Марва поважно, вкладаючи їх дитині у вуха. “Золото хоронить від зла, і притягає друге золото. Молодою дісталася я їх від своєї матері, що здобула собі їх десь далеко в світі славним ворожін-

ням своїм. Носи їх, а будеш в цих красна, і пишна, як сама "т у р к и н я."

"Як сама "т у р к и н я" повторило так само поважно дівчатко, піддаючись спокійно операції чорної приятельки, та прислухаючись з увагою кожному її слову.

Відтак, обіцяючи собі обопільно забігати як зморга "частенько" до себе — розсталися.

"Приходь до мене Мавро, бо я без тебе умру!" наказувала Тетянка ще раз при відході.

"Прийду, донцю, прийду!" прирікала свято Мавра, утираючи мовчкі сліз з очей, що сунулися їй по худому обличчі з жалю за дитиною.

"Що днини," наказувало знов дівчатко.

"То може вже й ні." чулося у відповідь, "бодай спочатку ні. Бо люди, побачивши мене так часто у вас, глузували б, що "дверима" — сказали б — "відійшла шиганка, а вікном назад вернулася"... Але не журися, донцю. Мавра Тетянку любить і не забуде її — прийде."

І справді додержує слова. Відвідує, як приобіцяла. Хоча і не щоденно, але й не зрідка. Лише взимі гірко. Мати доню не пускає, та раз-два на тиждень приходить Мавра до неї. А наповнивши свої бесаги тим, чим обдарить Іваніха Дубиха і напестивши та налюбувавши доволі Тетянкою, вертається вдовоlena назад до своєї хати.

А Тетянка, що вже потрохи відвикла від Маври, вертається назад, усміхається вогкими очима до матері й тулиться до неї...

Хутко звикла Мавра до своєї романтичної оселі і не жалує свого перенесення.

За сільськими людьми вона не тужить, бо допекли їй в долях доволі чи не на всі часи. А жінки й молодиці, що потребували поради і ліків, чи примівок від знахарки, знаходили і відвідували її й тут. І жодна, що тут появиться, не приходить з порожніми руками.

Одна принесе муки, друга молока, хліба, третя одробину світла, дехто грошенят' на тютюн, а кожне чимось обдарить, жодне впорожні не прийде. — І добре її живеться, Мавра не знає великих зліднів, їй багато не треба.

А Тетяна щорік то більша і краща прибігає також погідними ранками до давньої своєї приятельки — і не скучно Маврі.

Літом збирає вона гриби, малини, ягоди, носить в місто на продаж, і все капне щось і за те. В п'ятницю і суботу спускається в сусідні села або й міста між багачів по милостиню і ніколи не вертається з порожніми торбами.

Ввечорі розкладає свої здобутки на лаву й стіл, що ще по пастухах осталися, і радується ними. Ранком забігає за деякою твариною Іванихи Дубихи за-зирати — і живеться їй не найгірше. Сказано: їй багато не треба. А взимі знову дні короткі, ночі довгі — і хутко переживаються. Навесну й влітку аж до пізньої осені ходить ще і по зілля, яким між людьми торгує, ворожить... і от як тручає ворожка Мавра свої дні на горі Чабаниці в лісі навперед себе...

Інакше живеться Іванисі Дубисі та Тетяні в долині коло млина. Іваниха подається під вагою господарських клопотів, а Тетяна виростає, розвивається в прекрасну справдішню лісову русалку.

Їй вже двадцятий рік.

Висока, гнучка та біолиця. Особливо одним впадає вона кожному в очі, хочби кому.

Це своїм блідавим лицем і чорними густими бровами, що луковато здіймаються зціпившись над носом, над чорними задуманими очима.

Виглядає мов пишна боярська дитина, що дивується мовчки всьому на цім світі.

Переходить хто-попри неї з людей, задивиться на молоде прегарне обличчя, з високо підсуненими чорними бровами, що надають обличчі виразу глибокого здивування, — задержиться мимоволі на хвилинку і любується нею.

А вона нічого.

Відповість з зачудованим поглядом мовчки згори (бо ж ростом в матір вдалася) — вілтак засоромившись, Бог знає чого, усміхається. І яка ж чудова вона тоді, коли усміхається. Скільки м'якості душі і серця, скільки тепла зраджує мимоволі усміх тих молодих невинних уст. Попри те ѹ душа її чиста, біла мов голуб, і нічогісінки злого не знає. Яке зло знала б Тетянка, коли окрім ліса, млина, своєї хати з ікоами святими і старої Маври нічого іншого не знає. Та здається, ніхто не знався так добре на красі молодої Тетяни, як сама її поважана мати. Глядить іноді на неї і мовчки в душі молиться до неї. І не лише до тої її тілесної краси, але й до душевної доброти своєї дитини. Ніхто бо її справді не знає, не розуміє так добре, як сама мати. Яка працьовита, чесна, яка милосердна вдалася вона їй. Господи, змилосердися лише над нею, та дай добру долю!

Їй іноді лячно за долю своєї дитини, над якою дрижить, а на яку молоді люди чигають, мов справжні хижаки. Вона бачить, як за нею позирають, біга-

ють, окружаючи її зразу здалека мов ті грабівники. А є між ними й гарні, є й багаті, та Іваниха жде все ще на щось ліпше, гідніше. Сама вже не знає, на кого ще жде, і через те заховує її немов інстинктивно для якогось ніби ангела-царевича, що має ще десь звідкись прибути і забрати її від матері під свою штуропіку.

Звідки мав би він прибути?

Не знає.

Її серце ще не віщує.

З долу, з їх села — ні. Бо тут вдолині вона знає вже всіх. Вже й кілька разів старостів відправляла. Не до вподоби були їм. Ні матері, ні донці. Але може он там з-за тої гори, куди ховається ріка потужнівші... то може і сплавами він колись надіде.

Може...

Тому треба стерегти та доглядати Тетянку, щоб не подалася за нерівною собі парою.

Доглядає і пестить Іваниха Дубиха дівчину, дріжить і молиться про добру долю для неї.

Вона прийде.

Тетянка добра, милосердна і робуча — чому б і не наділив її за те Господь доброю долею?

Для добрих злої нема.

Живе Тетянка спокійно в матері, мов квітка в зільничку. Не бачить і не чує багато. Особливо ж не бачить ніколи лиха. Не бачить навіть краси своєї, що мов те сонце сліпить; хіба як над чистою водою похилиться — побачить себе. А там...

Сказано — не бачить і не чує нікого.

В село до дівчат — ровесниць мати лише рідко коли пускає. Вони віддалік від її обістя і млина, і їй лячно про неї. — Одну її лише має, як одну душу, як одне серце в грудях, тому всього бойтися. Хто Богом суджений, сам навернеться до млина. Він

пишним гуком своїм не одного приводить. Він як окремий якийсь світ — а Тетянка його боярня. Хто б не зацікавився нею, не споглянув на неї.

Лише одного не спиняє тепер мати Тетяні. В однім не стісняє її ніколи. А то — заходити до ворожки Маври над яр — коли б не захотіла — і гуляти лісом.

Ідучи вгору лісом співає Тетянка повними грудьми, ніби віddaє, що в душі дзвенить. Воно ясне, сильне, природне і чисте. Сказано — краса з першої, Богоміської руки.

Іде вона по білій вузькій стежчині все вгору, тут і там схиляючись за тужливо похиленим дзвінком-квіткою — між хвилюючим шумом смерек, і все попри свої, та сусідні полонини. І її тут добре.

А стара Мавра! гай, гай, хто так уміє сторожити над дівчиною, як сама вона! — А її вже всі бояться хоча б тільки зза страшних очей, що одним їх полиском — знає покарати. То ніхто і словом не торкнувся б Тетяні.

Сама ж Іваниха Дубиха, строга і богомільна, що неділі і свята ходить з донькою своєю удвійку до Богового храму, а взимі їздять . . .

Молодий Гриць, годованець багача Михайла Дончука в Третівці, недалеко угорської границі, дізнявся доволі рано про те, що він не рідна його дитина, але чужа, підкинена, яку знайдено колись в лахміттю на призьбі. Хоча його господарі, чи як він їх звав, батько-мати, його добре держать і гарно зодягають, то господиня розлютившись іноді, заклене йому на добре. І в таких власне хвилинах зачуває, що він “пройдісвітське насіння”, що в “циганськім”, закуренім лахміттю опинилося на “гризоту” та журбу добрим людям під їх спокійною стріхою.

При таких нагодах переймав Гриця такий жаль і туск до всього тутешнього гірського світа, що був би йшов, куди очі несли, щоб лише не чути і не бачити тут нічого. Та не лише тоді прокидається в нім якась чудна туга в серці до далечини... й іншого світа. Ні. Те нещасне почуття не дає йому і в мирних хвилинах спокою. Не дає оставати довго на однім місці, через що головно і набрався він від господарів якнайбільше лайки, а часом і бійки. Заставляють його іноді доглядати овець; він, доглядає день, два, або й чотири добре і широко. А далі ні з цього, ні з того покине все стадо і поволочеться в цілком противнє місце, де нема ні доволі паші, ні води. Або знову пристане до чабанів з худобою, або до парубків з кіньми... і тут повторяється те саме, доки не приволочеться, ніби ниситивши тою відміною місць, додому.

Одного разу вже як сімнадцятилітній хлопець, вибрав собі щонайкращого коня господаря, і давай об'їжджати чогось сусідні села. Що нашукалися, нажурилися господарі за хлопцем — він пропав без сліду, мов у воду впав. Аж сьомого дня знайшов його господар спокійного під стогом коло коней, без капелюха на голові, коли витесував довгу парубоцьку сопілку.

“А ти, опришку, куди уганяв цілий тиждень на коні?” накинувся на нього господар, вхопивши його за густу чорну чуприну та потермосивши нею по ширості.

“Я об’їздив сусідні села”, відповів Гриць з найбільшим спокоєм, звільнюючи так само свою гарну голову з деспотичних рук господаря - батька, “розпітував за скрипкою”.

“За скрипкою?” крикнув господар і аж витрішив очі з чуда. “То я тебе до скрипок викохав і держу? Та найдорожчого коня до проїздок тримаю? Чекай, непотрібе безголовий, чекай!” гукав на все горло. “Ади, чо

го вже не придумав в своїй голові — скрипки! — тьфу!"

"Коневі не сталося нічого", відказав Гриць спокійно. "Я коня доглядав і пильнував. А дивіть, він он аж виблискується до сонця, такий ситий і годований. А мені треба скрипки, до того захопила мене охота подивитися в сусіднє село. Скучно, татку, на однім місці сидіти, тому я поїхав. А роботу не таку вже страшну я залишив, самі знаєте; тому й поїхав. Коли робота пекучча, я не киваюсь, а коли нема, я тоді іду. От що!"

Господареві ніби з зачудування аж мову відібраво. Рука знову піднялася, щоб опинитися, як перше, на голові хлопця, але не годен був. Гриць поглянув на нього такими вже чудно сумними, а заразом щирими очима, що він лише сплюнув і, заклявши щось під вусом, відійшов.

Гриць усміхнувся, відгорнувши пишне волосся з чола, що шовком зсунулося при торгенню і взався далі до своєї роботи. Батько знову своє — думав він, — а він своє. Він хотів собі конче роздобути скрипку, повчиться на ній грати, щоб доглядаючи іноді худобу чи овець верхами, не було так тужно і сумно на самоті; щоб не гнало його з місця на місце; і от-таки не встиг. Та за те він витеше собі тепер сопілку і як заграє на ній, всі дівчата на танцях стануть окруж нього і будуть — слухати та раз плакати, раз гуляти. Гей! га! усміхнувся Гриць на саму таку принадну думку. Гей, га! Що йому господар.. .

Але господиня-мати розвідавши, куди і по що гуляв він на найкращім коні сім день, прибралася до нього інакше; хоч вже як його любила і при доброму настрою ласкова була, однак розлютившись, що раз загадала, не дарувала.

"Пройдисвіте!" накинулася на нього, колиувій-

шов в хату, і не надумуючись довго, вдарила його широкою долонею по щоці.

“Пройдисвіте”! гукала по своїй скорій вдачі, “га-даєш, час Божий на те, щоб його пусто-дурно на коні прогайновувати? Попам’ятаєш ти ту проїздку”, кричала, розмахуючись вдруге укарати хлопця. “Попам’ятаєш!” Та не встигла це по раз другий вчинити. З хлопцем зробилася така зміна, що вона здержалася.

Мов гадюкою вколений сам боярин якийсь, опинився Гриць близько неї і стиснувши немов кліщами її руку, процідив:

“Я не пройдисвіт”, говорив зі зворушення і обиди погаслим голосом, “я не пройдисвіт. Я ваш син. А коли випираєтесь того впевняючи, що лише вихованець, то не безчестіть. Хліб ваш дурно не їм; як знаю, відробляю. А що не роблю стільки, скільки вам захочується, то дайте мені спокій. Я собі піду від вас і не вернусь. На мое місце прийміть собі наймита і буде вам ліпше. Мені не все хочеться робити, тому й не роблю. І робити не буду. Розумієте? І пам’ятайте, я не наймит вам! що у вас з’їв, то вже й відробив.” І луснувши з неописаною погордою і гнівом дверми, вийшов. В його руках і голосі було стільки приказуючого і гордого, що господиня вмовкла і побіліла. “Тьфу!” сплюнула і хрестилася. “А це що та-ке? кого я маю в хаті? приймака, боярина, чи поповича? Ади, який гонор мамі віддав, дверми під носом, мов жидові, луснув і він не “пройдисвіт”, його не “безчестіть”. “Михайлі, ви чули?” Кликнула в другу хату до господаря, звідки й без того висунулася висока, тепер в низьких дверях похилена постать самого господаря.

“Та чую” відказав він. “Та що ж?”

“Що?” кричала жінка, “ви ще питаете що? Адіт, за ваш хліб-сіль який гонор віддав”.

“Та не дражни бо його вже стільки тим “пройдисвітом” та “пройдисвітом”. Ти бачиш, він вже такий вдався, на місці довго не висидить. То ж що з ним вдієш? Убити його за те не уб’ю.”

“Я його привчу”! викрикувала господиня.

“Ба ні, не привчиш. Я вже без тебе пробував. По злому і стільки на добре не виходить. Знай, тепер він знову кілька днів на очі не покажеться. Чорт знає, що в нім за вдача, але вже такий”.

“Від родичів “пройдисвітів” — кажу вам” вчіпилася господиня знову свого.

“Ми його батька-матері не знали...” боронився чоловік, що по правді Гриця дуже любив і перед жінкою заєдно боронив, хоча сам тайком за пройдисвітство набираєв. “Лише знайшли маленького під нашою хатою. Він може бути і панська дитина — ми цього не знаємо. Його яким-небудь словом не зачіпай, він зараз кипить і вже його борзо не примириш. В мене Гриць не пройдисвіт”.

“А я кажу, що він таки пройдисвітська дитина. Найшли в закуренім лахміттю, дарма, що з вузликом золотих червоних”.

“Та вже в закуренім, чи ні, а тепер він наш. А як вже наш, то не збиткуйся. Бачиш, він терпцю не має. Ще колись розлютившись покине нас”.

Господиня вмовкла і здвигнула плечима. Це її ніколи на думку не приходило і тому потрохи на хвилину занепокоїдо.

“Ет — і наговорили!” закинула вже чомусь примиряючим голосом, неначе не хотіла більше про “пройдисвітство” говорити. “Тепер “покине” — як ти його вигодували і він головою майже стелю здоймає?”

“Як раз тепер. Тепер він де-небудь годен на роботу стати, а передом був малий.

“Ет, що там!” перебила йому сухо жінка “радше- знайте, Михайле, що іноді казав мені, що дав собі знов новий писаний кожушок шити. Він вже відтепер зачинає дівчатам голови завертати.

“Або я йому це забороню?” відповів господар. “Гарний, молодий, то й завертає”.

“Він вже чи не на кожнім танці мусить бути”.

“Та нехай собі. Хто молодий, то й гуляє.”

“Як завтра скаже вам, що хоче женитися. Його дівчата роєм обступають... А тоді що вдієте?”

“Не позволю і землі не дам. Йому ще час женитися... нехай ще і коло нас газдує, щоб знат я... кому землю передам колись...”

“Овва... він вас дуже послухає!” закинула жінка. “Я вже чи не раз перехопляла його з Настунею Кривинюківною. До других залишається, а до неї таки горнеться...”

Господар усміхнувся.

“Я вже давно те знаю. Сам її батько мені говорив це”.

“Та він рад би дістати його до себе. Але по-моєму Гриць ще не одній голову закрутить, поки одружиться...” відповіла жінка.

“А на свою натрапить...” докінчив господар.

“І на свою натрапить...” повторила вона і вмовила.

“Старий Кривинюк добрий газда і Настка працьовита дівчина, в батька вдалася. Нехай би колись побралися, як йому суджена.” обізвався знову господар.

“Та добра дівчина...” відповіла якось зневідрізняюча жінка. “В неї вже відтепер якийсь розум, як у старої. — Добра” — і урвала.

“Та тим то для нього і добра” відповів чоловік.

“Він за кіньми і голову забуде... а вона буде на все позір мати. Тим то й добра...”

Гриць, бачучи іноді по суперечках з родичами, що правда по стороні їх, але заразом і його, особливо тому, що його вдача силувала його “от таке” заводити, що викликувало гнів з обох сторін, забирається з хати і не вертався до неї скоріше, доки не заспокоївся він сам, а з ним і господарі

І таке повторялося чи не згуста, а все через його чудну вдачу, що ніякого примусу не зносила, чим-будь ображалася і понад усе любила свободу. Якби не сусідська донька Кривинюкова Настка, з котрою добре держався, всі жалі ділив, якби не батькові коñі, які любив понад усе, та вівці, над якими ще як хлопчина своїм голосом як на дітьми панував, був би вже давно батька-матір покинув і поволікся в світ. Його держать тут як на ланцюгу, а деякі люди розказують, особливо ж один старий білоголовий циган, що все щокілька років переходить через їх село з Угорщини і до них вступає по милостиню та спочиває — оповідає — що там десь далеко від їх гір, лісів є ще й інший світ і люди. Мім них він ішов би, учився б та став великим паном і так жив би — вивчившись передусім на скрипці грати. От таке роздумував Гриць, особливо як був молодим хлопцем; волікся неспокійно з вівцями з місця на місце і побирає за те від батька-матері лайку. Але тепер він вже парубок під вусом і як батько сміючись казав, “до розуму носом зближався”, як здавалося, успокоївся. Коли мати, — роз’ятрившись чим-небудь, — “пройдисвітом” або ще ліпше — “циганом” прозве... в’н сміється.

“Чи в мене, мамо, чорні очі і я чорний, що в вас я на цигана похожий? В мене очі голубі, як небо, ка-

жуть дівчата, особливо Кривинюкова Настка, ними я їй милюй, а ви — не бачивши ні моого батька, ні матері, вигадуєте циганів на мене. Гріх, мамо!” І мати вмовкає, усміхнеться... і стає знову добра; вона дала б і душу за нього, за свого Грицька, якого їй чи не всі за-видують, такий вже гарний і розумний вдався. — Вже таки ніхто не годен на Гриця довго гніватися. Він всіх за “пазухою” має, як його впевняє білолиця Настка.

Чим?

Може саме тою подвійною вдачею своєю, а радше двома душами, що в нім ніби від часу до часу пробудившись поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красного, до любові... а передусім до свободи, широкої, безмежної, як крилаті ліси по верхах, як бистрі ріки там в долах. Як та широка пуста, що йому по оповіданню старого Андронаті (так звав себе білоголовий циган), іноді аж у сні ввижаеться. “Хижуном” родився, бalamутом, каже Настка, що його любить як рідного брата, або чи не більше ще, саме яким вже вдався. З нею він і найліпше товаришує, чи в тузі, чи по веселому настрою. Во-на його ніби до ладу приводить.

“Чому ти такий смутний, Грицю?” питає іноді, побачивши його поважного, невдоволеного з виду.

“Тяжко на душі”, відповідає він.

“То заграй на сопілці, або трембіті. Собі і мені заграй, Грицууню!” просить широ... і тулиться до нього білолиця Настка. — “Ніхто в селі не грає так, як ти, любо, та до серця”. — І тими словами впроваджує його ніби в інший світ І щоб вже догодити їй і сяк так собі, він починає грati.

“Тільки щастя моого”, каже, “що сопілка, трембіта і Настка”. І що правда. Ніхто на всі сусідні гори не грає

так до серця, як він. Особливо на трембіті, він мов святою молитвою по верхах... жене.

А літніми вечорами, то вже і голосом ніхто так не виспівує, як Дончуків Грицько, вештаючись коло хати і худоби, виводячи одну просту пісню понад другу. А всі або дуже смутні, або всі веселі, інших він не любить.

В селі всі дівчата липнуть до нього, але він до жадної. Хіба що до синьоокої Настки, але й то, як каже товаришам, "не все", лише тоді, як вона його назад до "розуму" приведе, до праці нажене, не дастъ "воловочитися" — він її голубитъ, впевняючи, що колись її посватає. А зі всіх інших дівчат, хоча й готорить з ними, — все кепкує.

"Ви дівчата", говорить Настуні, "всі дурні".

"До часу, Грицуно... до часу..." відказує спокійно Настка. "До часу може і дурні ми, але як саме натрапиш на таку, що заверне тобі голову або може й любистку дастъ, — то дивися, щоб не стратив ти ввесь великий розум твій!"

"А он я вже тебе люблю, Настунько," — борониться Гриць, і сміється веселими очима, "та ще розуму не втратив".

"Хто зна, чи вже і не втратив..." відказує вона і дивиться так саме, як він щиро і просто йому в очі. "А он", каже, "ти любиш мене і приходиш, а часом як покинеш, то і з тиждень волиш з конем пробувати, як зі мною; чи це вказує на розум?"

"Та я чи не все такий був", борониться Гриць.

"А може ти і до інших дівчат ходиш, чи я знаю. Грицуно?" питає вона. "Я не знаю". І говорить це без докору, без злоби, а так собі спокійно, мов дитина.

"А чому б я не приставав би з кіньми, не сходився з другими дівчатами" питає він, та більше вже щоб подразнити її, "сідай і ти" каже, "на якого-небудь ко-

ня свого батька і їдь зі мною і доволі дивитися, як Гриць з кінами розмовляє, а з другими дівчатами гуляє. Будеш бачити".

"Я не цікава", відказує вона гордо, а все таки в глибині душі вражена його байдужністю, хоч і не показує того, а відтак поглянувши в його ширі очі, що якийсь час з потайним усміхом дивилися на неї, усміхалася й собі і каже.

"З дівчат не глузуй, не кепкуй, Грицуню, бо в деякій і нечистий силить. А дивись", додає поважно, "замолоду деякі гарні пригягають до себе... особливо ті, що чорноброві, а на старість, казала раз покійна бабка, коровам молоко відбирають, та опівночі на мілі комином вилітають".

"А мені що до того?" відказує він. "Я, ані корова, ані їх не боюся. А вас всіх білих і чорнявих загалом люблю, хоч ви всі на одне копито і добрі, і красні, і дурні, — а Настуньку Кривинюківну найліпше люблю. А якщо я часом, Настуне, тебе призабуду, ти ні на мене, ні на нікого ще ворогуй".

"А бо ж я ворогувала коли, Грицуню?" питає вона, і дивиться знову широко з невимовною терпеливістю в його очі. "Я ж сама казала, що ти хижуном, баламутом родився... і ні при чім... довго не встоїш. Я не ворогую".

"Я цього не кажу, серце. Ти одна для мене в світі добра і щира, одна до ладу приводиш. До хати, роботи принукуеш, до родичів навертаєш — а то без тебе був би я вже давно..." — і замахнувши лукувато рукою та указавши далеку далечину — свиснув і всміхнувся.

Біололіця Настка чисто упивається словами красивого хлопця. І для неї значать вони і любов, і щастя, значать увесь світ, а заразом відчуває вона, що дер-

житъ його справді не абияк чимось при собі, панує над ним. Чим саме? Не знає.

Не здає собі ніякої справи. Вона знає лише те одне, що мусить і дальше держати його, що його любить всею душою і не годна гніватися, ворогувати на нього. Погнівається, поворогує — думала іноді — він розлютиться і мов птах відлетить, присяде на іншім дереві — і пропав для неї...

І так Настка не гнівається ніколи на Гриця... Вона його любить, і тою своєю любов'ю прив'язує його до себе на все. Вони ж колись поберуться. Де є в світі сила — питає себе щирим почуттям, — якій міг би Гриць більше піддатися, як їй одній? З дівчат він її любить найліпше, признає сам, що вона приводить його до розуму, принукує до роботи, навертає до родичів. А далі?... Те, що він... іноді на тиждень... два... конем за село виїжджає... Те їй не страшне. Маті каже... що це йому може й починено... З часом само-перейде, і щоб тим йому не докоряти. Тому вона спокійна і любить його спокійно. Що інше вона не знає. Своє щире, просте серце знає і красного Гриця, що дві душі має. І в тім ціла її правда. Велика, глибока, важка правда, яка їй вистачає, з якою їй добре...

Глибока зима.

Лісом неспокійно. Зелені вітки, обтяжені снігом, вгиналися нижче до землі, як і іншою порою, і вітер, що над ними буяє і з трудністю між них тиснеться, доводить їх до живішого руху. Вони опираються йому, та годі цілком опертися. Він садить між них з чим раз більшою силою і остаточно підіймається за недовгий час лісом, ніби шум-стогін. Розколихалася заверюха.

Вітер змагається чим раз сильніше, збиває сніжини з дерев, колищє хочби і найвищими коронами до-

розгону, гуде лиховісно, а в повітрі розходиться широкий крилатий шум всього соснового ліса...

Страшно тепер в лісі і глухо. І хоч це не північна година, а з вовком можна все таки в таких ночах стрінутися.

Над хатиною Маври, обтуленою з усіх сторін старанно смеречною, посхилили сосни, ніби змілосердившись над нею, глибоко свої вітки обтяжені снітом, неначе б хоронили її від вітру, що тиснувся повними грудьми між них, розбиваючи їх звичайний поважний спокій.

В тій же хатині Маври тихо. Лише в печі горить, тріщить веселій огонь і освітлює нутро хатини, а найбільше те, що найближче самої печі, то: саму Мавру. Вона присунула широку лавку з почорнілого дерева до печі і умостившись тут, розкладає свої карти. Чорний кіт, на самім краю печі, простягся і дрімає, ніби стереже вогонь в печі і рухи своєї чорної пані. На самім же верху над піччю, напушившись і заховавши головку під крило, спить самітний усвоєний чорний ворон Маврин. Всі інші предмети в тій закуреній хатині тонуть в теміні, що здається, в міру, як огонь горить, або опадає, слабне, або зростає.

Мавра нині собі карти кидає.

Худа, марна з розбурханим сивим волоссям виглядає страшно, мов яке марево.

Від часу до часу простягає свої худі руки, гріє їх коло полумени, що палахкотить в закуреній, аж чорній печі, і перешіптується сама з собою. Її великі чорні очі, в яких ніби назавше задержався смуток, тепер немов слухаючи шукають від часу до часу дрібното викривленого одніс'кого в світі віконця і ждуть.

Надворі заєдно гуде вітер. Сьогоднішня ніч заповідається чимось недобрим, хоча їй самітній вже не ятершина такі ночі перебувати, а нині все таки чогось

лячно. Вітер гуде в печі. А ліс шумить, стогне, мовби смерть тиснулася з своїм військом між деревину. Щось ломиться лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеться. Аж тут... Господи Боже... що це таке? Затовк оце в цій хвилі до шибчини, чи це вітер жбурнув до неї купою снігу, щоб ії самітну... одну на всім лісі, злякати? Вітер найбільший ворог циганів, він так любить. Він живий. Іноді він гірший, як сила Божа... Вона це ще змалку знає. Полумінь грає, веселиться, освічує її цілу і лаву, викликує на противній стіні страховища, освітлює лаву з розложеними старими, затертими, майже закругленими картами, і Мавра ось що з них вичитує:

Злідні, смуток, самітність, як звичайно, але ось тут і якіс люди. Щось велике, несподіване жде її, щось нероз'яснене, що ще потребує часу. Воно ще далеко, але прийде.

В тім всім і її дорога дівчина, її Тетяна вмішана. Вона, що ще одна держить її на світі при життю. То та її "Туркиня", як вона сама і люди прозвали Тетяну за золоті ковтки, півмісячники в ухах. — А далі, сама не знає, як роз'яснити собі карти. Чи то все доторкається її, чи дівчини? Не знає. Ось, вона цим разом цілком не знає. Другому може і знала би роз'яснити, чи дні... чи долю... в тім її ніхто не перевершить. Але собі сьогодні не знає. Чи то все, що перед собою бачить, значить смуток, чи радість? Бо смуток і радість падуть ніби рука в руку. От тут стоять криваві слізни, змішані зі слізою радості. Що це?

Знеохочено збирає карти, кладе їх оподалік від себе, запалює свою люльку... і жде.

Їй ніби болить сьогоднішня ніч надворі. Їй тяжко на душі як зрадниці, як проступниці. Адже вона сьогодні і не бачила навіть людської душі, не те, щоб обтуманила кого. Хто-би й ішов такою дорогою лісом...

як тепер? Хіба хто смерти хоче, шукає її. А навіть і вона ще не хоче її. Вона... що сама не знає... чого по цім світі плентаеться. Чого ж бо їй жити? Хто її потребує? Чого має вона ще дожити? Вона йде самою тінню життям, іде, доки з самою ніччю не стрінеться, не злучиться з нею навіки...

Думала, роздумувала отак сумовито, — коли оце щось в її мале віконце жбурхнуло, аж дзвенікнуло і вона майже з остраху зойкнула. Знову тихо.

Знову нічого. Знову лише крилатий широкий шум, та стогін в лісі. Це смерть ішла. Мавра на самоті ніби відчуває, що це так смерть лісами тиснулася, дотикала її хату, косою зашарпувала, щоб себе пригадати. Смерть.

Певно цеї ночі не один веліт-деревина повалиться, не одна корона переломиться, не одна звірина загине. Страшна ніч.

Мавра оглядається. Чогось їй неначе не стає. I ~~не~~ з надвору, а в душі, в серцю хибує... Чого? адже вона до самоти звикла.

Не знає.

Її руки мимоволі укладаються на грудях навхрест, але уста не заворушуються до молитви. Вона не вміє молитися. Не молилася Бог знає відколи. Та хоч і молилася, то її людям Бог неприхильний. Не любить їх. Тому вони і в вічних зліднях по світі тиняються. Закару тисячлітню. I лише вночі оживають, до nocti ^{їх} тягне, Бога занедбують, хіба звертаються до місяця з своїми просьбами. Місяць їм помагає, але такими ночами і він перед чимось ховаеться.

Полум'я запалахкотіло нараз само з себе наново і кинуло червоним світлом на лаву, де лежали карти. Мавра взяла їх наново в руки, прошепотівши вперед щось над ними і розложила як перше.

I знову дивиться... і дивиться... I знову не знає

добре розібрati, що вони їй вказують нині. Щось велике, велике, і смутне, і радісне жде її. Ніби ніч, ніби день, ніби весілля, ніби смерть. І замішаний хтось в тім, хтось зблизька і хтось здалека. Чоловік і дівчина. Ба ні. Дві лівчини. І раз добре, раз зло. З однієї сторони ніби маєток і добро, а близько коло того старенька торба, жебрацький бич. Мавра сплюнула, хоче вже змішувати карти.

Ба ні. Одне ніби ясне.

До її хати впадуть два чоловіки. Одному ніби їй, ніби йому смерть. Другому ніби їй, ніби йому радість. Між обома стоїть радість. Один молодий, другий старий. І обидва прийдуть до неї. Самі прийдуть. От — молодий... впаде просто до її хати, хоча ще не зараз. О, не зараз ще! Обидва якби мали зійтися в її хаті... Одначе... Господи Боже, чи не смерть приведе котрий з собою?

Так — смерть. Страшна, чорна смерть. Ось, як заповідається... самими чорними картами. Стережись, Мавро! Ти не раз в життю прогрішилася. Не раз туманила, ошукувала людей, що з довір'ям до тебе про поміч зверталися...

І знову в її голові помішалося. Знову вона з того всього нічого не розбере. Вона відсунула з неохочістю карти, мов прикрого пророка, віщуна від себе, і обернувшись до теплої печі та скулившись на широкій лаві майже в двоє — пробує заснути.

Заснути! не такими ночами спиться! не в таких міснях, як ось тут. Хатину колиби звалить, зсуне біла заметільниця туй-туй в глибоку страшну пропаст. От тисне, притискає, силує уступиться з дороги, гуде, вие. А сніг чим раз вище до віконня добирається. Припирається до стіни підвіяній заметільнинею. Одні смереки, що її хоронять своїми широкими густими вітками, та свята деревина, що здержує приступ смерті. А-

ле хто обчислить міць заметільниці такими лютими ночами? Смерть не сама волочиться. Вона з військом волочиться, як давно ще тато і мама говорили. Вона все з військом суне, літає. Сама летить попереду, а за нею військо. І всі з косами, з чорними хоругвами. Все всі разом. Все от такими ночами. От, як виють, як себе заповідають...

І вже Мавра дрімає; гудіння заметільниці з надвору поволі, поволі її усипляє. Нараз Мавра прокидається, на рівні ноги, майже на рівні ноги стає, та й зателіпало нею раптовим переляком.

В її вікно щось товче, хтось добивається.

Смерть?...

Мавра надумується. Безперечно вона.

Мавра блискавкою кидається плаズом до землі і човгає під двері, ніби заслоняючи собою комусь вступ до хати. Під дверми темно, ніхто її не побачить. Полум'я в печі вже ніби умліває, блідне, в хаті почорніло.

“Пустіть в хату!” чує вона виразно старий захриплий голос, що її майже з переляку від нього морозом прошибло, а розбурхане волосся дубом стануло. І утихло. А по хвилині знову: “Пустіть в хату!”

Мавра не рухається. Перестала дихати і все її ес-тво напружене в цій хвилині лише до слуху. І уха, і очі, і серце, і все, що живе в ній, тепер разом слухає.

І вона чує:

Гей, як колишеться вітер, збиткується над соснами, як розшуміліся ліси, праліси! Ось вже її хата колихається, вже сунеться в яр, ось, ось розспілеться, завалиться. Краплі поту виступають на її чолі.

Смерть.

“Пустіть в хату!” добивається старечий голос вдруге до хати, гримає хтось розплачливо в двері, а відтак хтось мов жде і тихо, ні словечка більше...

В хаті смертельна тишина.

“Пустіть в хату!” добивається по раз третій з роз-
лукою страшний голос.

Мавра застигає, не рухається, ніби знає заздале-
гідь, що її жде, наколи отворить. Не годна тому.

Розбійник не пожалує. Знає багато таких випад-
ків, які лучалися між людьми, а як і самі цигани посту-
пали собі давніше. Проситься в хату, чоловік отворить
в добрій вірі, щоб порятувати, а його за те ворог як
звірюку бух... і вже по всьому...

Ні. Вона не сьогоднішня, вона не впустить нікого.
Не хоче бути вбита. Вона лякається смерті, вона бо-
їться.

“Мавро, Мавро, в тебе не один гріх на душі, зроб-
би добро яке... буде тобі прощений”, обзивається в
ній знову голос. “Впусти! Може хто бідний, незнайом-
ний, боїться гинути. Впусти!”

“Мавро, Мавро, схаменися”, молить щось далі в
ній, теліпає нею, мов в лихоманці. Бореться в ній,
пхає до дверей отворити. То знову потрясає нею, жа-
хом наповняє відпорною силою, мовби справді почула
під вікном голос смерті з-під самої землі, що добива-
ється до неї.

Майже божеволіє зі страху. Не знає, що робити.

Вона не підводиться з землі, лише мацає двері і з
напруженням всіх сил прислухується під чимсь.

Під вікном утихло, лише шум сосон і якесь роз-
пачливе шолопання ніг, що ніби теплого місця в снігу
шукають, холодові опираються.

Мавру наново смертельним потом обливає і під-
ведені до гори руки безсильно опадають.

Ні, не може отворити. Не годна. Нема в неї сили,
страх бере перевагу. Страх пеge t tim якимось, як їй
здается, підземним голосом, що до неї впрошувався.
Нехай діється Божа воля. Вона сама на світі, ніхто її

не оборонить, нехай хоч своєю смертю загине. Отворити не годна. Вона заховалася від людей, мов дика звірюка, а лиха година і тут їй спокою не дає. Нехай її оставлять в спокою і люди і вона. Вона не отворить. Не може. Нехай той з тим голосом іде з Богом, хтоб це й не був, добрий, чи лихий, здалека, чи зблизька, нехай собі йде. Й також говорено, коли іноді давніше в чужині в пошуках за своїми мов та собака під дверими про милостиню з голоду і холоду майже скавуліла: "Нехай іде з Богом".

І вона йшла. Чи з Богом, чи ні, вона з жалю не знала, але що казали забиратися, вона собі йшла..

Тому.

Вона все мовчить, не обзвивається, не рухається, вона бореться з якоюсь силою чи почуттям, що наказує двері отворити. "Мавро, Мавро, отвори, Мавро встань!" — благає щось в ній майже розпачливо, опам'ятуючи, — "Мавро, отвори!"

Волосся як перше стає в неї дубом, далі настуває підслухування з напруженням всіх сил. І знову вона... ніби туй-туй умліває, зараз же гине, піддається комусь; під вікном, як перше, зачувається шолопання ніг.

"Два чоловіки впадуть в її хату, а за ними смерть" стріляє нараз блискавкою через її думки віщування карт.

Ні, не отворити — наказує щось в душі. Й смерти не треба. Перебуде цю ніч, буде ще жити, а той ворог, що ось загадав їй смерть під хатою, прийшов по її душу, нехай вертається назад. В таку ніч добре не ходить. Вона це знає. Знає від своїх людей, що лише вночі грабили, здобували, лихо коїли. О, о, о! хто б з неїного не зізнав!

І укладається знову змією, під дверми, знову пла-
зом.

Нараз — що це?

До її слуху добивається з-під дверей страшний проклін, що потрясає нею аж до глибини душі, тіло льodom обіймає, а потім ніби гинути наказує. Відтак ще одна хвилина і — тихо. Шолопання ніг під дверми устало, слова завмерли і нічого. Навіть, здається, і шум ліса уступив комусь, губився, утихав.

Мавра божеволіє.

Вона крикнула з остраху не своїм голосом і упа-
ла лицем до землі...

Коли це було, що вона цей голос чула? О, коли-
ще! і проклін цей страшний. Він добився тепер до неї
хіба з під землі. А кого постиг, того й убивав. О, о, о!...
Коли вона той голос чула? Коли ще?.. Мавро, пригадай...

Це гірше, як смерть.

В її душі перестрах і спомини здіймаються вих-
ром, теліпають нею, що справді чи не гине. А тут ря-
тунку ні звідки. Вона ж сама. Сама на всю гору, на
весь ліс... сама... вже гине. Тепер знає, чий був це
голос. Знає. Це був голос її батька. Голос Андронаті,
яким проклинав за непослух і проступки. Голос його!

Та тут і розсмівається Мавра страшним божевіль-
ним сміхом, яким не сміявся ніхто в тій самітній оселі -
хатині.

Голос її батька? Звідки?

З тамтого світа?

Від часу, як знайшлася в неї її біла дитина, як
побачила себе між деревами на чужині, двадцять або
може й більше років, бо вже сама не знає. А що з бать-
ком і матір'ю сталося, ніхто не знову. Не могла дові-
датися. Ходила світами, питала, шукала, верталась
назад і знову йшла. Балакала і плакала перед де-
ким розпитуючись, але нічого не довідалася, як

і про ту свою бідну дитину. Лише смерть одна сліди так затирає. Смерть одна. А от це був батьковий голос. Духом до неї вставився. Думки товпляться роями в її острахом і споминами розбурханій душі, що майже не тямить себе добре.

А все ж таки це був голос її батька Андронаті. Лише він один проклиав тим страшним прокльоном, якого всі як вогню бояться. Він один. Віком був він і її маті між всіма найстарші. — Та звідки взялася той прокльон до неї, щоб її побити в нічній годині? З-під землі? як закляне було, земля дрижить.

І вона переконана, що він взявся до неї тепер вже в-під землі. Такої чорної гучливої півночі, лише з-під землі. Його душа прийшла, щоб заповісти їй смерть. Три рази впрошуvalася до неї, три рази не обзвивалася вона. А що не вийшла і не впустила, він закляв.

Батьків голос... Голос посмертний... Страшний, захриплий, глухий, зловіщий... — Вона ж винувата. Чому не отворила?

Її уста викривлюються.

Кому отворити?

Це була північ, а опівночі ходять лише розбійники або мерці.

...І мучиться Мавра на землі, стогне, викликує ім'я Господнє. Молиться... А наколи б її батько жив, стріляє їй нараз думка до голови, і от, так світом ідучи натрапив несподівано на її оселю, а вона не пустимла. Однак... мучить її думка далі... це могло й так бути. Він ішов, як ідуть бідні люди... ішов, все одно, на життя чи на смерть. Хтож так волочиться, як не пигани? Заблуни, мерз і лобивався до світла, до теплої хатини. Впрошувався, молив... о, о, о! Мавро, ти не впустила може й батька свого, в тебе гріхів і без того доволі на душі. Ти провинилася! А так вона боролася

з собою, так їй підносило щось руки... молило отворити двері — а однак... страх перед смертю не допустив. Не годна була, боялася.

Потім надслухувала ще, дріжачи на цілім тілі. Не вернеться?... Але нічого не дослухалася більше. Тиша, та йтиша. Лише десь-якесь глухе, протяжне, та голод зраджуюче виття вовка неслось лісом між одностайним шумінням дерев. Більш нічого. Огонь в печі ледве світився, мов кліпав до темряви в хатині і мертвєцька тиша запанувала...

Мавра не покидала свого місця під порогом, все чогось боялася, так вже тут і осталась. Зворушена переляком і думкою про батька мучилася чи не до самого ранку.

Рано-ранесенько, як лише в лісі розвиднилося, вона піднялася і заглянула перед хату. Перед дверми і під вікном видніли в навіянім під хатиною снігу великі, неповоротні, неспокійні сліди чоловіка і губилися потім в стороні, що вела в сусіднє село.

Мавра вернулась в хату. Не могла позбутися почуття, що поповнила щось дуже лихе, не отворивши дверей. Тепер в днину сказала собі, що голос, що так її перелякав і пригадував голос батька, не міг походити від умерлого, лише від живого. Тепер вже знає. Великі, неспокійні, повні розпацу людські сліди були тут коло її хати. А коли не отворила бідному, згубилися в лісі, або і пішли може навіть чи не на зустріч вовкам.

Вернувшись до хати, вона розклала знову вогонь. Що мала робити? Взялася ворожити зерном — кукурудзою. Чи було оце вночі в неї добро, чи лихо?

Не доворожилася.

Зерно не падало в пару. Скільки і змішається, не кине вона ним, а воно все не в парі укладається. Все не до рівного числа...

Мавра задумалася.

Вона відчуває виразно, що вчинила зле, не впустивши чоловіка в хату, що з того вийде горе...

Кожної неділі ходить Тетяна пишно пристроєна до своєї старої приятельки Маври на Чабаницю в ліс понад яр.

Так і цеї неділі.

Зірвавши в зільнику пишні два червоні великі маки, та заквітчавши ними з обох сторін лиця, виглядала в золотих півмісячниках своїх, що їх дістала колись від Маври і за для яких була в селі названа змалку "туркинею" — прегарно.

Так пішла.

Опинившися врешті коло Мавриної хати, та переконавшися, що двері з-надвору були старанно зачинені, вона вгадала, що Мавра вийшла або в сусіднє село, або шукала десь лісом, як часто-густо, чудотворного зілля. Вичікувати її повороту було годі, бо вона бавилася іноді й пілій день, вийшовши от так з хати.

Тетяна пішла білою стежкою далі, в думці, що може стрінє де стару по дорозі. Ідучи по при пасовицька своєї матері, зазирала залишки з правої сторони в глибокий яр, яким гнав веселий потік, оживляючи цілу глибоку мовчаливу долину і відділюючи ніби срібною стежкою Чабаницю від сусідньої стрімкої і залисненої гори.

Сказано.

Праворуч яр-пропасть, з шумливим потоком, з лівої Чабаниця, а на ній оперізуюча її "біла стежка". То ширшає місцями на два-три люда, то звужується знов у вузьку гадючку — як де місце над яром.

Тетяна любить сюди ходити. По цій стороні Чабаниці і чудовий відгомін; кликнеш що, то відгомін відозветься, мов з людських грудей. Часом, хоча дуже

рідко, переходятя сюди знайомі її й матері. Звичайно, цілком чужим не вільно. Тетяна знає тут кожну деревину, знає квіти, знає, де виростають найкращі трави, де на котрих місцях найбільше суниць і малин, як іти, щоб якнайскоріше дістатися під "білий камінь", звідки видно сусідні села, мов на долоні, і як до них борш* дістатися. Вона тут все знає. І от зійшла саме з верху Чабаниці, де роззиралася на всі сторони — не дуже то ще й квапиться, доки не присилував її нараз до того гострий тупіт кінського копита. Зчудована виступила Тетяна з-поміж смерек на білу стежку з питанням в душі, хто сюди іде конем... і стала. Проти неї їхав білою стежкою, кроком на чернім як вуголь густогривім коні Гриць з села Третівки. Побачивши дівчину заквітчану в великі червоні квіти, що вийшла з ліса так само зачудована його видом, як він нею, він станув, як і вона — і обоє дивилися якусь хвилину мовчки на себе.

Потім він скаменувся. Здоймивши капелюха поздоровив.

Вона відповіла і не рушилася з місця, дивлячись на нього своїми бліскучими очима, і в тій хвилині з якогось несподіваного зачудовання високо піднятими чорними бровами.

"Ідеш далі?" спитав Гриць і при тих словах зліз з коня, не знаючи майже чому.

"Ні", відповіла спокійно, байдужно, а відтак додала: "Об'їдь мене".

"Об'їхати тебе"? спитав і окинув її поглядом повного зачудовання, а заразом якогось німого ушанування.

"Так. Об'їдь мене. Я не піду більше ні далі, ні назад. Мушу тут ждати".

* Найшивиче.

Чому ти мусиш ждати?"

"Бо так".

"Ждеш кого?" питає далі.

"Сьогодні вже ледве... Піду потому додому".

"Та хіба ти тут завше ждеш?"

"Ніде!" — відказала нетерпеливо. "Сьогодні так трапилося. Мала одну жінку тут здибати і не здиба-ла".

"Та замість жінки здибала мене", додав злегка усміхнувшись, не спускаючи ні на хвилину ока з її чорних луковатих брів.

"Об'їдь мене!" обізвалася знову спокійно, з якоюсь потайною просьбою в голосі: "Об'їдь мене!"

"Та нашо?"

"Бо так".

"Не хочеш мені з дороги уступити?" спитав з покорою в голосі.

"Я не знаю. Але може й тому, та пусте воно", додала відтак легковажно і уступилася йому сама з дороги.

"Ти хто?" питає він, і завважив аж тепер її золоті півмісячки-квітки, що за порушення голови колисалися злегка в ухах, та мов підхліблляли золотим полиском її красі.

Вона не обvizвається зараз, але піdsунувши високо брови гляділа, здавалося, згорда на нього.

"З котрого ти села?" питає далі і приступає до неї, бо бачить, що вона хоче чи не відвертатися, а може й назад шмигнути в ліс перед ним.

"Стій!" просить і хапає її за руку.

"Чого?" каже вона нетерпеливо.

"Скажи, як називаєшся?"

"Я туркиня" відповідає і впиває свої очі в його чудові, голубі, як небо, що її чимось потрохи мішають.

“Туркиня”? повторює він з зачудованням, бо ніколи про жодну туркиню не чував.

“Туркиня”, повторює преспокійно і відвертається, бо не зносить його вигрибушого цікавого погляду на собі.

“Пожди, красна туркине”, каже він і обіймає наче на внутрішний приказ рукою її шию. Вона виховзується з-під його руки, і знову підсуває брови вгору.

“Не знаєш мене, а зачіпаєш”, каже сухо і відсуває його спокійним, а заразом відпорним рухом від себе. “Гадаєш — я зараз для кожного? Але я не для кожного. — Кажу тобі — я не для кожного”.

Він споважнів. “Я бачу, що ти красна, мов русалка, а дівчата красні я люблю”.

“То не штука”.

“І тебе я любив би”.

“Спробуй. Гадаєш — як кажу, я для кожного? Я не для кожного”.

“Але може задля мене”, каже він з покорою, і кланяється їй нараз низько аж до ніг, задержуючи при тім капелюх в обох руках.

“То люби!” відповідає, як перше, спокійно і окинувши його блискучим сполоханим поглядом, зробила кілька кроків вперед.

“А от ти йдеш далі”, зачіпив він її знову.

“Чому би ні? довго на однім місці не стойть ніхто”.

Він супроводжає її мовчки, глядить на неї, що ростом майже йому під пару, а відтак питає:

“Твої родичі турки?”

“Ні,” відповідає вона.

“А де ваша хата?”

“Де я сиджу?” спитала. “А от, бачини я в лісі, та

зрештою", не доповнила, указавши крилатим рухом перед і позад себе.

"Десь тут в лісі?" — питала він, не зрозумівши її руху.

"Ні", відповідає і нáраз сміється таким сердечним пориваючим сміхом, якого здавалося йому ніколі досі не чув. Та тут прокинулася в нім його вразлива вдача і він уразився.

"Чого смієшся?"

"Бо ти дурень!"

Він спалахнув і станув. "Ти-и!" каже погрожуючи рукою з заіскреними очима. — "Ти уважай, небого, що говориш, бо я не дурень, за якого мене маеш".

Вона підносить гордо голову, підсуває чорні брови, неначе мірить його в'д голови до ніг, і каже лише те одне слово з незвичайним легковаженням, протяжно: "ов-ва!"

Тепер він скипів.

"Ти!" — каже з притиском погрози, що таки пробилася в його голосі ідучи чи й не тілом, та концентруючись блискавицею в очах. — "Ти скажи ще лише одне таке слово, а зараз побачиш, хто той дурень!"

"Ов-ва!" відповідає вона знову і опинюється цілком близько перед ним.

Він здіймає руку з палаочими очима, а вона блискавкою схиляється до його обличчя. Її очі прижмурилися, мов до пестощів, а уста усміхаються. "Ти дурень, а я, знай, туркиня!"

Він оставів.

"Чортиця!" відповідає з сильним зворушленням, що раптовою хвилою найшло на нього. "Чортице! Будь ти і турком, а я як зловлю тебе в свої руки, жива не вийдеш. Ти знаєш хто я такий? Я Гриць з угорської граници, син багатиря!"

"Ов-ва!" відказує вона і мірить його і очима, і

“чорними бровами, і здавалось високою стрункою по-
звеною поставою своею, згори в долину.

Гриць сплюнув. Зворушений, зважає, як коло її
уст грає сваволя.

“Ти така відважна, що не боїшся нікого?”

“Кого мені боятися?”

“Таких, як я, ні?”

“І таких, як ти, ні”.

“То ж дивися, що такі, як я уміють”, він указав
мовчки на свого гарного коня, “а он гляди!” каже.

Він обернувся, підняв коня мов малу собаку за
передні ноги і держав його через добру хвилину ду-
бом. “Видиш, який я міцний?”

“Виджу. Але що мені до того?”

“Мене з-за моєї сили всі на селі знають, всі бо-
яться, хоча я не боюся”.

“Я тебе не питаю”, відказує вона і з тими слова-
ми взялася незвичайно гордо і певно переходити коло
нього і коня.

“Я багатирський син...” додає він гордо.

“А я туркиня...”

“В мого батька полонини і стадо коней, сотки о-
вець, худоби рогатої найбільше, а кілько іншого доб-
ра!” майже співуче закінчив і свиснув.

“Або я тебе питаю?” відповідає знову.

“Ти якась... чорт зна хто!” гнівається він.

“В моєї матері багатство” каже вона. “Полонини
найкращі ось тут на Чабаниці, коні, вівці, худоба...
млин, звоїв полотен вже не знаю кілько — а я, ти ба-
гатирський сину з угорської границі — я туркиня.
Знаєш?”

Гриць знову свиснув.

“По лісі ходить, виждає когось, сама не знає ко-
го, як дурна”, додав погірдливо і тут же урвав.

"І здибає — дурнів" докінчила спокійно, підсувавши знову вгору брови, та вдивляючись йому простісінько в очі.

Він розсміявся.

"Ади, яка перегодована турецьким розумом!" сказав.

"Така, якою вже зроду вдалася, та якою бачиш. Я тобі казала "об'їдь" мене. Чогось зачіпав? Я не для першого ліпшого".

"А як я отут на місці наб'ю тебе?" спитав він і заглянув в її біле прегарне лицезвія вигребущим поглядом.

"Мене ніхто в життю ще не бив", відповідає нараз сумно. Ти був би перший, але заразом і останній, що таке вчинив би. Чи хочеш спробувати? Бий! Будеш мати опісля чим хвалитися, як ось перше конем".

Гриць ніби не чує її останнього слова, підкручує вус, і дивиться боком на неї. І вона дивиться на нього, але цілком спокійно, цілком без зворушення. Дивиться і задумується. Переходить якийсь час, однак жодне з них не промовляє, що береже щось в собі, зростає на хвилину між ними і затулює їм уста. Тетяну обгортає болючий якийсь смуток по лише що пережитім, а він зворушений.

Нараз вона обзивається: "Іди з Богом своєю дорогою, я через тебе опізнююся".

Він опинається, дивиться на неї своїми великими ширими, як небо голубими очима. Дивиться, і хотів би щось сказати, та боїться її. Така вона гарна, а якось така. Він мішається. Ніколи не зустрічав таїкої. Відки нараз така взялася? Господи!

Нарешті відважується.

"Ти не любиш нікого?" питає несміливо.

“Я не люблю нікого”, каже спокійно, дивлячись при тім як перше йому просто і щиро в очі, трохи зчудована його питанням. Відтак додає: “А ти любиш кого?”

“І я не люблю нікого”, відповідає він і неначе набравши її ширости на хвилину відповідає їй таким же самим щирим простим поглядом.

“Як собі хочеш”, каже вона і знову додає поважно. “Іди з Богом своєю дорогою, я через тебе лише спізнююся”.

Він посмутнів. Останні слова заболіли його глибоко.

“Чого тобі спішитися?”

“А чого з тобою вистоювати?”

Він затиснув зуби, але все стояв. “Отже, як тебе звуть?” Не може здергатися, щоб не спитати ще раз.

“Я вже казала. Не догадуєшся сам?”

“Нічого не казала і нічого не догадуюся”.

“Туркиня!” і з тим словом обертається від нього. хилиться і підносить поводи його чорного коня, що йому випали з рук, а кінь на них наступив. Підносить і закидає певним рухом на гриву.

“Уважай ліпше на свого коня”, каже, а більше не додаючи ні слова, відвернулося і розтуливши густе галузязя смерек — зникла з-перед його очей.

Він стояв мов огнем погреченим і дивився за нею.

Куди забралася? Де пішла? Мов саму починищну дала і як вітер щезла.

Його кінь схилив голову до землі. На землі лежав великий квіт червоного маку і він його лотикався. Гришь люто, майже зависно шарпнув коня за голову і піднявши червоний квіт з землі, оглянув його і заткнувши за капелюх, поїхав назад.

Другої неділі заплітає Тетяна задумливо чорне

шовкове волосся, і як тиждень тому заквітчується знову червоними маками і йде до Маври.

Іде задумана, смутна і має Гриця перед душою. Взагалі Тетяна про ніщо інше не думає, як про нього. Не передумує, що говорили з собою, що він казав, лише за одно має його перед собою.

Ідучи роззирається боязко по лісі, хоча знає, що цею стежкою вдруге його не подибле. Оця стежка належала до її матері, і люди нею лише дуже рідко ходили, а й то лише дуже добре знайомі, яким це дозволили. Отже, Тетяна майже певна, що його не здибле.

Нині вона йде до Маври. Дніна така тиха, спокійна, смереки дрімучі випарюються ліниво в літнім сонці, ніби аж розлінилися в нім.

Може нині Мавра буде вдома. І нехай би так і була. Їй хочеться говорити з Маврою, хоча говорити про це, що її в лісі стрінуло, нізащо в світі не буде. А скоро до Маври вже також не піде. Мати, як здавалося, чомусь не радо починала дивитися, що вона щонеділі вибиралася до неї. Ніби спирати впрості її не спирає, але Тетяна розуміє свою матір без слів добре. Врешті спиняється Тетяна коло колиби і обзирається. Хатина зачинена.

Тетяна надумується хвилину, відтак кличе дзвінким голосом: "Ти вдома"?

"Гай-гай!..." відповідає звідкись протяжно голос Маври, і Тетяна йде за ним.

Може чотири кроки за хатиною, саме над берегом пропasti-яру, лежить стара циганка на землі проти сонця, пакає свою люльку і вилежується, опершишися на лікті...

"Ти що, Мавро", кличе Тетяна "заховалася тут, вигріваєшся в сонці, мов ящірка, а хату зачинила, мов перед розбійниками?" так питає молода Тетяна, а по-правді їй чомусь ніякovo ставати нині перед очі ста-

рої циганки, що своїми чорними блискучими очима і душу у чоловіка висотала б.

Мавра, не змінивши пози ані на крихту, ніби не зважає на слова молодії дівчини, дивиться на неї блискучими неначе диявольськими очима і питає замість всього: "ти для кого затикаєшся щонеділі в червоні квіти, душко, невже ж для старої Маври? Г-а?... А он яка красна, пишна, мов та боярня. Га-й! га-й!"

Тетяна паленіє під тим поглядом, однаке відповідає з чистою душою: "для себе, Мавро. Для кого ж би? Нині неділя. Ale встань-но. Сядьмо там, де смерека кидає тінь, а то годі мені ще далі в сонцю пражитися, доста упріла і дучи вгору, а тепер ще й сидіти проти сонця не хочу. I чого ти аж понад сам край пропасті полізла? Не боїшся, що колись, як заснеш, скотишся в глибину?"

Циганка вишкірила всі зуби:
"Не боїся".

"Засипляти не засипляю, а скотитися також не скочуся. Хіба що хижун з-під синього неба кинеться на Мавру і зніме її в висоту. Ale й того не лякаюся, бо хижун переконавшися, що Мавра стара, випустить її аж надто скоро з пазурів, тому нема їй чого боятися, хочби вже й самої оцеї пропласти. A коли хочеш знати, чому я ось аж сюди ховаюсь, зачинивши хочби і з полудня за собою хату, мов перед розбійниками, то це і справді я перед розбійниками роблю: нині рано ранесенько я лише ще нічку досипляла, коли нараз проклятущі пастухи змовивши, мов сама чортиня, кинулися на мою хату і заверещали:

"Мавро, татари йдуть! Давай гроші, Мавро, татари йдуть!" — I загримавши щосили в двері і вікна, розреготалися на весь ліс і знову пощезали.

"Тьфу!" закляла... "чорти, безголовники самий сон перервали..."

Тетяна розсміялася, уявивши собі з малих пастухів "татарів"... і уганяючу за ними розпатлану Мавру.

Відтак сідають обидві мовчки в тінисте місце коло смереки. Коли Мавра розпитується многословно про здоров'я Іванихи Дубихи, про її господарські справи, відповідає Тетяна якось розсіяно, заслухуючися при тім майже несвідомо в шум потока в яру, бачить мов з вежі з свого місця, як він поблискується в глибині до сонця, як полоще прозоро чистою срібною водою біле каміння, а противна стіна сусідньої гори, стрімка й густо заліснена, відділена від них яром, саме тепер впивала в себе струй заходячого сонця, що видніли ллючіся скісним спадом з гори в зелену гущавину рівних смерек, ніби пронизуючи їх...

"А он справлі хижун, Мавро!" перебиває нараз многословні розпитування Маври дівчина, і вказує на великого хижуна, що навіть не надто високо кружляв над ними, ніби шукав між коронами смерек найкрашого місця для себе.

Мавра зиркнула під чисте, синє небо.

"Він над тобою кружляє, донцю", каже вона пророчно. "Дивись, нині неділя, та щоб від сьогодні за тиждень не впала ти якому хижунові - хlopцеві в очі, не замоталася в нім на все". Каже і шкірить, як перше, білі зуби.

Тетяна спаленіла.

"Я на танці рідко коли ходжу, Мавро. Ти знаєш, мама не пускає ніде, коли не може сама зі мною йти. В нас, як в монастирі. В нашій хаті тихо, лише святі ікони і ми".

"Прийде час, відласишся", відказує Мавра, "то й чого тобі ходити? Нехай ходять тій... що нічого не мають, та по танцях долі шукають. Але таким, як ти, люди самі в хату приходять. Твоя мама добре знає,

що і як робити. Другої Іванихи Дубихи в селі нема. А горя зазнавати, біди — злиднів шукати — не таким, як ти, дитинко. Цієї осени вижидай старостів. Мені мама казала, що знову якісь там домовляються".

Тетяна не відповідала. Вона чула це кілька разів з уст Маври, але що їй байдуже про те, чи старости прийдуть, чи ні, тож не обзывається їй цим разом на слова старої приятельки.

"А он скажи по правді", запитується стара, "не у. подобала собі ще жодного? Не любиш?"

"Ні, Мавро" відповідає сухо Тетяна, і каже правду.

Вона не любить справді жодного. Не любить і не жадна ні одного з тих, яких вже здавна знає.

"Тільки твого добра, доњко, й спокою, доки жодного не любиш", підхоплює Мавра, "а розлюбившись вступаєш одною ногою ніби в добро, а другою в пекло".

"Не знаю", каже стиха Тетяна, і якось широко, цікаво дивиться, підсугає чорні брови, а дивлячися вперед себе, нічого не бачить. Противна сторона горить однако, як і перше, заліснена здолу догори смереками, пронизана скісним промінням сонця, саме так, як і перше виглядає. А більш нічого.

"Не знаєш, серце" впевняє Мавра, "правда, що не знаєш. Але за те я знаю". При тім усміхається вона таким усміхом, що його ніколи не розбереш.

А Тетяна дивиться на неї чистими своїми зоріючими очима, цілим єством своїм, і неначе приправляється вже заздалегідь до слуху, що має дійти до неї від старої няні.

"Любов — то так", каже нараз Мавра, і сідає рівно підсобавши ноги під себе та схиляючись до Тетя-

ни неначе б мала їй відкрити велику превелику тайну.

“Так”, каже. “Ти стрінешся з ним раз, і другий, і третій, а може й більше, я не знаю. Це якщо кому за який час суджено. Відтак колись, ні з цього, ні з того зачуєш його коло себе, він зближається до тебе і ти чуєш, він вже й поцілував тебе. Так раз і другий, і третій. Він, Тетяно, тебе любить. Ти, Тетяно, його любиш... і чому б йому не вірити, коли він тебе любить?” I тут розрекочується Мавра, що аж жах тілом іде.

Тетяна побіліла, не зрозумівши старої.

“Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине”, говорить далі циганка, прижмурюючи очі, “бо він має вже другу, або може мав і дві перед тобою — тож...”

“О, о, о!” перервала нараз Тетяна болісним зойком, і затиснувши уста віддихає важко. Вона дивиться на стару благаючими очима, складає перед нею руки, мов до молитви, німіє і чомусь не рухається більше.

“Не жди милосердя, донцю!” відповідає їй приказуючи твердо Мавра. “Милосердя на світі нема ні в кого, а найменше у тих, що так поступають. Та й.., нащо воно тобі придається? Воно вже тобі ні нашо не придається, як ти по тім всім ходиш по милостиню, ти няєшся від хати до хати, але зрештою — “милосердя”. Господи Боже! Сохрани нас перед тим, щоб ми його потребували. Так, донцю”.

“Take перебувала Мавра”.

“Вона мала за чоловіка отамана циганів і розбійників Лукача Раду, злого, як вовк, хитрого, як лис, і гарного, як боярин. Так що з того? Одного разу гуляла в пусті недалеко одного малого мадярського містечка перед якимись такими, що поїхали зумисне в пус-

ту оглядати циганські шатра і циганів, і заробила тим гроші".

"Ти гуляла, Мавро?" питає зчудовано дівчина, бо перший раз чує це з уст старої жінки.

"Гуляла, донько. Ще й як гуляла, а все округи огню, особливо, як до нас заходили пани та розівдували про наше життя і звичаї. Тато грав на скрипці, інші на цимбалах, а я гуляла. Боже, як грав старий Андронат!" і при тих словах Мавра ніби з подиву аж захитала головою. "Відтак просив одного разу один з панів, гарний і молодий боярин, щоб я й до містечка приходила ворожити і гуляти. І я кілька разів ходила туди, часом з татом, а часом і з чоловіком. Там стрінула я того гарного молодого боярина вдруге. Він сипнув Раду грішми за танець, а мені за ворожіння, а Раду ласій на золото, давай і далі мене на такі зарібки посылати. Як ішла я з ним, то гуляла, а як сама, то лише ворожила. І хоча я не все хотіла, та з боязни перед ним мусіла ходити. Там стрічалася я з тим пишним боярином вдруге, втрете, ба і четверте, доки не став він потайно цілувати мої очі, мене голубити, і називати Мавру своєю чорною звіздою — аж доки не збожеволіла вона з любови за ним. "Донцю!" додала нараз остерігаючи Мавра побілілу чомусь як сніг дівчину... "я була молода, гарна і дурна, він багач, красний як місяць, що носився на коні, як вітер, і — чому не мала я його любити, коли він, пан, не цурався пригортати до себе бідну циганку, називати її своєю звіздою, цілувати і голубити?... Донцю! хто бачив таку любов правдиву і ширу і палку таку, як бачила молода Мавра й його, той... Господи Боже, змилосердися над бідною жінкою, що все таки согрішила на світі", застогнала Мавра і кинувшись лицем до землі вмовкла.

"Відтак", додала по якійсь хвилині зворушення, "від-

так коли я плачуши, та жаліючись перед ним, дрижала з остраху перед тим, що настане, та більше ще перед Радовою карою, що мусіла мене досягнути — бо ж я прогрішилася — він здигнув плечима, кинувши мені в лицце, що сама я винна, і свиснувши нараз, мов на собаку, вийшов собі з хати... Хоч я бідна циганка, донцю", тягнула стара далі, "яку іноді й собаками лякають, а він був гордий пан, що цілував і голубив мене, та хоч я багато забула з того, що мене відтоді постигло, але того свисту, що дістався мені в кінці в нагороду за любов від його, я ніколи не забуду. Ніколи!... я його прокляла. Але що з того?" спітала гірко. "Він остався паном, а я... збавила свою долю... по сьогоднішній день. Донцю моя красна..." говорила далі знов остерігаючи, "донько моя пишна, стережися любови! Я кажу тобі ще рез. Гадаєш — кара його постигла?" питає і просто нівечить дівчину своїми диявольськими очима. "Його кара не постигла, а лише мене одну. Мене Раду через дитину викинув з циганами від себе, дитину вбили, а може і вкрали, родичі опустили мене, і я мов підстрілена звірина опинилася в вашім лісі. Свята деревина, оттота", додала з незвичайною побожністю, указуючи на смереку, "охоронила мене від смерті, спровадила твою матір і утримала і досі при життю. Якби не те, з Маври давно вже й сліду не було би".

"До такого доводить любов, дитинко", завернулася циганка назад до перших своїх слів, "до такого. І ось то любов!"

"Але що то й говорити!" додала майже з розпухою в голосі — "що то говорити. То всі знають. Я також знала, що треба лиха стерегти... бо мала вже й Раду за чоловіка, а проте..." вона урвала, поглянувши далеко вперед себе, таким несказано смутним поглядом, що Тетяну обгорнуло жалем.

“Люби, Тетянко, щиро, як любов і тобі суджена”, обізвалася відтак остерігаючи, ніби схаменувши, ся від своїх тяжких споминів Мавра; лише не люби за плечима матері і не люби відразу двох. Okрім того стережися одного, донцю... одного”.

“Чого?” спитала ледве чутно Тетяна, і як перше побіліла.

“Стережися... бережися...”, говорила, “щоб не дожила с в и с т у...”

В очах Тетяни заблистило нараз чимось таким гордим і сильним, таким гарячим і недоступним, що Мавра заніміла. Заніміла тим більше, що Тетяна не кажучи ні слова, встала нараз на рівні ноги і випрямивши, мов смерека, сказала: “Не свисне, Мавро, не бійся. З мене “не свисне” ніхто”. I підсугаючи високо, чорні свої брови — повторила ще раз: “не свисне”.

“Нехай Господь боронить від того” притакнула Мавра, побачивши дивне зворушення у дівчини. “Нехай тебе боронить”.

“Нехай боронить”, повторила цим разом і Тетяна і затиснула уста.

Мавра усміхнулася і піднявши на коліна, та обхоплюючи дівочий стан, стягнула її пестливо назад коло себе. “Нехай боронить”.

Тетяна мовчала, мов би їй щось мову відібрало. Не могла більше на слово здобутися. Й кружило в голові. Спомини з останньої неділі віджили в її душі, вона неначе давила їх в цій хвилині в собі нечуваною силою гордости. Мовчала і не хотіла про них говорити. Краще з тою тайною в он ту пропасть зсунутися, ніж про неї перед кимось хочби й словом зрадитися. Не хотіла — не могла.

“А такий був красній і пінний”, почала знову Мавра, навертаючи до своєї минувшини, “як сам місяць на небі. Пан був, от що! Ростом високий, волосся

темне, очі голубі, як небо, пишні та ширі — Господи, які вже ширі! Вус, як шовк, га-й — га-й!"

"Мавро!" крикнула нараз дівчина, мов з другого світа вернулась "Мавро!" і тут-же змовкла.

Мавра повела цікаво очима за дівчиною, одначе Тетяна мовчала. Була лише бліда, очі блистили, як дві чорні зорі, широко отворені, а червоні маки коло лиця дрижали злегка.

"А он, твій половик", обізвалася стара і указала на хижуна, що справді припочивши на хвилинку на якісь вершині, здіймався саме вгору і полетів.

"Він з тамтої сторони", відказує якось розсіяно-та задумливо Тетяна і встає поволі.

"З тамтої сторони".

"Я вже піду, Мавро", каже дівчина. "Сонце зайшло. Поки додому зайду — потемніє".

"Іди — і прихоль до Маври", просить стара, і здіймається і собі на ноги, щоб провести дівчину хоч кілька кроків. "А другим разом", додає, "розкажи вже ти що, і будь твое краще від моого".

Тетяна не відповіла. Мов та сполохана серна, метнулася з чудним тужливим смутком в душі через ліс, скоріше і скоріше в долину — аж опинилася вдома.

**

Настала дальша неділя і Тетяна йде знову лісом, як звичайно, поступивши на часок до Маври. Розлучивши-ся з матір'ю, що й собі цим разом зайдла до старої в справунках. — Тетяна пішла стежкою сама далі. Однак не подибавши на ній нікого, полізла на Чабаницию і опинилася аж недалеко білого каменя-велита. Припопочивши там добре, розглядалася звідти по селах в долині і от починає звільна з Чабаниці спускатися. Сходачи оттак вниз, зоглянула нараз на сільській дорозі, якою ніс колись старий Андронаті білого внука, і яка вела в село Третівку та тяглася і попри Чабаницию з білою-

стежкою — їздця, в якім пізнала на перший погляд — Гриця з угорської границі.

Та чи лише її очі доглянули його? Гриць так само зобачив молодим острим оком своїм дівочу постать, як спускалася живо легким кроком горою вниз.

Він пустив коня і летів мов орел.

О, вона добре пізнає його, але боїться з ним здатися. Хотіла би, але боїться чогоось. Квапиться злізти з гори, збігти додолу до матері, але відчуває, що запізно. Він вже пізнав її своїм бистрим оком. Пігнав коня щосили і от вже на білій стежці. В долині, вище стежки прив'язує коня до деревини, а сам спішить вгору до неї.

Що їй робити? Збігати ще борще вниз? литає її серце. Сховатися де в лісі?... Не встигне. Зрештою ліс аж трохи нижче зачинається, а вона саме на леваді, де лише недавно скошено сіно, і він вже бачить її. І він квапиться. До того гадав би, що вона його боїться. А вона не те, щоб по-правді його боялася, лише так прикро їй чому съ перед ним. Вона ж нікого не боїться. Так вона казала йому, а що раз казала — не буде перемінювати.

Станула геть, аж вже нижче білого каменя, закинувши руки позад голови і дивилася в долину на його, як спішить до неї.

Він спішиться, іде скорим кроком вгору, а вона стоїть як на вуглях, люта на себе, що запізно його побачила і не мала вже спроможності сковатися перед ним.

“Чекай, я йду!” кличе він до неї, і вже туй-туй стане кодо неї.

Вона не відзвивається, хоча їй спішно; там в долині, у Маври, виждає її мати, а вона он в що тепер попала.

Остаточно опиняється він вже коло неї: “турки-

не!" кликнув радісно і окидає її оживленим, блискучим оком, віддихуючи здоровими грудьми з поспішного ходу вгору.

"Туркиня", відповідає вона йому і так само окидає його своїми очима. Ale чогось біла, біліс'ка стала.

"А он, заквітчалася знову, як колись, і яка вже красна!" каже він, бо сам не знає, що має казати. Відтак додає: "не зривай увесь мак, не стане на рік на насіння".

"Мені в квітах красно", відповідає зі спокоєм і стоїть далі неповорушно перед ним.

Він німіє.

Вона так високо на Чабаниці, сама саміська, чи не на всю сторону, а спокійна мов з каменя. Не боїться.

"Гей, туркине, туркине, в чім твоя сила?" виривається йому на уста, але він мовчить. Відтак обvizивається:

"Тепер скажи, чия ти донька?" I Його голос ніби заповідає, що тепер він пан над нею.

"Спитай ще раз... може й скажу".

"Але попам'ятай", погрожує, "з Грицем ти не жартуй".

"Я тебе не кликала", відказує вона. "Іди назад. Я також іду".

В нім починає варитися. Він закляв крізь зуби.

"А ти хто такий?" питає вона не спускаючи з його очей.

"Я багатирський син", відповідає він. "Казав вже тобі, на всю гору".

"Ба-га-ч?" питає вона протяжно, і підсуває високо брови. Багач ніби чудується.

"Багач", спішиться він об'яснити голосом, що не свідомо старається з'єднати собі її ласку.

"А я не — наймичка твоя", відказує вона згорда

і спустивши погляд вділ, починає певним кроком спускатися наниз.

“Я ж не кажу, що ти наймичка”, обзывається він, і тепер як перше з якоюсь покорою в голосі.

“То чого кленеш?”

“Бо ти глузуєш з мене”.

“Ні”, каже вона, і ані на хвилину не задержується, сходить рівним кроком вниз.

“Поскидай свої маки і дай мені!” просить він приказуючи і стає визиваюче перед нею. Вона стала і дивиться на нього, чудується бровами.

“Ти не бачиш, що мені в них красно?” — питає.

Він затискає зуби: “Бачу”, бовтнув...

“Ти що з ними зробиш? затичишся, як я?”

“За капелюх заткну”.

Вона усміхнулася мовчки.

Кінь коло стежки заржав.

“Твій кінь кличе тебе”, каже вона відтак спокійно. “Сходи скоріше. Я також спішуся”.

“І кінь пожде і ти пождеш!” обзывається він, майже люто і приказуючи.

“Кінь пожде, а я ні, бо на мене мама жде”, відповідає вона.

“Ти пождеш”, каже він рішуче хвилюючим голосом, “щоб я надививсь на ті твої брови, що тобі їх чорти над очима змалювали . . .”

“Дивися”, каже вона, а сама стає слухняно перед ним, мов дитина, і чудується, як перше, саме тими бровами. І в тім побілівші, додає нараз: “Я тобі казала, що ти дурень!” і ладиться далі сходити.

Він знову спиняє її в ході, кидаючи їй на цей раз свій капелюх під ноги.

“А висяди!” каже. “Ми лише двоє ма цілу Чабаницю. Чи тобі не страшно?” І в його голосі дзвенить щось недобре.

“З цеї сторони”, відповідає вона спокійно.

“З цеї”, повторяє він і палить її очима.

“Та відтоль”, каже вона. “А перше, як тебе не було, я була цілком сама. Чому ж би мені з тобою боятися? Говори, що маєш говорити борше”, додала квапно, “бо в долині мама жде. Вона не жартує”.

Він успокоюється від її слів, мов водою облитий, і дивиться з подивом на неї.

Тепер глядить і вона сміливіше на нього, в його великих, голубі очі, що ніби бережуть в собі кусник неба і прив'язують до себе добротою.

“Чому ти от так заєдно зі мною говориш?” питает він з німою просьбою в голосі, а очі його аж розплачують.

“Бо так ти питаєш. Не задержуй довше, бо я спішуся!”

Він затискає п'ястку.

“А як мені не схочеться цілком тебе пустити?”

“То я тобі в десятий раз скажу, що ти дурень, і ти мене пустиш!”

До глибини вражений несвідомою певністю її істоти, властивої він лише відчуває і з якою не може упоратися, уступає їй нараз з дороги і сходить враз з нею з гори до стежки.

Ідуть обоє.

Мовчать. Сильна, кипуча мовчанка.

Вона бліда, як голуб, а він з сильно зворушеними грудьми, аж дрижить.

Зійшовши до білої стежки, він сідає без слова на коня, не кинувши на неї ні півпоглядом — вертається назад; а вона так само мовчики, не поглянувши й собі на нього, щезає десь в лісі — і більш її не бачить.

Довгий, довгий час не чути нічого, крім повільного тупоту кінських копит, відтак утихає й він, і зачу-

вається тужливо протяжний голос Гриця прозъбою: "т у р к и н е — п р и й д е ш ?!"

А небавом по тім, мов ясним дзвінком прибігло, мов перлинами кинулось, долітає до нього: "Н е п р и й д у !"

І слабо дрижачи, мов бореться зтишиною ліса, обзывається відгомін, передає шум дерев, вдруге вже й востаннє: "н е п р и й д у !"

**

По повороті додому Гриць мов трійла напився. Не єсть, не п'є, не спить; тверезий, та про те ніяка робота його не береться.

Він не годен.

Одне, що має перед очима, це чорні очі, чорні брови, два червоні квіти маку, а більш нічого.

Тато, мама лають, а він нічого, неначе й не чує. Вислухує мовчки, що заслужив, усувається ім з очей, відтак іде на гору під ліс, на широку леваду, де ви пасається худоба, коні... Кідається денебудь в траву і лежить от так. Довго він тут, чи коротко, про те не знає. Йому це й байдуже, навколо нього спокій, тишина, мушня вертиться в сонячнім свіtlі, калатають дзвінки товарят, повітрям іде одностайний шум смерек і то все догоджає йому. Більше не треба йому нічого.

"Розлінивів наш Гриць докраю", жалується господиня-мати чоловікові, а той і нагремить несподівано на нього. Тоді Гриць скіпить, неначе б в нім прокинулася замертвіла досі ніби його власна кров, ворохобиться проти господаря і відгризається.

"А то що? я в вас на дні станув?" кличе згорда, і віддаюється упертим кроком, щоб не доходило між ним і батьком до гніву, причім прийшлося би знову наслухатися, що він ласкою годована дитина, невдячний, і різне інше таке, що болить і приводить жаль за собою. Він сідає на свого як вуголь чорного коня, до

якого прив'язаний більше, ніж до людей, і іде, куди очі несуть, на день, два в гори, або через гору в мале угірське містечко. Йому однаково де, щоб лише скоріше з очей: "Бог знає, що це ми вигодували за кров нашим хлібом, працею", роздумує журливо батько-господар. "До роботи ні, до господарки ні, все то лише дармувало б, чужими руками вугля ვибирало б, другим хіба розказувало! Панська вдача... де, де, де!" посвистує господар, а врешті вмовкає. А всі його люблять, та й чорт знає за що, над всією молоддю в селі верховодить, між дівчатами він перший. От — петьльованець його. Гей, Грицю, Грицю... будучий ти мій газдо, скаменися завчасу, щоб не нарікав колись...

**
*

Так ось, і чим разом.

Гриць лежить під лісом, виграє на своїй довгій парубоцькій сопілці довгі й тужні мелодії, — а робота жде. Йому туркиня запала в душу. Така вона пишна, така горда... така... хто вона така? Сам не зустрічав її по селах ніколи між другими. Ще йде і до Настки, до якої так звик. І хоча тайті перед нею, що в його серцю діється, йому добре з її спокоєм, з її розвагою, та з тим, що вона не допитується, не судить, а сама лише любить. Вона пестить його, тулила до себе, він піддається тому мовчки, а відходячи хіба скаже: "Спасибі тобі, Насте, за твое добре серце; тільки яного добра, що ти одна на світі — колись відвелячуся..."

"Гай, гай..." погрожує вона злегка, жартовливо і усміхаючись додає: "як другу посватаєш..."

**
*

Але він мусить її ще де-небудь зустрінути, годує він себе одною думкою, хоча добре тямить, що вона відкликувала лісом, що "не прийде". — "Та — може..." думає, може таки раз ще "прийде". Тоді, ос-

тannій раз, Бог її знає, зачим приходила в ліс з своєю матір'ю. А тепер може приведе її знову якась причина. Хоч раз ще. Лише раз.

Та не така вдача в Гриця, щоб довго ждав, журився.

В дві неділі пізніше каже батькові, що іде на "хвилину" в сусіднє село, щоб оглянути коня якось, що занедужав в його знайомого, а над вечір верне. "Ідь", сказав батько — і він поїхав.

Іде він довший час вузькою камінистою сільською дорогою, і бачить нараз білу стежку, що оперізує з західної сторони Чабаницю, прилучається саме тут, мов дрібний потік до ріки — до сільської дороги. Та його кінь мудрий. Ось він і не кермує ним, а вже завертає він сам на білу стежку з сільської дороги, вгору понад яр. Пнетися, садить пильним кроком, ніби гордується гарним їздцем своїм, а далі звільняє крок. Ось ще під'їдуть якийсь час, і стежка сковається в ліс.

Їдуть що їдуть, а нараз стали. Перед ними ще біліє "біла стежка", але — куди веде вона далі? — пити Гриць себе: Звідки вибігло? До кого належить? Ніколи не їздив нею дальше, не знає її добре. Чи не в третє село від їхнього, себто Третівки? А може лише на які половини? А може в тім селі за Чабаницею вона живе? Гей, туркине, обізвися, там живеш?

Все одно. От, праворуч високо на Чабаниці саме ось над білою стежкою, видніє той білий камінь велич, під яким бачив її останній раз. Може вона знову сюди зайде. З лівої яп-пропасті, звідти не надійде. За яром стіна сусідньої гори, так само не прийде.

Далі він не іде. Нема, відай, і чого, була б вже тут була.

Стежка де-далі, чи не вужча, і нема часу. Скоріше вже буде її тут вижидати. З тою думкою прив'я-

зує коня до деревини праворуч на Чабаниці, сам лягає коло нього і лежить. Як вийде вона з ліса на білу стежку, щоб відтак може як тоді полізти під білий камінь, він побачить її зараз здалека. Буде йти проти нього, якщо в яр не спуститься. А там чого! Значить, хоч сяк, хоч так, він її догляне.

Кінь поскубує траву, а він лежить, прилягши плазам до землі, саме почерез стежку спустившись геть аж над край пропasti; лицем же звернувся за стежкою до ліса. От і мусить її вже здалека бачити, як буде сходити до нього стежиною, мов східцями з ліса, крок за кроком... Гей, туркине... я тут!

Жде...

Лісом іде легкий шум.

Колишуться ледве замітно ширококрилі смереки. Щось шепочуть, перешіптуються — урочисто настроюються. Здавалося святкують... А там в долині в пропасті дзюрчить потік, щось і собі приповідає...

Гриць роззирається, чигає, засягає гострим молодим оком своїм мов яструб у саму глибину ліса. Довго, предовго, терпеливо дивиться, надслухує, чи не почує шелесту кроків яких і дослухався врешті, чого ждав. З ліса просто стежечкою до нього, може двісті кроків перед ним, спускається легко, без шелесту... сама самісінка вона!

“Тихо!” неначе наказує деревина в округи і сама лише тихо колишеться: вона йде.

І справді — вона йшла.

Вона не дивиться ні вправо в пропасть, ні вліво на Чабаницю, з білим каменем, ні рівно вперед себе, де плазам почерез стежку простягнувся він мов змій, — а дивиться на свої ноги і йде. Пристроена пишно, в шовкову спідницю, стан мов тростина, гнучкий та тонкий. А личко між маками червоними, великими мака-

ми, а з-під них золоті ковтки, півмісячники, туркиння.

Скрикнув би — та боїться. Вона зараз щезне. В нім аж серце б'ється.

Лежить, не рухається...

Але врешті треба. Стає на рівні ноги, здіймає капелюх і склонившись низько, майже дотикаючись капелюхом землі, іде так в покорі схиленій просто проти неї.

“Туркине!”

• Вона побачила. Скоріше ніж гадав, пізнала по коні, серцем відгадала.

“Ти тут?” питає і вже дивується бровами. Вже така, як завше, він це вже відчув.

“Добрий день тобі, туркине! коли вже себе так звш”, починає він і випростовується проти неї. Може хоч сьогодні буде вона інша.

“Я прийшла тебе бачити”, каже вона просто і дивиться йому в очі, але знову бліда, чомусь аж до уст.

Він упав, кланяється, мов перед царівною.

“Не кланяйся мені стільки, мені доста раз. Лише мої мамі кланяються більше. Її звату панею”.

“А тебе?”

“Я — “туркиня”.

“Чому ж вже так?”

“В мене от”, каже і показує на золоті півмісяці в уях, “турецькі ковтки”.

“Хто тебе так охристив?” питає.

“Люди в селі. Ти не чув про мене?” питає.

“Ні”.

“Не буваєш в нашім селі в Б.?”

“Бував щось разів кілька, звичайно ходжу більше на угорську сторону. Був раз і на храму в вашім селі, але тебе тоді не бачив”.

"Або ти ніби знаєш?" каже, і чогось заздалегідь усміхається.

"Чому смієшся?"

"А чому би ні?"

Він уразився. "Гляди", каже і морщить брови, "щоб часом люди не посміялися з тебе".

"З мене ні", каже вона певно і гордо.

"Ов-ва!" наслідує він її.

Вона не зважає.

"А про тебе я здається чула", обзывається відтак, "та лише бачила, і не знала, як тебе звати".

"Гриць", каже на те він.

"Ти вже це казав", відповідає. "Але наше село велике і багато людей так звуться".

"Гриць... Гриць", притакує він і вдарився по грудях. "Той, що має всі дівчата за собою, що гуляє, як ногами пише, що на все село найкраще на трембіті грає — той Гриць. Цієї зими буду може і в вашім селі", додав потім. "Один мій товариш має там вуйка; — і той переказував, аби він прийшов до нього, має для нього гарну і добру дівчину. Тоді гляди..." грозить він, а усміх ховається в нього під чорним вусом, украшає його лице.

Вона підсуває мовчки чорні свої брови і дивується його словам.

"Нічого. Будем любитися".

Вона мовчить, а відтак обзывається:

"Чи ти також посвистуеш собі з тих дівчат, яких перестаеш любити?"

"А що", відповідає він. "Буду плакати? Хіба за тобою плакав би — бо ти, он, яка красна!"

Вона видивилася на нього великими очима, а відтак мов несвідомо ханаеться за червоні маки, і витягаючи їх мовчки з-за ух опускає на землю.

“А що роблять ті, з яких ти посвистуєш?” питає далі і впиває вигрибушо в його лицьо свої чорні очі.

“Або я їх маю вчити?” відповідає. “І в них є свій розум, як і в мене свій. Мене ніхто не вчить. Неукий я”.

“Хіба ідуть світами”, каже задумливо, півголосом.

“Не журися ними”, потішає, і приступаючи до неї близько, заглядає їй мило в очі.

“З мене не будеш посвистувати”, відповідає нараз твердо, рішуче, та про те тоне, губиться своїм поглядом в його очах.

“З тебе ні”, каже він впевненим голосом. “Ти моя зозулька”.

“Ти!” Каже вона нараз понуро і простягає відпорно проти нього руки, так що її розпростерті пальці опираються об його груди. “Ти!” повторює ще раз. “Ти знаєш що?”

“Знаю” відповідає і сміється очима. “Ти красна мов боярня і тебе я люблю!”

“О в - в а !” обзивається вона.

“О в - в а !” повторяє він запитуючо і крізь його голос зойкнув жаль.

“Гей, туркине, туркине”, додає він погрожуючи голосом і очима, “щастя твое, що ти красна, а то...”

Вона хапається за уха і завважує, що квітів нема.

“А он, на землі”, каже він нараз чомусь з покорою, що старається з'єднати собі її ласку.

“Сами випали?” питає ніби себе, не спускаючи з нього очей.

“Ти”, каже він далі “така красна, що тебе одну я люблю”.

“О... о... о!” викликує вона болісно і згинається по червоні квіти маку.

“Не віриш?”

“Що маю вірити?” питає і підсуває зчудовано чорні свої брови.

“Що тебе одну люблю”.

“Мене?”

“Тебе”.

“І ти красний”, каже вона просто, “але мені тяжко на душі”.

“Чому?” питає він широко і нараз обіймає її зашию. “А от мені не тяжко”.

Вона виховзується. “З тобою мені тяжко”.

“Зі мною?”

“Так. Я прийшла тобі сказати, що більше вже не прийду”.

“Та за те я прийду”, відказує він.

“Куди?”

“Всюди — де ти будеш”.

“Ба не всюди прийдеш”.

“Прийду, як раз кажу”.

“І до нашої хати?”

“І до вашої хати. Та де ваша хата?”

“Коло млина над рікою. Знаєш?”

“До Іваніхи Дубихи?” питає він зчудовано. “Так?”

“Так. Вона моя маті”.

“То гонорна пані”, відповідає і майже свиснув. “Здалека кусає”.

“Моя мама богоільна, робить людям добре, саму правду любить”.

“Та що з того?” обзивається він.

“Ніщо. І тихо в нашій хаті, лише вона та я і святі ікони; красно так і любо . . .”

“Ще тебе в черниці ласть”, жартує він.

“Може й ласть, якщо коли захочу”.

“Як не посватаю”.

Вона спаленіла.

“Чи підеш за мене?”

“Як захочу, піду”.

“Ов-ва?” наслідує її знову.

“Ов-ва!” обзвивається вона згорда, не споглянувши на нього. Нараз додає спокійно: “Іди собі!”

“Піду, коли схочу, не розказуватимеш мені, хоч ти і Дубівна!”

“А мені ліпше, як тебе не бачу”, обізвалася вона зі спущеними вділ очима. І з тими словами завертається, іде.

“Туркине!” кликнув він, з жалем, благаючи, а за хвилину опиняється коло неї: “Зозулько!”

“Хочеш с в и с н у т и?” питає вона і прошибає його великим, допитливим, мов остерігаючим поглядом.

“Туркине!”

“Іди собі!” майже молить. “Мені тужно, мені тяжко. Мені сто разів ліпше, як тебе не бачу. Грицю! Іди, іди собі! — мені так тяжко... іди!”

“Дурна ти!” обзвивається він.

“Гадаєш, я не кажу правду?” відповідає і становивши близько перед ним, дивиться великими щирими очима, з блідого свого лиця, і ще й додає: “І не вижайдай мене більше, бо я вже не прийду”.

“Прийди, прийди, зозуле!” просить він покірно, і схиляється низько перед нею. “Прийди і закурай тут лісом, а я буду тут ждати”.

Нараз поки він спостеріг, спам'ятався, вона відвернулася живо від нього і не оглянувшись більше ані разу, розділила смерекові галуззя, пурхнула між них, мов та пташка, і зникла... неначе її й не було.

Він не смів чомусь піти за нею. Згадав її матір-паню, не хотів і її дразнити і остався, де стояв. Відтак вернувся до коня, обняв мов товариша за шию, зітхнув, пождав коло нього хвилину, а потім не надумуючись довго, протяжно свиснув...

Слухає...

Легкий, легенький, ледве помітний шум колишеться повітрям, наказує мовчання.

Все мовчить, вижидає.

“Н е п р и й - д у !” Долітає нараз звідкись з гори до нього тремтячим любим голосом. А вслід за ним відбилося почерез яр на противній скалистій стіні виразно умліваючи: “н е п р и й - д у !”

Збігла вдолину додому, задихана, зворушена, кинулася перед святі ікони і молиться: “Господи, мені смутно...” жаліється, затискаючи, мов удержанюючись від плачу. “Господи, мені смутно. — Чому мені смутно?”

Вернувшись скорою їздою додому, Гриць іде просто до білолицьої Настки. Йому хочеться до когось пригорнутися, до когось притулитися, комусь сказати, що він любить “туркиню”. Що вона така — що вона сяка... Що його серце болить... що казала це... відповідала та — і багато такого іншого кипить в його грудях. Тому й пішов.

Настка ждала.

Вона все ждала.

Коли б і не прийшов Гриць, вона все на нього ждала, однаково його любила. Без відміни і все радувалася ним.

“Настане, голубко!” каже він сумно, тужливо і обіймає її. “Настане, я дуже втомлений”. Настка тутить і голубить, Настка доголяє, вона не питає. Що він хоче, вона мовчки сповняє, завше добра, завше люба.

Тепер сидять обоє, обік себе і не говорять нічого... Саме мовчання говорить за них.

Він глядить задумано вперед себе на ліс і гори, і нічого не бачить. На нього дивляться чорні очі з-під лукавих зчудованих брів, горячі коло лиця червоні

маки, дрижать в ухах золоті півмісячки — цвітуть любі уста.

“Туркине”, стогне, благає мовчки його стужене, зворушене серце, “Туркине! — чому мене не любиш?”

“Н е п р и й д у - д у ! відзвивається в його слуху любий голос, і замирає в смутній глибині спрагненої його душі. “Н е п р и й д у !”

“Поцілуй, Насте! — обзивається він нараз по якісь хвилині, твердим, якимсь приказуючим голосом і притягає повнолицю слухняну дівчину до себе й тутить. “Поцілуй! . . .”

Поцілуvala . . .

... “Так”, каже вдоволено, — встає живо, не оглянувшись за нею більше ні півпоглядом і відходить.

Повідцвітали червоні маки, якими прибиралася ціле літо молода Тетяна. Настиали понурі дні. Понурі, короткі і дощові. А в хаті Іванихи Дубихи, що стоїть між горою і гучною рікою, панує майже заєдно півтемінь. То смереки, що здіймаються густими рядами перед хатою на горі, затуляють вступ сонця, і творять в ній понурість; в хаті перед іконою Пресвятої Діви горить, як звичайно у побожній Іванихи Дубихи, мале миготливе світелце.

Смутно і тужно тепер осінніми днями красній Тетяні. Мати за господарством та справунками в млині, лише не довго пересиджує в світличках. Тетяна прибравши їх рушниками, сушеними квітами та килимами... не знає іноді, що з часом починати, так багато, здається їй, має його зайвого. Хоча й помагає матері в господарстві... Клопочеться враз з нею... в цім все ж таки бувають в неї такі хвилини... де здається їй... має його ще все забагато. Грубої челядинської роботи Іваниха Дубиха своїй однісінській доњі не

дає в руки, а туга за Грицем і потайна любов до нього підмулюють душевний спокій і рівновагу дівчини. Летіла б як птах на гору до нього, він же кликав, молив лісом, щоб зайдла хоч раз ще. Однак вона не була. Щось, що було сильніше від неї, держало її в долині, вдома, не допускало виходити проти нього.

Хотіла бачити — не йшла. Любила — не показувалася. Зачинила душу, і ніби ждала чогось. Неначе боялася любити, так, як була годна...

“А що буду плакати?” — гомоніло його голосом в її душі, коли пригадувала собі розмову з ним, та те, що дівчата полюбивши повинні мати “свій розум”.

Так. Тому ж і в неї був свій розум і вона не виходила в ліс до нього. Не вірила йому. — А он, біdnій Маврі як пішло життя марно, марнотою, і всі покинули. Нічого, окрім неї та її матері, не мала вона, на всім світі. Та вона так не хоче. Ліпше не любити, якщо мав би він її забути, висміяти, що так дуже його любила.

І чомусь їй лячно. І чомусь тужно. Скільки не молилася, віри до нього в неї нема. Полюбити, покине, осміє і свисне! остерігає заєдно якийсь внутрішній голос її серце. Так учила, остерігала Мавра, а Маврі вона вірить.

О! о! о! — виривався на саму таку лише думку стогін з її грудей і віра, хочби й була на час, щезла без надії — не вертається більше. Думка нестерпна. Вона мутить її душу, відбирає спокій. Насуває смуток, розпікає душу. Вона, Тетяна Дубівна, покинена, осміяна. Вона — що її мати держить мов квітку за образами, шанує, пестить. Що все, чого б не захотіла, мала по-волі. Він її покинув, він посвистує на неї! ...Мов під невидимим тягarem якогось незрозумілого

Їй самій страху — угинається Тетяна, терпить і умліває душою.

Так часто, так густо. Тому зачинені її уста мовчать гордо, не признаються нікому про біль і рай в душі. Приайде він, або старости від нього, вона заговорить, все розкаже. А коли не так, нехай все в ній згасне.

Іншими днями знову Тетяна мов той лід весняний тане. До себе усміхається, радіючи цілою душою. — Він її любить! — красний та й пишний, мов орел, літає. А все її любить, душою в'ялить. Грицю, Грицю! — кличе її молода душа, простягає тужно свої чисті крила, тріпочеться надіями, усміхається шастям; коли приайде сам?

Сам!

На своїм дорожім, як вугіль чорнім коні. Приайде, поцілує, стане перед матір, скаже те, що треба, заповість їй щастя.

Та не спішить Тетяна лісом до нього, а біжить до Маври.

Казати? Оповісти? — питає її непевний голос: розповісти Маврі? Зрадитися? Чи радше примовчати, аж настане час...

Ні, ліпше мовчати. Не зрадитися ні словечком. Радше буде сама ждати, мовчки щастя виглядати, любити тайком, а промине час, він пришло святів і все буде добре. Мати її віддасть за нього. Вони полюбилися і вона упросить матір віддати її за нього.

Та не спішить Тетяна до Маври.

Хоч і не розкаже їй про свою любов, то Мавра знає різне, розуміється на всім, бувала в світі, знає ворожити, споминає іноді про любов... легше якось буде.

Ідучи одного разу лісом з такими ось думками, за-

вертає Тетяна в бік, де видніє Маврина оселя, і... врешті входить до неї.

“Мавро!” кличе живо. “А он я до тебе в гості, хоч і не неділя, та в нас в хаті тужно якось часами і сумно, а іноді аж... силує вийти... хочби й до тебе!” І з тими словами тулилася дівчина до старої приятельки, неначе бажає хоч і несміливо пестощів і любови.

“Мавро! бачиш я тут... то ж за те обійми, попести...”

“От і вигадала!” відповідає Мавра, та про те пестити і голубить свою доню.

“Чому не приходила?” ставить запитання. “Забула вже Мавру? полюбила якого хлопця? Хай їй усе розкаже, все, щоб лише не знала. Вона ж лише її має. Її одну на світі. Її одну над усе. Більше... кого їй любити? Хто бідною жінкою журиться? Довкруги неї лише ліс, ліс та гори. А он нині зранка хлопці знову зверещали. Прилетіли злобні, на хату знову спали: “Татар идуть!” зверещали. В двері нагримали і заки вона з печі злізла, — пощезали. Кого їй любити? Кого там пестити. як не її, зозулю, зозулю біленьку!”

.. Тетяна сміялася.

“Страхали знову татарами?”

“Так, злетіли звідкісь і ну ж бити в двері”. “Відчинни, Мавро, бо татари йдуть”. Тільки часу оставили, що хіба заклясти, поховати зілля, щоб не розтрусили.

“Багато цього літа зілля назбирала?” питає Тетяна і обзирається по закутках, де стара приятелька держала насушене чародійне зілля.

“Ta доста”.

“А он там на печі, що є за зілля?” спітала цікало Тетяна. “Я ще не бачила його в тебе, ще на цім не знаюся”.

“Т о - т о зілля?” питає стара сухо.

“То - то. Від чого воно, Мавро?”

“Від усякого лиха”, відказує знову сухо стара, “воно з-під “Білого Каменя”.

“Та від якого ж лиха, Мавро?” допитується дівчина, придивляючись уважно листю зілля...

“От, від лиха...” чує знову те саме. “Даси напитися, то й переможеш його. Переможеш сном і вже його не буде. Воно дає сон...” додала відтак приязніше. “Не можеш ночами спати, звариш, даси напитися і хоч би як, а мусиш заснути. Мабуть і мене тим зіллям напоїли вороги тоді, коли мою долю порішили і з-поміж себе викинули. Винесли в сні з шатра і я нічого не чула. Деякі в нас розуміються добре на зіллі. Ще й до них, як треба, примовляють. “Гей, гей зіллячко!” додала і усміхнулася чудно. “Мавра також знається на нім. Лише собі не вари, донцю”, остерігала “хіба тяжкому ворогові. Та ще й знай, коли його копати...” Говорячи оттак, та поясняючи вплив сили зілля, вона неначе ще щось затаювала, та Тетяна про те й не допитувала далі.

“Коли його копати?” спитала лише...

“Коли?” повторює Мавра. “Ось послухай, як, і коли, лише не забудь. Другий раз не скажу. Для себе будьcoli, однак з водою в роті. До схід водою налий, сама без сусідів-горшків звари, глечик не кивай, а все мовчки. Так для себе. А проти лиха інакше”.

Тетяна усміхнулася.

Мавра погрозила. “Не смійся, дівче”, додала поважно, “а краще затям. Може я загину, ти одна запам'ятай? Чому тобі не знати? Тобі нехай не придається, а знати все добре. Ось і знай, проти лиха... в н е д і л ю рано укопай, в п о н е д і л о к положи, у в і в т о р о к вари; в с е р е д у рано напій, то і гей-гей який сон лихо захопить!...” і аж заспіва-

ла, тріпнувши пальцями. "Гай, га-й!" і розреготалася.

"Ой!" кликнула відтак з жалем, "коби б я була те зілля тоді мала при собі, як він казав мені, що я одна всьому винна, та ще і свиснув — не була б нині Мавра сама по лісах, сама на всім світі, а була б між своїм людом, з своєю дитиною... ет!" додала гірко і урвала...

"То й що Мавро?" питає Тетяна, і її очі отворилися нараз широко, тривожно.

"То нехай був би хоч зо три дні переспався, як уже не що інше..."

"Мавро!" крикнула дівчина з відразою, зморшивши люто чорні брови, "гріх, що ти говориш!"

"Може і гріх..." притакує Мавра твердо. "Але і мене молоду збавляти, порізняти з чоловіком також було гріх".

"Мавро... ти його л ю б и л а?" обзвивається знову Тетяна, з несвідомою обороною в голосі, і сама не знає, чому їй ввижається той, кого вона любить, Гриць.

"Любила на свою біду, та на своє горе. Правда, що любила. Ліпший був, як Раду. Та що мені з того? Тепер нема ні його, ні дитини, ні Раду, ні родичів — нікого. Тетяно, Тетяно", додає сумно, "що ти, донцю, знаєш, що значить у грудях в жінки ж а л ь. В і н в а г и н е з н а е. І хай Бог боронить, щоб ти його зазнала хочби і здалека. Ти збожеволіла б", остерігає Мавра і накладає лульку.

"Я збожеволіла б," повторила Тетяна стиха і вже замовкла, зморшивши як перше брови над чолом. Нараз — станувши близько перед старою циганкою каже:

"Мавро!"

"Що, донцю?"

"Ти багато знаєш?..."

“Хоч не так багато, а що треба знаю”.

“То скажи ж. Чи вже всі такі, як один той був?”

“Котрий”?

“Що ти його любила, а він тебе... зрадив, свиснув за тобою?”

Мавра дивиться на дівчину, мов на малу дитину, прижмурючи очі і відповідає:

“Хіба від тепер вродиться, що такий не буде”.

Тетяна неначе умліває на ті слова. Сідає мовчки знов на лаву і більше не питає.

За те Мавра не мовчить.

“Донцю!” Каже нараз і дивиться пильно на дівчину. “Чому ти якогось часу забиваеш про стару Мавру?”

Тетяна стискає зуби.

“Не любиш її вже?”

“...Люблю”.

“А більше нікого не полюбила? Г-а-а?” питає і пакає з люльки, а чорними очима пронизує біле лице тої, що “одну” її любить”.

В Тетяні на той запит щось буриться, щось здіймає гордо голову, що досі перед старою слухняно хилилося, корилося мов перед невидимою чорною силою, що намагалося взяти верх над нею.

“А хочби й полюбила?” питає нараз і дивиться неустрошимо просто старій ворожці в очі.

“Тоді не вір!”

“А як повірю?”

“То відтак не жалкуй!” Останнє слово вимовляє Мавра майже з погрозою.

“Я не пожалкую”.

“Посилав вже старостів?” питає Мавра замість

всього і знову пронизує дівчину оком аж до глибини душі.

“Ще він їх пішле”.

“З нашого села який?”

“Ні”.

“Здалека”?

“Не знаю. Нічого не знаю”.

“І ти його любиш?”

“І я його люблю.”

“Кажеш — він тебе посватає?”

“Він мене посватає”.

“Коли?”

“Не знаю.”

“Цієї осени?”

“Не знаю”.

“Тетяно!” остерігає Мавра з щирою строгістю і грізно киває пальцем. “Тетяно!”

“Що таке?” опирається проти чогось у голосі старої Маври молода дівчина.

“Уважай, Тетянко!”

“Він же мене любить”.

“І ти його любиш?

“І я його люблю.”

“І не з нашого села він?”

“Не з нашого”.

“А мама про те знає?”

Тетяна зворочобилася. Сама думка, що в її любові до Гриця хотів би хтось стати на сторожі або перешкоді, зворушує її нараз і настроює бунтівничо. Вона тупнула ногою, як чинила в дитинстві, коли не спо внялися її бажання і відвернулася люта. “Ій — мама!” крикнула роздразнено, “нащо ще й мамі знати. він пришле вже в час старостів, тоді й дізнається. А тепер не треба”.

“А як тебе хто інший посватає цеї осени?”

“То не піду”, відповідає рішуче і гордо.

“А як мама скаже?”

“Мама не скаже”.

“А як присилує?”

“Мавро!” кинулася до неї дівчина з неописаним роздразненням, номов хотіла її вдарити, а очі в неї заіскрілися люто. “Мама не присилує!”

“Ні, ні, донцю”, утихомирює затривожена роздразненням дівчини Мавра, як за дитинячих її літ. **Мама не присилує”.**

“І ти допоможеш, Мавро?” просить Тетяна приказуючи.

“І я допоможу, донцю; вмовлю маму”.

“Доки він старостів не пришле, Мавро”.

“Доки старостів не пришле”.

“Хочби й інші прийшли і мама силувала?” питає Тетяна з притиском, ніби забезпечуючись відтепер Мавриною поміччю.

“Хоч би і так, дитинонько. Але не журися. Не час тим журитися”.

Тетяна сідає близько коло печі, де тліє кілька вугликов і мовчить.

“А хоч багатирський син він?” питає по якійсь хвилині знову Мавра.

“А вже ж”, відповідає Тетяна згорда й її голос застерігає собі заздалегідь іншу думку в старої приятельки, як ту, що він багатирський син.

“А красний?”

“...Н-у-у!” відповідає молода дівчиназ притиском і підсуває брови, відтак додає: “Такий мабуть лише твій був Мавро...”

“Нехай Бог боронить, щоб такий вже вдався”.

“Красний, кажу, Мавро.”

“Я чую, донцю”, відповідає Мавра і хитає жаліс-
ливо головою.

“Тому я пропала”, додає майже співаючи, півголо-
лом. “Душу за ним дала — за його очима”.

“За його очима...” повторяє розмріяно, задумана-
но Тетяна.

“А як його звату?”

Тетяна вагається, відтак махає рукою, зневажли-
во і байдуже додає: “подибала р а з...”

“Раз? І вже полюбила?

“Раз і другий і третій, а четвертий полюбила”.

“Тайком?”

Тетяна мовчить спустивши голову.

“В млині?” розпитує, розгребую дівочу тайну
Мавра.

Тетяна, зразу потакує мовчки головою, а відтак
заперечує.

“Не хочу правди сказати”.

“Тетяно!” остерігає Мавра, майже молить. “Ка-
жи, хай присилає старостів. Сама не виходь до ньо-
го!”

“Сам пришле він святів”, обзвивається твердо дів-
чина.

“Хай Бог помагає. І далі стережися, Тетяно! Бо-
хто, донько, любить, той нераз і губить”, додала про-
роcho.

“Губить”, повторює ледве чутно шепотом Тетя-
на, а відтак вмовкає...

Тиша. Мовчанка.

Мавра задумавшись пакає люльку, а Тетяна зно-
ву бореться з чимось, мовчить якийсь час; відтак ки-
дається до Маври, тулиться до неї благальним голо-
сом допитується: “Мавро,— чи вже справді всі та-
кі, як ти перше казала...”

Мавра відзвивається, твердо мов камінь, що впав

ши в воду повороту не знає: "Хіба відтепер вродиться, що такий не буде".

"Мавро"!

"Донцю, моя дорога, як ти ніколи не вірила Маврі, то цим разом повір! Ти в мене одна на світі..."

"В нього ширі очі... я його люблю", відповідає, і ніби бореться молода дівчина з недовірливістю старої няні.

"Любиш, донцю? Любиш?" відказує сумно Мавра. "То ж люби щасливо, бо я — одна на всю гору, на весь ліс, на всю самоту, далеко широко, одна, та й одна..."

Зворушена чертається осіннім тихим лісом Тетяна, і вже не йде до Маврі. Її болить, як Мавра заговорить про них, а з тим і про того, якого й не знає.

Не піде. Не добре її з Маврою. Щоб і не порушив, вона на все кидає тінь. А Тетяна любить. Вона знає Гриця. І він її також любить. Своє добро вони знають.

Вона виждає дома старостів від нього. Іноді і молиться. Колись він лише надіде — говорить її серце — чорний кінь зірже, і він увійде в хату. Здіймекапелюх, як нераз вже в лісі і вклонившись покірно скаже: "я прийшов, туркине! Тебе одну я люблю, одну на всім світі".

Куди б не ходила, за щоб не бралася, а в її душі грає одна і та сама пісня: "Гриць її полюбив, а вона Гриця..."

Звільна минає день за днем осінь, наближається зима — аж і настала врешті. Біла, чиста і морозиста. Пушистий іней угинає сосни, а груба верства снігу застелила білу стежку. Весь ліс, куди не глянути, прогинувся на час в якусь білу мрію...

З-під густих смерек, обтяжених білим снігом, са-

ме над яром в'ється прозоро-синявою гадючкою дим
із Мавріного комінка. Вона зимує...

Поволі проходить молодому Грицеві осінь і зима. Спочатку виїжджав іще за красною туркинею, та пересвідчивши хутко, що вона держить слово, єс являється, як приобіцяла, що "не прийде", він аж посумнів. "Якби любила, то виходила б, говорив заєдно, "хоч раз один, а все таки вийшла б, показалась би, щоб бодай побачив, поглянув на неї. А то затялася і ані раз". Холод, мороз вітають по горах, а Гриця все ще видно від часу до часу на чорнім коні, як кудись жене і вертається повільним кроком сімно. Лише я кморози почали на добре притискати, а далі і сніг почав налягати на широких віттях смерек білою вагою, перестав він вижидати дівчину в лісі. Тим часом туга загніздилася в його душі, скільки не розважувала її несвідомо своїми пестощами, щебетанням та слухняністю біолиця Настка. Старостів до Тетяни він також не може слати, бо в його сусідстві живе Настка і він не хоче її смутити. До того й батько не хоче землі відділити — каже ждати... з женячкою ще не квапиться і він мусить батьковій волі піддатися. Та ждучи оттак, і плекаючи в серці Бог знає як на дії про туркиню, він все таки не перестає, розвідуючись тайком про Тетяну, — заходити до схочу до синьоокої Настки, віддаватися тому почуттю з нею, що його в'язало і держало при ній. Він неначе мішніє душою, зачувши тут і там між товаришами, що вона крім крім нього, — що гуляє, мов ногами піше, не бачить іншого в селі, в'яне за ним серцем і до смутку любить...

А туркині не видно.

Однак не таке вже кров у Гриця, щоб він довго з тугою в серцю возився. Одного поранку осідав сво-

го чорногривого коня і подався в село, де жила Іваниха Дубиха з своєю гарною донькою. Іздить там по селу, вдаючи, що за справунками, а за Іваниху Дубиху все попри те розпитує. Чи — горда вона дуже і неприступна? Строга дуже пані?

Горда дуже, кажуть, і строга, а для своєї доньки, то здається чи не самого боярина виждає.

А донька? — питает.

За жодного не хоче й чути. Досі відмовляє всім як одному — розказують. Каже, що не “по душі” і не хоче.

“От, жвава, що й бідних любить”, вихопилося якось Грицеві з уст.

“Та яке вже там “любить!” На жодного, а на бідного вже й тільки не дивиться”.

“А гарна яка?” допитує далі Гриць, вдаючи, що не знає дівчини.

“Сам вже придивися”, подають у відповідь. Поклоняється їй низько, поглянь на брови, тоді осудиш власними очима, хто таке Дубівна, хто таке туркиня”.

В Гриця аж загоріло в душі. От його “туркиня” спалахнуло в думці. Добре кажуть: на жодного не гляне. На нього вона дивиться; ота Дубівна, до нього ласкава, прекрасна та туркиня.

Дивиться? Грицю, Грицю... уважай, що діеш. “Гадаєш я зараз для кожного?” пригадуються йому її слова.

Я не для кожного...

Та Грицеві байдуже про слова дівчини. Він її любить. І щось здіймає в молодому хлопцеві гордо голову, неначе упомінається про своє право... а все інше йому байдуже. “Для кожного, не для кожного, а його вона буде! Ше не було такої, що йому оперлася б. І їде Гриць впрост відважно сам до Іванихи Дуби-

хи. Хоч побачить Тетяну, слово два спитає. Може вийде з хати...

Вийшла туркиня, спаленіла, і зчудувалася бровами. З шапкою в руці стойть Гриць перед нею. — “Я прийшов, туркіне”, каже він покірно.

“Гаразд”, відповіла вона і всміхнулася очима. А за нею мати — висока, строга... в чорному одіті.

“В яких справах, молодий газдо?” запитала сухо і прошибла холодним оком Гриця і доньку.

“Не питали з ранку люди тут за ним?”

“Не питали”, ще зимніше відказала.

“Чоловік, та й жінка...”

“Не питали, кажу!” З тим і обернулася і ввійшла у хату.

“І ти, доню, входь, надворі не гайся!” так прийняла його Іваниха Дубиха — і більше її не бачив.

“Іду, мамцю...” обзвивається слухняно Тетяна, а сама з місця на рушається.

“Вийди, де лише захочеш, я усюди прийду, або хоч до церкви”, просить Гриць, вклонившись знову покірно: “разом посумуємо, разом поговоримо”.

“Не вийду. Навіть і не жди”, відповіла твердо.

Він жде хвилину, мне шапку в руках, потім озивається “А в ліс навесну прийдеш?” питає і з тими словами схиляється перед нею; дотикаючи цим разом шапкою самої вже землі.

“В ліс навесну прийду. А тепер вертайся”.

“Як зазеленіє”, притримує Гриць, а сам аж губить очі на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.

“Як зазеленіє”, повторює вона і знову усміхється.

Гриць кланяється.

“Спасибіг, туркине, що ти вийшла з хати, що сказала слово, спасибіг ще раз”.

“Спасибіг тобі, що додержав ти слова — та про те вертайся — мати не жартує...”

Відлетів Гриць на чорнім коні і тихо стало коло хати, лише на часок, ніби десь на спогад там комусь остався тупіт кінських копит у повітрі.

“В ліс з весною прийдеш?” повторює Гриць в себе вдома заедно своє питання, тоне в нім, куди б не ходив, за щоб не брався.

“В ліс з весною прийду!”

“Як зазеленіє...”

“Як зазеленіє...” Господи Боже, от туркиня і любить!

“З весною, прийди!” тужить, молить німо його модла грудь, зітхає гаряче його серце. “З весною, прийди!”

Повеселішав Гриць. Обіймає з потайного щастя синьооку Настку, тулить і голубить її. Вдоволяє батька, матір, а сам до себе усміхається. “В ліс з весною прийдеш?” — питає його серце.

“В ліс з весною прийду.”

“Як зазеленіє...”

“Як зазеленіє...”

Зеленійте сосни!..

Весна настала.

Стоять смереки рівними зеленими хоругвами, вітаються шумом, клоняться коронами одна другій, а все тому, що весна прийшла.

Цвітуть вже і квіти, колишутися і дзвінки коло скель, каміння, а все в честь весни, все в честь її по-ворті.

Порозпукувалися й маки молодої Тетяни і от-от незадовго вона їх зірве вже, заквітчаетися ними, по-

пішить зеленим лісом, прудкими ногами, до старої
Маври, або й далі...

Одної такої чудової весняної днини пустився Гриць в полонини оглянути худобу, деякі колиби, та на приказ батька вибрати кілька кращих штук худоби на продаж. Переходячи через село на протилежну гору, де саме простягалися полонини його батька, подибав подорозі старого, з дитинства вже йому знаного діда Андронаті, що все раз на кілька років являвся в їх селі і поступав до їх хати.

Заходив — як по що. Часом з ложками на продаж, іноді впрост по милостиню, іноді впрошуався на сам відпочинок, а все поступав. Побачивши тепер з циганом - старцем, на пустій дорозі, Гриць поздоровився з ним, задержався.

Старець - циган прилучився до молодого хлопця і мало-по-малу оповілі собі обидва, як ім живеться, що перебували за час не бачивши і все таке інше з життя.

Старий циган розказав Грицеві, що волочиться вже до двадцяти років на світі, лише глибокою зимою опиняється в Угорщині недалеко пусты, де тулиться коло інших циганів. Жінка в нього померла ще перед двадцятьма роками, не довго по утраті однісінької доночки, яку постигло нещастя, і вона або вмерла, або може тиняється де по світі. Дитині тієї доночки, що правда, поводиться добре, говорив він, не дивлячись при цих словах на молодого хлопця. А його лице та одна думка при життю держить, що він колись коло тої дитини затулить очі. Але поки те буде, він мусить волочитися по світі, а як настане час, що його внук одружиться, тоді він прийде до нього й остане.

Взимі перед роком — розказував, переходив він тутешні села, збираючи милостиню, бо цигани, коло

котрих тулився звичайно, посварилися між собою і нагнали його шукати хліба в світі. Але який вже в нього заробіток, відколи не годен смиком по струні водити? Ночами пересиджувати, по весіллях грати?

І заманило його й оцім селом піти, де бачив останній раз свою доньку, але жалував. Зайшовши в ліс якоюсь стежкою, куди здавалося йому дорога більше, — він заблудив. І хоча впрошуувався до якоїсь там хатини в лісі, все таки не дістався до тепла і мало що не загинув в снігу з голоду та холоду. І вже відгоді живе взимі в долах. Але він вже ослаб цілком; чує смерть за собою. І здається йому іноді, що Господь держить його лише тому на ногах, щоб він ішле прислужився в дечім своєму внукові.

“В чім?” спитав Гриць.

А от це трудно означити старому дідові... Але так йому вважається. Окрім того хоче йому на весіллі заграти на скрипці, хоч і старечими пальцями. Славний музика Андронаті заграє йому ще на весіллі... потім... нехай би й зараз помер. От що!

Розказуючи оттаке, старий дивився з-під брів вигребущим оком на молодого хлопця, як той здоровово мов олень гнав в гору і щоб не оставляти старого поза собою, від часу до часу присідав на землю та жучи, придивлявся байдуже на тяжкий крок старця і на нього самого.

“Тебе, синку, я оце третій раз бачу”, об’яснив далі старець молодому. “Ти мабуть не маєш родичів?”

“Кажуть “ні”, відповів коротко Гриць, що не любив, як йому згадували, що він годованець.

“Але тобі добре?” допитувався цікаво старець; і немов лише ждав, щоб слово “добре” перейшло уста молодого.

“Та добре”, чує знову коротку відповідь.

“В багачів живеш?”

“Та ніби в багачів. Істи, пити маю, одежі гарної

також не бракує; коня найкращого зі стада також дарували..." і не докінчивши думку вмовкі.

"А чого не достає тобі ще?" питає старець і усміхається. "Любки?"

Гриць махнув рукою. "Є" каже "їх доста, де б не захотів. А з-поміж тих є вибрані дві".

"А багачки?" розвідується знову старець і його очі загоріли захланністю.

"Ta — ніби багачки. Чорнява, кажуть, багачка, то може й не схоче її мати дати за мене; але синьооку, біляву мої родичі хочуть, а мене її родичі. I добра вона і не погана; як раз, кажуть, мені під пару. Зрештою Бог знає, котра мені суджена. I котра буде, то буде. От", і махнув при тім слові зневажливо рукою, "всі вони однакові".

"Що?" питає старець і розтуляє уста, бо часом не дочуває добре.

"З того всього я пішов би в світ!" каже.

"Куди?" аж крикнув старець.

"У світ".

"У світ? Як той циган? ото, то і наговорив. Бідувати, як я?"

"Е — ні — як ви по милостиню; а так собі, щоб бачити світ. Навкучился між горбами. Так, діду, іноді мене тягне куди-ніде в світ", говорить майже з тугою Гриць, "що Господи Боже! Отже ні".

"Дівчат шкода? Що?" спитав старий і розсміявся.

"Може і шкода тої з чорними бровами", відказав Гриць просто; "вона ніколи не навкучується. Все же ніби чимось новим годує. Шо правда, ліду — гарна дівчина".

"А я тобі кажу, сину, все пусте. Гарна, чи не гарна, біла чи чорнява — як багачка, то бери! Дуже гар-

ної навіть стережися... Буде за другими позирати", приучує старий.

Гриць розсміявся.

"А я від чого буду?" спитав. "Але вона гарна, мов боярська дочка. А білява зате люба і догоджує. Щоб не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я ще не знаю, котру посватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати. Гей, туркине, туркине!" кликнув нараз тужко. "Ти в душу запала, а сама, мов чарівниця... добре заховалася! Гей, дівчата, злийтесь в одну і одну і я посватаю!..."

При тих тужливих, а заразом і гарячих словах, розсміявся старець прикро. Йому пригадалася, ніби давня казка, нещасна любовна пригода його доньки Маври. І Раду свого лютого любила і мадярського боєрина любила, а сама одна осталася... в світі десь пропала...

"Одну люби, синку..." перестерігає поважно. "Одну люби та широ." А далі і сам умовк. Ніби боїться свої слова пояснити, у доводнити. Щось розказати, що на уста рветься. Мовчить, щоб не відопхнути від себе дорогого хлопця, не відстражити чим навіки...

"Мабуть білу посватаю", обізвався нараз сам Гриць. "Дарма, чорноброву може й більш люблю. І — де вона? Хто її вдержить? Вона... тут і там, тут і там, а хочеш її обняти, до себе пригорнути, вона "не для тебе". Бог знає, як то ще буде. За білявою стариня потягає, а чорняву я один лише знаю. Ми любилися потай, сходимося в лісі... Туркине, вий-ди!" гукнув тужливо, не зважаючи на присутність старого, мов був сам один на горі. "Вийде, як зазелені!.. А єт вже і зелені!", додав звертаючись до діда — якого ніби лише що в останній хвилині спостеріг. "А ти!

У-х!" Кликнув удруге тужливо, а відтак тріпнувши капелюхом до землі, кинувся і сам на траву.

Старець доліз до нього і станув відпочиваючи.

"Любитесь потай з чорнобривою?" спитав.

"Сходимося все в лісі. До хати стара ще не приймає, чигає над нею, як вовчиця, навіть говорити не хоче! То ж ми лісом криємося".

"Зле, хлопче", перестерігає знову старець, і то-не в якихось думках. "Зле. Стережись. Світом ідуть прокльони, може й тебе хтось з жалю за нею проклясти".

"Але бо і красна!" поясняє Гриць, не зважаючи на слова старого, і станувши блискавкою на ноги, суне з чола свавільно капелюх на бік.

"За нею всі хлопці гонять. Але я, татку", додає гордо і широко, неначе вдоволяє щось у собі, піддаючись його бажанню говорити, "я один буду її мати. Красна — кажу — і як дика коза шмигає по лісі; ми тут і любимося".

"А я, синку, тобі лише одну раю", обізвався старець, опершись перед молодим на палицю і думав. Одну та широко любити; двох не голубити. Воно потягає гріх за собою, аби як чоловік себе хоронив". І зідхнувши якось тужно, він нараз спитав: "Як їй на ім'я?.. Не з циганів вона, коли чорнява?"

Гриць розререготався.

"Ото вгадали!" — кликнув. "Самі вилізли з шатра, та й другого б там упхали..." і знову розсміявся.

"Не глузуй з циганів!" остерігав старий якимось лиховісним голосом, "бо ще не знаєш, з якого й ти роду. Ади — в світі тебе тягне дарма, що хліба-соли маєш. А що талі буле, ти ще не знаєш. З лиця," каже, "правда, ти білий, але хто твоя мати, хто був твій батько? Циган, чи боярин — ти не знаєш".

Хлопець скипів.

“Мовчи, цигане!” крикнув. “І не обзвивайся більше. Я як улючуся, скину тебе з гори, що й не стямишся. Ади...” додав погірдливо. “Йому моя мати нагадалася. От, то!” і аж свиснув з якогось обурення. Але хутко успокоївся. “Моя чорнобрива любка”, додав це “туркиня”, діду. Знаєш її? Чув про неї? Ти мов та сновида по всім світі лазиш!” І знов розсміявся.

“Не знаю. Але як хочеш, розвідаєшся... і може ще тобі коли в пригоді стану. Але знати, не знаю...”

“Та вже ж... Вона з циганами не братается” вколов Гриць бутно діда.

“Ні”,каже покірно старий “лише любить-ся”.

Гриць не зрозумів і вмовк. Йому стало ніяково від циганових слів. Не зрозумівши їх, не хотів більше питати і чомусь споважнів.

“Коби я знаяв, коли будеш справляти весілля, я приволікся би”, заговорив ще покірніше дід. “Я здалека б, здалечку, синку” тягнув чим раз покірніше, майже до землі склоняючись “здалечку, здалечку... лише дивився і не надивився. Але де вже мені старому, та ще й бідному старцеві бачити, як жениться ба-гатир з ба-гачкою!...”

“Восени”, перебив йому гордо Гриць, “цеї вже осени говорив мов до себе, “буду женитися. Прийди, як хочеш. Бідних у нас милують, чому б старого цигана ні? Зі скрипкою прийди...”

Старець покірно склонився. “Так я й хотів би”.

Гриць стояв перед ним, молодий, красний і дивився понад голову старця далеко вперед себе, над лісі гори, неначе виглядав когось.

“Що визираєш? Над чим розважаєш?”

Гриць здивгнув плечима.

“Я про чорноброву, діду...” признався. “Так ме-

не обмотала, що з гадки не сходить ,та хто знає, чи буде моя..."

"Якби я ворожбіт, то поворожжив би тобі, хочби і на горбі", відповів старий, притримуючи хлопця, щоб на нього надивитися. "А так хіба стану тобі може коли в пригоді... між дівчатами, щоб не дуже вже ними турбувався".

"Ов-ва!.." закинув Гриць... "мені їх не страшно: Зроблю, як схочу".

"То хіба заграю тобі на весіллю, поки умру..."

"На весіллю", повторив з вимушеним усміхом Гриць.

"Як Бог дасть. Тобі однозначно ще заграю. Я рад би, щоб ти став першим багатиром у селі. Знаю тебе з дитини, а родичі твої були для чужого старця милостиві. Тому я рад би... хоч бідний... чужий циган... рад би", і тут урвавши опустив нагло стару голову на груди і вмовк.

"Може й буду колись багатирем", обізвався Гриць, "не знаю. Кажуть, багатству чорнобривої в нашім селі рівні нема, тому, хто знає, чи за мене дадуть".

Старий зачудувався.

"Чим вона найбільше багата?" спитав.

Гриць видивився на нього. "Чим?" а по хвилині розсміявся. "Чорними бровами..." відповів.

"Ой, як та чарівниця?" спитав.

"Чарівниця, діду".

"Стережися сину... Чорні брови мають силу".

"Кажуть — мають", обзивається Гриць і знову сміється. "Та я її не боюся, коби лише за мене дала її маті"...

"Чарівницям — кажуть", пояснює далі поважна дід, "треба всю свою силу віддавати, інакше вони бе-

руті верх над чоловіками; бодай в нас, циганів, стережутися їх".

"Я один не боюся їх — і все буду робить, як схочу. Грицеві не доросла жадна... зрештою і біляву маю... Не їм я піддамся, а вони... мені". З тими словами крутив вус і ніби усміхаючись — чомусь чим раз більше поважнів.

Мов перед двадцятьма роками, коли Андронаті стояв з білим внуком на верху, розсираючись по розкиданому селу, щоб доглянути хату багатиря і не находив її, так здавалося глядів тепер сам Гриць надармо понад ліси й гори, ніби розсираючись за своєю долею, що мала йому прибути від одної з дівчат.

Та в тій хвилині пронісся звідкись понад верхи, як і перед двадцятьма роками, голос трембіти, смутний і протяжний.

Гриць спинився.

"Це на смерть"? спитав старець.

"Не знаю. Мабуть..." відповів хлопець і нараз прискорив кроку. Хоч і як він звик до звуків трембіти, любив їх, а в тій хвилині вразили вони його болюче.

Старець не в силі держати з ним кроку, задихався і станув.

Гриць спинився на хвилину.

"Я лишу, тебе, синку, вернуся в долину. Не годен далі."

"Ідіть", відповів Гриць, "я спішуся... бо мене в полонині ждуть".

"Іди, синку, іди з Богом!" відказав старий. "Рад, що бачив тебе, а далі хай орудує Божа воля".

"Побачите ще на весіллю", потішив Гриць, широ, і нараз мов на внутрішній приказ зняв покірно капелюх і склонився низько перед старцем.

"Поблагословіть, діду, ще перед весіллям!" просив. "Хто знає, як випаде, чи встигнете на час прибу-

ти. Поблагословіть, ви старенькі".

Старець аж затрясся зі зворушення, захлипав. "Благословлю тебе, синочку", промовив розжалобленим голосом, "благословлю з усім добром і щастям— а не забудь свого діда..."

"Не забуду, татку!"

І пішов Гриць. В душі ніс не то смуток, тугу, не то стиснену радість, а все з думками про весілля. Відтак станув і поглянув в долину. Де був його — як називав себе — старий дід?

От був ще.

Старець сходив чим раз нижче, чим раз нижче між хати в долину, доки не згубився цілком. . .

Непорушно стоять гори навколо, непорушно густі ліси. Лише хижуни, розпростерши крила, розкошують під небосхилом.

Минула вже перша весна, пишаються вже ліси, тори в ясній новій зелені — настає літо.

Вже четверта неділя, як виїжджає Гриць на своїм чорнім густогривим коні в ліс за туркинею і не діджеться її. З надією виїжджає, з сумом вертається. Може засватали її м'ясницями, думає часом неспокійно, а може і віддала мати десь далеко звідси, а він нічого не знає, від нікого про неї не чує, — ніхто нічого не каже.

В його серці розігралася туга. Туга широкою струєю, і як вже ніхто інший про те не знає, то чорний вірний кінь його один певно знає. Віжидаючи її от тут лісом нетерпляче, він іноді і годину стойть спертий на нім задумавшись, або виспівуючи тужливу пісню, або знову надслухуючи шелесту, що заповідав би її присутність у лісі, або виграває на сопілці. А в кінці знетерпливившись, сідає на нього і жene скорим кроком куди небудь на розраду, а болай до

щебетливої, слухняної, синьоокої Настки, яка відтак все лагодить. Так і нині.

Спершися на свого чорногривого друга, він дивиться гострим оком, мов яструб, на ту білу стежку, що простягалася з гори з зеленого густого ліса хилком проти нього.

Прийде вона? думає.

Не знати.

А он сонечко вже хилиться з полудня чим' раз нижче, а її нема.

Вже всіх яструбів, що плавали чистим повітрям, перечислив, темний яр, що ним гнав шумливий потік, змірив вздовж і вшир своїм оком, виповнив тужливи ми думками, а вона й нині не прийшла.

"В ліс навесну прийдеш?" питав її тоді взимі.

"В ліс з весною прийду".

"Як зазеленіє..."

"Як зазеленіє", відказала усміхаючись, і от, як додержує слова! Вона не лише що не приходить, але і не показувалася ще цього літа, і вір дівчатам! То не так, як його Настка: що забагнеш, вона вже знає, що подумаєш, вона вже скаже. От така та Настка, що він її голубить. Вона ж йому щира. Раз по правді щира. А туркиня?

Гриць затискає зуби з нетерпеливості і проклинає "чортицю", що пустохурно здурила тоді взимі, обішляючись на весну, а сама от і в гадці не має явитися.

Під час таких невеселих думок, здіймає нараз його кінь високо свою голову, задивився чорними блискучими очима, непорушно в одну сторону ліса, насторчивши уха і мов жде. Майже цілим туловищем своїм жде...

Широкі, крилаті вітки смерек, десь не далеко них, розділюються гнучко і без шелесту, із поміж них ви-

зирає нараз дівоча голова, пристроєна двома великими червоними маками і знову зникає. Кінь жахається, а Гриць не помітивши в задумі, що з його другого зайшло, кидається за ним. Чого злякався, сполохався? Побачив якого ведмедя? Чи може серну тонконогу, що хотіла білу стежку перейти, сполохалася їх відом і сковалася знову. Він успокоїв полохливого коня і знову настала попередня тиша. Знову ніщо не рухається. Ждуть.

Не рухається справді ніщо?
Ніщо.

Ба, противно; десь щось рухається. Якийсь час стояв кінь спокійно, непорушно, однак тепер починає ново непокоїтися. Відчувши десь щось ніби чуже, він почав наслідком своєї великої полохливості бистрим оком роззиратися, піднявши голову ще вище, як перше. Та вже не жахається так сильно, як перше, Гриць прив'язав його до якоїсь смереки, а сам іде білою стежкою вперед угору. Однак не зайшов далі, як кільканадцять кроків вперед себе, коли саме недалеко нього попри стежку розчиняються як перше крила смерек, уступають місце дівочій пишно заквітчаній голові, а далі й цілій високій стрункій статі Тетяни.

“Туркине, то ти!” крикнув Гриць врадований.

“То я”.

“То я!” То вона!

І самі не знають, як це склалося, що вже тримає він її в своїх обіймах і що їх уста, мов на приказ, самі з себе злучилися.

“Пусти!” домагається вона строго і звільнюється збентежена з його рук, що ніби навіки взяли її в полон, інший рух забула.

“Туркине!” повторює він, не тямлючись з радості. “Я стільки натужився за тобою, а ти аж тепер прийшла!”

“Аж тепер”, повторює сміючись, а відтак до - дає: “Тому й пусті”, і звільняється з його рук нетерпляче.

“Я не йшла сама”, оправдується відтак квапно, а йшла з одною жінкою (ніколи не могла перемогти себе про Мавру заговорити). “Цить”, додає потайно, пів голосом, “вона ходить часом сюди і під “Білий камінь”, і шукає там якогось зілля. . .”

“Лише сюди хай не йде!” перебиває він її і притискає знову до грудей. “Тут нехай не йде, бо зараз кину в яр. Нині неділя, ти врешті прийшла... діждався тебе, моя зоре, то ж нехай не йде”.

Вона дивиться на нього, підсугаючи чорні брови вгору і усміхаючись питає: “Ти кажеш, ждав тут не раз на мене?”

“Нині четверту неділю, як жду”.

“А я ходила по лісах, та все заверталася з дороги назад, не могла звернутися до тебе...”

Він заглядає їй в очі, що ніколи не бачили зла, і все дивляться просто та широко, всьому чудуються, вірять.

“Зозуле ти!” каже цілуочи її і тулиль, голубить її раз по раз до грудей, “зозуле!”

“Не могла, не могла”, впевняє далі: “маму в долині я дурила, не сказавши по правді, чого йду в ліс, тому і сумління все здергувало...”

“Любити, туркине?

“Любити, Грицю.”

“А он бач я можу”.

“Любити і дурити?”

“Дурити і любити!” відповідає не надумуючись і смеється.

“А я все вагаюся...”

“Бо не любиш широко, як я”.

“Грицю!...”

“Туркине!...”

Вона обняла його за шию і мовчить.

“Туркине... ти любиш широ?”

Мовчанка...

Відтак: “Може, Грицю...”

“Зозуле!”

Нараз підняла голову і знову дивиться просто з ширістю в його очі.

“Ніколи так не питай”, просить якось з наглими жалем.

“Коли ти завше така чудна до мене”, відказує він, оправдуючись.

“Ні, Грицю, ні...” впевняє його і тулиться з неописаним довір'ям й чуттям до нього. “Якби ти зінав...”

“Що, дівчино моя?”

“Як тяжко дуже, дуже любити, а при тім ту любов перед матір'ю”, і урвала на хвилинку, а відтак докінчила квапно: “тайти”.

“Чому тайти?” питає він впрост. “Чи це соромно любити?”

“Не пустять ходити в ліс”, додає вона. “Скажуть, щоб ти присилав сватів, а по лісах не пустять сходитися. О... моя мати ніколи не пустить...”

“Ов-ва!” потішає він її і сміється.

“Так, так Грицю”, повторює вона поважно, “мама моя не знає жартів. Проти хлопців вона строга не вірить їм”.

“А проте їх і конем не об'їдеш”, відказав він знову сміючись.

“Легко тобі сміятися”, каже вона і дивиться йому в очі виживаючи.

“Легко”, каже він весело, “де вже не легко, коли “туркиня” коло мене — а прийде час, будуть і страсти. Цеї осені певно що будуть. Оця зима була така довга та тяжка, я стільки за тобою натужився, а те-

пер же самим пишним літом ще й і "матерей" лякати-
ся? Зі мною ти не бійся нічого".

І кажучи ці слова гордо й певно, голубить її з не-
погамованою палкістю.

"Ти д у ж е любиш?" питає вона і старається
очима збегнути глибінь той любові з його очей, в яких
свою душу згубила.

"Нікого ще так щиро не любив, як тебе. Казав
вже тобі т е б е о д н у н а с в і т і. Коби знала
ти туркине..."

"А коби ти знат", перебиває вона поважно, під-
сугваючи високо свої чорні брови і чомусь сказала ни-
ми більше, як попередніми словами.

"Ти не знаєш, що в мене за серце", впевняє він
знову — і приголублює її наново до себе.

"А я — Грицю... а я — о Боже..." і не доказа-
ла.

"Люби, зозуле, люби", молить він, "а я на руках
занесу тебе до твоєї хати".

Нараз вона підіймає свою заквітчану голову і мов
вернулась на хвилину з другого світа, незвичайно спо-
важнівші пити: "А як перестанеш любити?"

"Туркине — моя зоре... хіба ж я не годен? Чому
ти от так смутно питаєш?"

"Бо може за мною ще й свиснеш, як перестанеш
любити?" відказала. "А я, Грицю, а я", каже вона, і
раптом шукає охорони від чогось на його грудях, "я..."
і не доказавши замовкла, мов душу свою віддала.

"Посвистував я, туркине", оправдується він пова-
жно, "посвистував я щоправда і не за одною, але те-
бе полюбив я так широ, що скоріше поглузуєш ти з
мене. як прийде багатший, ніж я з тебе. Чи не таک,
Тетянко? Іваниху Дубиху широко-далеко за багачку
знають, а я Гриць... Тільки і його багатства, що кінь
та шире серце". І сказавши це, поцілував і притиснув

Її заново так щиро і пакло до себе, що в тім вона вже замовкла...

“Іноді взимі”, почала відтак вона по якійсь хвиліні, “заким ти перед нашою хатою станув, я мов зтягарем на душі ходила, все молилася, щоб Його Господь відвернув від мене, а тим часом ти сам станув перед мене, Грицю!” додала і обняла Його шию. “І від тої днини, від тої години я вже не годна була тебе забути...”

“А мене туга пігнала”, об’ясняв весело. “Видержки не мав, осідлав коня і пігнав до тебе. Що буде, то буде — думав. Нехай хоч побачу, нехай хоч погляну на ті очі, брови, що душу укralи, серце упоїли, спокій відрivali, а сами скhovалися”.

“А мати допитувала опісля”, почала вона знову, “хто ти такий, відки тебе знаю. А коли я мовчала”, вона і собі замовкла, додаючи лише отце слово: “уважай, Тетяно”. Боюся я своєї матері, Грицю, як вона мовчить, та про те і не годна була забути тебе. Крізь сон бачила на чорнім коні, крізь сон я тужила. В днину тугу працею укривала, а безсонними ночами спогадами годувала. Інакше не могла. Так зиму пережила”.

“Хочби і раз, хочби і два, був би я з завернув до тебе, туркине”, обізвався він, “та саме горда твоя мати з хати відопхнула, але тепер не забудь мене. Не забудь любити, а побачиш згодом, вийде все на наше”.

“Я не забула. От, чи не прибула?” питав і підсував допитливо чорні свої брови.

“Спасибі, дівчино, моя пишна квітко, люби лише вірно і жди до осені”.

“А ти?” питав вона і тоне всією душою. своїми очима в Його гарних очах. “Чи прийдеш? Не забудеш? Другу не полюбиш?”

“Тебе одну я люблю. На весілля вітодну. В неділю прийду знову, буду тебе ждати. Вийди тут ось лісом, зацвіти в нім квіткою, я буду тут”.

“Все лісом?” питає вона, вагаючись пристати на те і роздумує...

“Все лісом”.

“А може ні”, каже вона нараз бістро і трутивши його від себе, відвертається живо.

“Туркине!”

Вона не слухає — йде.

“Туркине!.. біжши до своєї матері?”

“Біжу”.

“Ов-ва!”

Вона не обзывається, іде.

Він пігнав за нею. “Тетянко!” благає, “бач, вже й загнівалася. Вже скінчила любити? А я так довго ждав... застріль мене, щоб не тужив більш за тобою... буде тобі легше...”

Вона оглянулася і стала. Через хвилину мовчить і морщить брови.

Він пожирає її очима, відтак тягне її мовчки в останнє на прощання до своїх грудей. Мовчки тоне вона в його любові і словом не опирається...

“Прийдеш знову?” шепче він, пристрасно благаючи і всю душу вкладає в оце одне слово.

“Прийду”.

“Пам’ятай!”

Коли опинився знову коло свого коня, не міг здергатися, щоб не обізватися ще хоч раз до неї.

“Любиш?” пігнав його голос допитливо пустим лісом її навздогін і жде...

З-поміж струнких високих смерек здавалося, а разом ніби на противній скелі через яр відбилося ясним відгомоном... “любиш?”

“Л ю - б л ю!” кликнув молодий голос могучо, а долетівші в глибину ліса, на хвилину станув. Відтак мов молодий мандрівник добився чи не живіше через ліс до його слуху “л ю б - л ю...” А добившись на місце, тут навіки вмер.

Iходить Тетяна чи не шонеділі лісом. В гору біжить легким кроком з щастям в очах, щоб довго він не ждав... в долину знову збігає, щоб не опізнатися, матір не прогнівити. А все про те мовчить... і все спішиться. Немов одна дніна збігає тиждень за тижнем, літо розкошує, любов їх міцніе...

“Прихиль, моя туркіне, любити не жалуй...” просить він щиро за кожний раз і доки попри білу стежку тягнеться ліс. іде він з нею враз. Все жаль її покидати... така йому мила така гарна.

“Вертайся вже назад”, упоминає його іноді, а сама стає йому в дорозі, щоб далі не йшов.

“Жалуеш мені ще хвилини?” докоряє він. “В мене стільки щастя, що ти одна на світі, а ти он як а!” останнє слово каже з гірким докором.

“Я — Грицю? Я?” питает вона, підсугаючи зчудовано чорні свої брови, а в її очах вже і жаль якийсь вражений разгорівся.

“Ти — ти не любиш так, як я. Все вагаєшся. Все, як на роздорожжі буваєш, або як по вугля прибігаєш”.

“Грицю”, відповідає вона, а далі вмовкає. Прудка і вразлива здобувається вона вражена аж по хвилині на відповідь: “Я утопилася в тобі, других вже не знаю, матір свою обманюю... а ти...” і не доказує.

“Та все-таки вагаєшся, туркіне...”

“Вагаюся, чи вірно ти любиш. О, Грицю”, молить вона і глядить на нього великими очима, “не обманюй мене! Своє серце сама я знаю, те серце вже не в мо-

їх грудях — в тобі опинилося. Гадки, що я їх колись думала, за тебе заміняла. Душа, що була колись моя, за тобою волочеться. Не вернеться до давнього вона ніколи. Не обмані мене".

"Та все-таки вагаєшся, туркине..."

Її очі спалахнули. "Ти кажеш, я не люблю широ? О-о-о!..." кликнула з жалем, і з тим трутіла його від себе, як у дитинстві тручала матір свою, коли та не сповняла її волі.

"Заки сніг упаде, ти будеш в моїй хаті", відповідає він змістъ усього і горне, і голубить її, щоб жаль дарувала. "Не жалуй любити", додає знову благаючи. "Тільки й моого щастя, що ти одна на світі. Приходь все, зозуле, не забувай мене. А як будуть лаяти, що ти блудиш лісами, скажі всім в очі, що шукаєш щастя".

"Як, Грицю?" питає вона і чудується.

"Що "шукаєш цвіт папороті", пояснює він. "Не знаєш? Він дає щастя":

"Не знаю", відказує вона, і знову дивується його скорою видумкою.

"Цвіт папороті", об'яснює він ще раз. "Його треба довго, довго шукати, а хто знайде, знає відтак все на світі і знайде своє щастя. От таке кажи. Хто тобі заборонить того цвіту шукати? Може твоя матір? Смійся!..."

"Може моя... маті", відказує задумливо і вмовкає.

"А заки сніг упаде", повторює він, "будеш у моїй хаті".

"А заки сніг упаде", повтарює вона і не локінчиє и речення, мов їй близька інша думка; додає з жахом: "лячно, Грицю, лоїг'о ж дати..."

"Чому би лячно, серце?" питає він; "доки ти зі

мною, нічого вже не бійся. Тебе одну люблю, одна моя ти будеш, про інше не журися".

"На осінь заповідаються старости", жалується вона і шукаючи поради, бере його за шию.

"Відки старости?" скипів він.

"Не казали ще звідки, лише мати натякає, вже мабуть хоче мене цього року віддати".

"Нехай натякає. А я он в тебе перший. Від усіх ти відвернися".

"Я вже й так відвернулася", відказує вона. "Тебе одного знаю, а якби силували, розкажу матері правду. Ти ж багатирський син. За тебе мати дастъ".

"За мене мати дастъ... хоча...", каже він непевним голосом і не доказує.

"Хоча?" питає вона і чомусь в ній серце мліє... "любиш другу?"

Він жахнувся, а відтак додав з поспіхом. "Ні, другу — ні — Тетянко, але... по правді я..."

"Що, Грицю?" перебиває вона з переляканими очима.

"Я," докінчує він, і відітхнув легше, "я по правді не багатирський син, а бідний сирота. Я годованець підкинена дитина..."

"Підкинена дитина?" чудується вона... "як то?.."

"Підкинена літина, годованець; а мої господарі, не рідні мої родичі".

"Грицю!" каже вона і ніби боронить щось своїм голосом, "ти ж сам казав... мій батько багатир... о... не..." і не докінчила.

"Я казав і кажу. Мій батько багатир і може дастъ колись і всесь маєток. Він дітей своїх не має — лише мене. А як підеш ти за мене, він певно добру пайку дастъ... а колись може і все. Один я в нього в хаті, батьком його і зву. Та поки що я бідний — тебе одну

лише маю... люби хоч бідного! не покидай, Тетянко!"

"Грицю!" каже вона з неописаною ширістю. "Я перемовлю маму; хоч вона і строга, але вона мене любить. Чуєш, Грицю, любить — волю нашу зробити. Вони нас не розлучить..."

"То добре, зозуле", каже він мов успокоєний і ще додає: "Але ще мовчи, лісом все приходить, а закинуті сніг упаде — будеш в моїй хаті".

Тетяна слухає його, однак нараз стає близько коло нього і тоне з широко розтуленими очима в його гарних голубих очах.

"Грицю!" каже, "я люблю тебе, сам знаєш, як нікого на світі, але..." і піднявши високо свої брови, наказує щось ними.

"Не журися нічим, моя туркине", каже він не звертаючи уваги на вираз її лиця, лише любується нею. "Не журися нічим. Ти моя".

"Твоя", повторює, виймаючи нараз чомусь спішно червоні маки з волосся і кидає йому їх під ноги. "На маєш", каже. "А тепер іди. Я надто припізнююся. А он сонце за горою червоніє заходячи, розстрілює вже проміння по небесах; мати буде знову лаяти, що дурно волочуся".

"Не бійся", каже він. "Я піду". І з тим бере її в останнє за стан. "Але прийдеш знову лісом?" питає, як за кожний раз, і їх погляди злучаються в останнє в якесь одно полум'я, що лише сама любов його творить. "Приходь, моя квітко, — обзвиває лісом..."

"Обізвуся знову лісом..."

"Лише він і я знаємо туркиню..."

"А моя мати, Грицю?" питає вона нараз. "Бог нас не поблагословить, що ми її обманюємо. Вона добра і любить мене... а я..." і урвавши та кивнувши головою відходить. Одначе відійшовши ледве кілька

кроків, стає і на хвилину гукає півголосом: "Грицю... Грицю..."

Він опиняється коло неї.

"Грицю!" каже вона й її уста викривляються якось гірко.

"Що там?" питає він і усміхається мило своїми ширіми очима.

"Забула ще раз сказати, що любиш?" спитав.
"Так ось скажи ще раз, я послухаю..."

"Коли побачимось, Грицю?" спитала... і підсунула допитливо чорні свої брови.

"Я ще сам не знаю; та побачимось... тиж прийдеши!

"Я прийду..." і з тими словами завернулась направу і зникла в лісі.

За нею замкнулись вітки, подрижавши трохи...

Гриць не відходить ще зараз з місця, порається коло коня, підіймає червоні її квіти і чудно стає йому на серці. "О т з добу в собі туркиню", перетягається думка його душою... "з добу в".

"Я прийду", повторює він в гадці її слова і задумується над ними.

Чудно якось так вимовила те слово. "Я прийду." і смутна відійшла.

Нараз прокинувся, слухає... щось ніби її голос пролетів он там у правій стороні ліса. Він напружив слух жде, а округ нього все здається з ним враз слухає... жде...

"Н е з а б у д ь!" добивається до нього її голос.

"Н е з а б у д ь! — упоминається й собі відгомін лісом і десь замирає.

Гриць не обзвивається. Замісто того він сів на коня і від'їхав...

—
"Мавро!"

“Що там, донцю? зайшла врешті і до старої Маври? А то за своїм коканням вже і за неї забула”.

Тетяна обіймає стару няню, тулить до себе і просить: “Прости, Мавро, що не заходила. Не було, як забігати до тебе. Вдома все в роботі, а неділя...”

“А неділя?” питає циганка і блищить вигребуще чорними очима на молоду дівчину перед собою. “А неділя?”

“Як неділя! Мавро”, відказує Тетяна і відвертається від старої.

Але тут же і в тій хвилині знову подобріла. “Мавро”, додає далі, “ти знаєш, я люблю Гриця”.

“Ти оповідала, донцю”, відказує циганка і все стереже дівчину очима — “оповідала”.

“І він мене любить”.

“А також так широ, як ти його?

“Мавро!” кликнула нараз з докором Тетяна і відвертається чогось уражена від старої жінки, що осталась спокійна. “Я тобі не буду нічого більше казати. Ти заєдно як не віриш, то безпечно поглузуєш. Щоб і не сказала я, ти нічому не віриш! Сором, Мавро...”

“Бог з тобою, донько!” успокоює Мавра покірно. “Та я його на очі не бачила, а не то...”

“Не виділа, не виділа!” повторює люто Тетяна, “а все твоїм голосом гонить невіра і ненависть. Все не віриш. А хоч я добре тямлю, що ти про себе оповідала, що перебула через зраду — то йому у одному, Мавро, йому одному на всім світі — я вірю. Він мене широ любить. Мавро... О! ти не знаєш!”

“Я вірю, донцю, що тебе любить”, відказує Мавра твердо. “Хто тебе, зоре моя красна, ти як ангел добра, не любив би? Кого на світі любити, як не таких, як ти? Гай, г-а-й!” заспівала нараз мов на хижуна і заколихалася цілим своїм тілом. “Га-й, га-й!”

Тетяна подобріла.

“Заки сніг упаде, казав, Мавро, буду в його хаті”.

“Слава Богу!” відповідає стара, вже потрохи іншим голосом і зітхає легше. “Кваптеся, бо як прийде осінь, мати прийме інших старостів. Казала мені іноді, що хоче тебе цеї осені вже конче віддати, а сама піде у монастир”.

“О, мама все своє!” каже Тетяна, “найбільше відай чого вона бажає в життю, то піти на старість у монастир”.

“Може й добре робить, донцю”.

“Та за кого й там вже стільки молитися? Вона вже доста й так молиться... що неділя, свято...”

“Може і за твоє щастя”, відповідає стара. “Тебе одну лише має. А відколи твій батько помер, з котрим так добре жила, як вона і люди розказують, то її тягне в монастир. А за твоє щастя хто буде молитися, донцю, як не вона? Знаєш, вона рада тобі неба прихилити”.

“Це правда”, відповідає Тетяна поважно і вмовкає. Відтак надумавшись хвилину додає: “вона одна, ти Мавро, друга, а він третій любить мене широ і по правлі”.

“Правду кажеш, донцю” приткує Мавра. “Добрий чоловік, то для жінки все одно що тато й мама”.

“А не правда, Мавро?” обзвивається Тетяна і її очі заясніли самим ширим щастям.

“Правда”.

“Коби ти мені його хоч раз показала, лопъко”, потягає Мавра, “не ховай вже його так, як золотий черв'инець”.

Тетяна усміхнулася весело: “побачиш його, Мавро, побачиш — красний такий, Мавро, що... о, о, о!”

“Як ти?” питає стара.

“Високий, вус чорний, а сам білий та синьоокий.

А все їздить на чорнім як вуголь коні. Тоді він вже найкращий. На нім він летить, як вихор. О, Мавро — красний!"

Мавра слухає і її думки летять кудись в минувшину.

"Такий і в ін був", каже відтак ніби більше до себе. "Високий, як то кажуть, як дуб, біолицій, синьоокий, а конем перелідав попри наші шатра, як сам вітер у пусту. Такий і в ін був. А все посвистував. Пан був, Тетянко!"

"Про кого ти кажеш, Мавро?" питає дівчина, що була в цій хвилині всією душою коло свого Гриця.

"Про того, синку, через котрого змарнувала я свою долю, стратила батька, матір, Раду, а в кінці і дитину. Через котрого я тепер сама одніська на цілу гору, на цілий ліс, на ввесь світ. Коби були мені хоча дитину оставили", говорила жалісно. "був би мені світ світом, а так що я маю? О, Раду, Раду!" зажалувалася гірко. "чи вже не було іншої кари для мене, як викинути мене з-поглядік себе?Ліпше було таки на місці вбити, як обіняв. Було покинути, піти самому далі, а тато, мама були би назад до себе забрали, а так..." І забідкалася, як кожним разом, коли про те говорила — по своєму циганському звичаєві загойдавшись цілим тілом і майже заспівавши з жалю та огіщеннія.

"Цить вже, Мавро, цить", потішає Тетяна, "та не жалуй стільки. Воно вже й так на ніщо не здається. Дитинка, мабуть, у Бога, там жде на тебе, колись повітає і може ліпше для неї так".

"Повітає, повітає", відказує жалісливим голосом Мавра, та тут же опам'ятується і починає нараз іншим голосом: "Вже був би дорослим парубком, десь може в службі заробляв на себе і на маму. І було би йому добре і було би мамі добре. А так що? Га-й! га-й!" пожалілася знову. "Га-й-га-й!"

“Може й заробляє де, Мавро, хто його знає”, каже споікйно Тетяна. “Так вже Бог дав. Поправді, Мавро, ти свого Раду зрадила, а з того вийшло все горе”.

“Зрадила, бо була молода, дурна і повірила”, обзывається Мавра вже спокійно. “Задивилася на біле, панське лице, не циганські очі, панську ношу, а Госполь за те і покарав. Держись свого, каже і карає. Будь воно зле, буль добрe, а на гріх не вийде”.

Дівчина слухала мовчки, задивившись ніби кудись, хоча перед нею були лише низенькі стіни старої низької хатини і більше ніщо. “Гриць не пан”, каже відтак, вимовляючи певно і твердо ім'я милого перед старою. “Гриць не пан, хоч також білолицій і синьоокий і на коні їздить, як вітер. І ми любимося”, і скавці це, встає і прощається з Маврою. “Приходь, Мавро, до нас, як мене подеколи в неділю в тебе не буде”.

“Га-й!-га-й!” відказує Мавра. “Я прийду. А ти, хоч і не прийдеш в неділю, то прихόдь і в робітну днинку, та сповісти бабу, коли їй на твоє весілля лагодитися та на хлопця подивитися”.

“Незабавки, Мавро, незабавки”, обзывається Тетяна і виходить

“А не виходь до нього щонеділі в ліс”, остерігає випроваджуючи її геть аж поза хату. “А як підеш, то візьми і мене з собою”, жартує з чудним поглядом Мавра. “Нехай і на стару няню своєї любки раз погляне. Вона ж йому на щастя от яку зорю ясну ті красну викохала. Казками вигодувала, серцем випестила, очима зберігла, то хай їй хоч тепер словом ласкашим подякує”.

“Подякує, Мавро, подякує”, відказує Тетяна широ і поважно. “Він добрий і щирій, доконаєшся

сама, як побачиш, як він мене по щирому любить, коли мені не віриш".

Тетяна віддалена вже на кілька кроків від хати, оглядається нараз раптом позад себе. Чи це їй یричилось, що Мавра відвернувшись перше від неї, зареготалася до себе? Чи справді воно так було?

Hi.

Мавра сама в тій хвилині переступила поріг своєї хати і зникла в ній, мов в ямі.

Hi, хіба причулося... та як вже так погано!

Тетяна мов холодною водою обіляна з неописано прикрим почуттям упокорення і пониження вертається зів'ялим кроком назад.

Вже стільки разів постановляла собі не говорити Маврі нічого про Гриця, про їх любов і щирість до старої чортиці; вона зраджується, говорить.

За те вертається, от хоч би й нині, знову мов з отруєною душою додому, із зболілим серцем, з жалем недовір'я в душі до нього, доки його знову не побачить, доки він знову своїми ясними, як небо, голубими та щирими очима не роз'яснить її посмутнілу душу, не успокоїть, і вона знову не повірить?

"Грицю!" кличе її шире, тепле серце і рветься чистою неподіленою любов'ю. "Грицю, чи не так? Ти любиш!"

"Га-й, га-й!" прочувается їй в душі остерігаючий голос старої циганки, мов відганявши якогось хижуна... прошибає її душу гострим жалем. "Га-й, та-й!"

Тетяна розплакалася...

Вернувшись додому, килається мовчки в тихій світлиці перед ікону Пресв. Богородиці, як одного разу рік тому назад, ломить судорожно руки, притискаючи їх розпачливо до грудей і чола, повторює заед-

но: "Господи, чому мені смутно? Чому мені смутно?
Смутно мені, о Боже..."

Кілька років тому назад, розказував одного разу старий білоголовий мандрівник, перепочиваючи кілька день у богомільної і милосердної Іванихи Дубихи молодим ровесницям Тетяни, які зібралися в неї, що був, або може й є ще між українським дівоцтвом звичай в надвечір'ю Івана Купала ворожити та про свою будучість у русалок довідуватися.

"Як? Чим?" допитувалися молоді дівчата цікаво в старого мандрівника.

Докладно він цього не знає, не з тої він околиці, але дещо осталося ще йому в пам'яті і він переповість: пізнім вечером перед Іваном Купалом плавають дівчата по воді човном, або коли бояться, щоб русалки їх не заманили з-під води на дно до себе, в русалку не обернули, проходжуються понад беріг і співають різні тужливі, любовні, гарні і приманливі пісні. Дівчата на той вечір пристроєні пишно, мають на голові гарні вінки і співаючи отак, в човнах по воді, або над берегом, кидають їх з голови на воду. Кинувши вінки в воду, ждуть співаючи і роззираються, куди донесе вода вінок, або викине на беріг, як що кому суджено. Часом люблять русалки розстрілювати під водою свавільною рукою вінки, це знак, що дівчата невірної вдачі і милого не вдержать. Іноді знову пущений на воду вінок тоне, це знак, що або вона, або мілій до року згине, або обое розійдуться. Часами задержується вінок з тої сторони ріки, звідки суджений прибуде. А все прикуливаний, заманений русалками, їх міццю і силою, все з вдячності, що в вечір Івана Купала дівоцтво їх згадує, пристроюється в їх честь пишно і оживляє їх, до води заклятих, молодечими, приманчими співами, за що вони займаються їх долею, роз-

криваючи її перед лівочою душою різними подіями, зрозумілими лише дівчатам, або чудними снами, що вказують на будучість.

І зацікавилися дівчата оповіданням старого мандрівника.

Та хоч і зацікавилися, не квапилися жодного року так ворожити. Одні не хотіли, бо не було човнів, другі відмовлялися вимовляючися, що бояться, аби русалки не заманили між себе в воду, інші знову вагалися, бо хлопці довідавшись поглузують; і так відмовлялися, аж врешті ніхто з охочих не остався.

Так було тому кілька років назад.

Але цього року склалося інакше.

Цього року захотілося Бог зна чому самій Тетяни розвідатися про свою будучу долю. Товаришки і ровесниці, котрим вона заявила свою охоту поворожити на Івана Купала вінками, мов лише ждали поклику. Поклику найкращої, та на їх гадку, найвідажнішої дівчини, що, як впевняла "нічого не боялася". Ні русалок ні вдень, ні вночі, ні сміху всіх хлопців у селі, а так просто хотіла. Хотіла побачити, куди попливє її вінок водою, куди покермують ним русалки. Тому запросили всіх товаришок і ровесниць на навечер'я Івана Купала над ріку оподалік трохи від млина.

І справді вони сповнили її волю, набравши наразі собі охоти поворожити вінками, погуляти ясною ніччю над берегом ріки, переспівати в гурті як змога найкращих співанок, і приспособити собі ласку русалок, захованіх на дні води..

Аж от настав врешті очікуваний вечір, а з ним і місяць в повні.

Завтра Івана Купала, а сьогоднішня ніч ясна, зориста, ненache умисне розцвілася, щоб молодим дівчатам зрадити над рікою будучу долю і малого.

Мов гарні птахи зібралися вони над берегом ріки, що осяна місячним світлом, виблискувалася приманчиво між густо залісеною, вечером темною Чабаницею, та білою дорогою, що бігла попри неї.

Неначе срібна широка струя рухалася вода шумливо вперед і все вперед.

Але не на всіх місцях однаково.

Он там, де її ложисько на часок звужується, де з її дна висадилося каміння велетень неповоротною формою, вона поважніє. Там під тим камінням, що пригадує невеличку скалу, береже вона кілька місць, мов тайн своїх, місць проразливої глибини, над якими її поверхня то морщиться, то виром крутиться.

Морщучись і дріжачи якимось злорадним притягливим миготінням, вона старається все в тім місці безпощадно поглинути в себе, що появиться на поверхні.

Ніхто не переходить тих глибин, таких спокійних на вид, а таких зрадливих своїм спокоєм, ніхто не пробував перепливати їх.

Вони не цікаві.

Спокоєм своїм не манять нікого до себе, а кого притягають на хвилину, той відвертається, збегнувши оком глибінь обіч каменя-велетня, не журиться більше ним і йде. Тож і ріка на тім місці ніби опущена і ніхто не мутить там її спокою.

Не самі прибули дівчата над беріг блискучої ріки. Між ними є й циганка Мавра. Пристроєна в якусь стару червону хустку, спущену недбало з голови, в срібне давнє намисто на шиї і на грудях, з розпатланим волоссям, вона проходжується між дівчатами мов марево.

Розвеселена дівочим балаканням та дарунками, якими привабили її зі сковку поміж себе, виспівує вона якісь чудні монотонні пісні, на рідній лише її зрозумілій мові, і чогось вдоволена.

Нині захопила її очевидно струя живого життя молоді і вона ніби відмолоділа цього вечора з ними. Зрештою, вона найбільше через Тетяну тут. Тетяні захотілося над рікою поворожити, а це було для неї те саме, що її власне бажання. Тому вона весела.

Вона відповідає голосно на всі допити дівочі, що раді би заглянути хоч на хвилиночку в зачинену перед ними будуччину і сміється весело.

Дівчата уставляються врешті повподобі й волі кожної на обібраних місцях і співаючи, кидають з голови одна по другій пишні вінки з стрічками, якими пристроїлися цього вечора, на близкучу воду — і ждуть.

Коли упав перший вінок на воду, почувся перший голос:

“Гей на Івана, гей на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Цвітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.

Другий голос:

“Поплинь, віночку, по близкучій хвилі;
Поплинь під хату, де живе милий.
Поплив віночок долі водою,
Серце дівчини забрав з собою.

Третій голос:

На заріночку змарнів поволі,
Не дав Купало дівчині долі.
Гей на Івана, гей на Купала
Дівча во північ зілля копала;
В північ копала, в північ варила,
А до схід сонця вже отруїла...

Відтак глядять всі дівчата на веселі хвилі, куди і як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко, чи близько? до милого, чи до чужого? На якім місці берега спиняться? I тут же в цім селі? Чи може розірвати

їх дикою грою в дрібні кусні, не донісши цілими, де судьба призначила?

Якийсь час глибока мовчанка. Дівчата стоять посхиловані на березі, дивляться, стережуть очима, ба чи не всім тілом, розколисані водою вінки — і лише десь-не-десь повторюється півголосом:

“Гей на Івана, гей на Купала,
Красна дівчина долі шукала!
Цвітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.
Нараз крик і сміх.

Один вінок натрапив на бистрішу хвилю коло берега, і вона викинула його збиточно на траву. За два інші, сплетені неміцно, розірвалися зараз з самого початку і розплівлися поодинокими квітами по всій ріці, мов роздробилися для всієї ріки і хутко зникли з очей...

Лише одна Тетяна мовчить, не дбає про нікого, не цікавиться нічим.

Вона опинилася на березі коло спокійної глибини, означеної велетнями-каменями — і надумується. За нею поволілася мов друга її тінь і ворожка ціганка.

Її обходить нині найбільше вінок Тетяни. Що станеться з ним? Куди понесе його ріка? Чи далі до красного Гриця в гори, чи на беріг кине? Чи розірве на кусні, на сміх пустить? Те її цікавить!

Тетяна не здіймає вінка з голови. Вагається. Передусім вона не хоче, щоб хто бачив, як кине його з голови, не хоче співати. Не хоче, щоб звертали увагу на неї, одним словом не хоче нічого. Нічого, в чім захотілі би й інші брати участь.

Щось сама одніська хоче.
А нараз вже ніби й того не хоче.
Так стоїть і вагається.

Вагаючись, спинюється тимчасом думками коло Гриця, питає себе:

Звінчаються вони цеї осени, як заповідав їй він, чи будуть ще далі ждати?

“Заки сніг упаде, будеш в моїй хаті”, казав він їй сам своїми устами і вона йому вірить. Йому одному на всім світі. Вінок і вода не скажуть їй більше, як він сам. Він своїм голосом і своїми устами, якими цілував, ..

“Ти тут хочеш кидати вінок?” обзвивається нараз за нею голос Маври і перебиває раптом лет її лумок.

“Не тут!” відповідає знехотя молода дівчина і відвертається немило вражена циганкою, що перебила їй думки.

“Не тут, донцю, не тут”, відмовляє Мавра, “бо ади, тут в воді вир і він не дасте добре вінкові поплисти. Все буде ним в одній місці крутити. Іди трохи далі та кинь вінок згадавши свого милого, чи побереться цеї осени, чи ні”.

“Поберемося, поберемося!” відповідає Тетяна гордо і додає роздразнено: “Кину вінок, де схочу”. І з тими словами віdstупає від циганки на кілька кроків. Хотіла кинути вінок ніким неспостережена, сама одніська, тим часом Мавра не дає.

“Кидай, де хочеш, доньцю. Кидай де хочеш!” каже примиряюче Мавра та проте не рушається з місця. Це подразнило ще більше уперту вдачу дівчини, що не зносила над собою ніякої власти і вона віdstупила від циганки далі. Ще недалеко віdstупила, коли її нараз щось мов підtrучує невидимою силою назад на те саме місце. Вона вернулась і зняла з голови вінок. Далі — не отворивши уст ні на одно слово, кинула вінком з усієї сили коло каменя в воду... Вінок заколисався сильно і поплававши кілька хвилин кругом по тихій воді, почав немов кермованій невидимою

силою з-під блискучої поверхні, сунутися ледве помітно вперед.

Не далеко.

Тетяна стояла на березі похилившись, з очима широкоотвореними і не рухалася ні на волосок. Ззаду за нею чигала вдвое зігнена циганка.

Важка хвилина . . . мовчання . . .

“О! о! о!” скричала нараз Тетяна і простягла з переляком над водою руки. Саме до середини доплив її віноч, як тут захопив його вир. Крутів ним якусь хвилину на однім місці, грався. Коли нараз потягнуло його щось в глибину і Тетяна не побачила його більше . . .

Мовчки обернула вона своє побіліле лицце до старої циганки, що й собі витріщалася без руху тривожними очима на воду. Тепер поглянула поважно на дівчину.

“Не посватає тебе цеї осені твій хлопець”, обізвалася врешті не надумуючись, “не посватає”.

Тетяна відвернулася.

“Ов-ва!” сказала лише згорда і повела спущеними очима по воді.

“Ов-ва?! кажеш донцю?” спитала з явним докором Мавра.

“Ов-ва”, відповіла як перше гордо дівчинз, мов не своїм вже голосом і відвернувшись від води відійшла . . .

Знову минув якийсь час . . .

Настка пішла з своїми родичами на прощу в далекі сторони і не попрощалася з Грицем. Її боліло серце, що він майже ціле оце літо занедбував її, наїдувшись лише рідко до неї. Та не показувала вона йому свого жалю, а ждала терпеливо, доки не звернеться знову сам до неї, як уже нераз бувало давніше, коли його щонебудь розлучало з нею. Щоб йо-

го могла ще і яка інша дівчина заняти, їй не приходило досі на думку. Звичайно, бувала це досі сама його чудна непостійна вдача, що брала над ним верх і або віддаляла з хати ня якийсь час, або силувала до гарячої запальчivoї праці; тоді й тижнями не заходив до неї.

Та все ж він і тоді навідувався до неї бодай на хвилину, дві, показувався, поспітав щонебудь, особливо ж, як його в роботі захопляла сльота, він звертався хоч крадьком до неї.

Але цього літа він лише десь та не лесь загляне на хвилину до неї ввечорі, а зрештою в неділю, свято його мов вітром удувало.. .

Куди ходив? запитувала себе Настка і чудувалася.

А може і взагалі не ходив?

Це раз. А по друге, чому вже не говорить їй як давніше, де бував, коли вже віддалявся?

Вони ж собі між собою вже давно по слові і ждуть ще ніби дозволу батьків, щоб вілбулося весілля. А саме тепер починає він її занедбувати. Саме тепер їй боліло серце, віщувало смуток і бували хвилини, коли вона гірко жалувалася на його невдяку і байдужність, на чудну вдачу, а іноді, переговорюючись з матір'ю, навіть плакала.

Збиралася одного разу вже й до ворожки циганки йти, про якої силу і міць чула лише мов з казки, та все побоювалася. А далі й соромилася. Ворожка, як вона чула, жила десь на самоті на горі Чабаниці в лісі, отже треба б ще з кимось юнішим іти. А вона не мала з ким. А хоча, говорила собі, і піде до неї, то що скаже ворожкі? !Чо м'який спонеч' рився? Вона того напевно не знає. Не раз і не лва вгевняв їй, що її одну лише любить, її одну на світі.

Та що питати її? Про що розвідуватися? Що він

не любить довго держатися хати, одного місця? До того вона звикла. Такий вже з роду вдався. На те ѿ ворожка, хто знає, чи поможе. Хіба що може йому ким що починено?

Ким?

Не знає.

Дівчиною якою?

Котрою..

В селі всі дівчата знали, що вони собі по слові, жодна між них не стане, хіба би яка молодиця. А молодиць їй не страшно, хоча ѵажуть люди, що є між ними і такі, що чоловікам відбирають розум. Та він не боїться. Гриць не боязливий. На ціле село він один нічого не боїться. То ж чого їй до ворожки?

Так роздумувала Настка і — осталася, не пішла. Лише коли родичі заговорили про хід на прощу в далеку сторону, вона проспілася з ними. Хотіла Господу помолитися, за свій гріх покаятися, про щастя попросити. І пішла. Не зрадивши перед ніким з товаришок — зібралася їй пішла.

Грицеві стало ніяково, коли зaczув, що Настка пішла з родичами! таک далеко в чужу сторону, як казали люди, не спімнувиши йому про те ні словечком і не попрощалася.

І стало йому нараз прикро і жаль за доброю, широю дівчиного, що за ціле літо не зробила йому ні одним словом докору за байдужність до неї.

Правда, він не все був до неї байдужий, лише саме в той час, як стрічався з Тетяною. Тож лише тоді він її занедбував. По кожній стрічі з Тетяною він неначе тратив властиві над собою, так дуже підходила вона йому під душу. І був би, наколи б був міг, з нею вже давно одружився. Вона, — як говорив їй іноді сам, ввесь розум в голови випивала і мов шовком за палець кожним словом обвивала. Однак не бачивши її

довше, як ось і тепер через якусь роботу, до якої батько мов прикував, починав тужити за Насткою і відчував виразно, що без неї не може обійтися. Яка вона добра, яка податлива, як приставала у всім за ним, а нараз відвернулася. Тому він сам винен. Сам один. Вона все однаково бувала. Окрім нього нікого не любила...

"Грицю" грозила саме останній раз (пригадалося йому) усміхаючись жартівливо до нього, не бачивши його довше в себе. "Відай ти знайшов собі другу Настку, що першу вже забуваєш. Як знайшов, то держи!" казала, а про те, хоч і каже це, тягне і обіймає його пестливо за шию. "Я знайду собі другого Гриця. Не тільки світа, що наше село, не тільки хлопців, що Гриць на границі. Як хочеш, Грицю", додає і усміхаючися заглядає йому в очі, обіймає і голубить, доки не усміхнеться він і не прихилиться, не примиться знову з нею.

І так все і завше. Однакова, добра, поблажлива, хитра як та лисичка; тяжко Настку не любити. Завше вона з веселими як небо голубими очима, що не знали гніву, з устами, що з усміхом вітали.

А тепер пішла на прощу — слова не сказала, тепер перший раз в життю, здається, відчула справлішній жаль на нього! Невже ж дізналася про "туркіню?" подумав з прикрем почуттям, мов очутившись Гриць. Господи! А коли вже дізналася, хоч і не знає звідки, бо як і хто таке розказав би? — то вже ліпше розкаже він їй сам про все. Хоч буде по правді. Про все переконається.

А розгнівається вона, він її перепросить. Вона мудра, простить йому і помиряться, як не раз вже. Вона ж у нього лобра, як малюк чіба, хоч до рани приложи. З нею все зробиш. Інакше годі поступити. Її щикодя. Її жаль лишити. Її давно він любить.

От таке.

Одної жаль лишити, бо вже давно любить, ба на-
віть зв'язався, другої не годен покинути, серце не за-
тим; тому нехай самі між собою зроблять лад, як кот-
рій що не по душі.

Як повернулась Настка з прощі, Гриць пішов до-
неї.

Діждався її врешті.

Вийшла проти нього якось мов не та. Висока, го-
дна, та про те марна якось.

Він поглянув на неї і пожалував в душі.

Тому всьому він винен — заговори-
ло в нім сумління.

А далі обізвався.

Чому не сказала, що йде на прощу? спитав віта-
ючись з нею. Може б був і він до них прилучився був-
би він пішов. Чому затаїла перед ним, що йде і пішла
без нього?

Чи він їй вже байдужий? Не любить його біль-
ше?

Замість відповіді Настка розплакалася.

Вона його любить, як давно любила, але він не
щирий. Він вже сторониться від неї. Так робити не
добре. Нехай поправді признається, куди тепер заход-
ить, а вона простить йому, і все буде добре. Але ста-
ростів "знай" — додала поважно — нехай присилає,
бо довше жлати її родичі не хочуть. Через того Гри-
ця — кажуть — що гонить за вітрами, вона ще Бог-
зна як остане з сивою косою. З жалю пішла на про-
щу, влевняла. "З жалю". Щоб від нього, та від гріху
відмолитися. Щоб він не знев. Раз на все каже йому
це. А тепер нехай сам признається. На кого думка
нього? Любить яку іншу? Як любить, то хай любить.

Гриць тягне її до грудей, до себе і притискає.

“Та хоч я скажу, то що з того вийде?”

“Вийде те, що треба, тим нехай не журиться”,
відповідає вона. “Ти лише скажи”.

“А он”, каже він врешті, “Тетяну Іванихи Дуби-
хи в третім селі відси — знаєш? З чорними бровами,
першу багачку”. Во на його любитъ.

Настка побіліла.

“Туркиня?”

Та з золотими півмісяцями в ухах, що бровами мі-
рить?

От та сама, що бровами мірить.

“Тебе, Грицю, вчіпилася?” ледве питает.

“На смерть полюбила...”

“А ти?”

Гриць сміється, тулячи її знову до себе.

“Обох я вас люблю, обидві ви однакі. Одна си-
ньоока, друга чорнобрива. Обидві ви дівчата, лише
Настка не туркни я”.

Настка споважніла, як ніколи досі.

“Грицю!” каже: “Чи в тебе дві душі, що двох нас
любиш, що двох нас сватаєш, що двох нас дуриш? Але-
знай”!.. додала і раптом її сині очі аж замерехтили.
“Настку не покинеши. Настку не здуриш”.

“Досі ще жодної я не здурив!” борониться Гриць.
“Бо ще до жодної сватів не слав”.

“Але знов дорогу, як казав, що любиш...”

“Знав, Настуне. І тепер ще знаю”, відказує він.
“Але все школа туркині. Буде заводити. Буде прокли-
нати. І мене і тебе. Що нам тут робити?”

“Будемо побиратися”, каже рішуче Настка і на-
раз як великий змій обіймає Гриця.

“А туркиня, Настко? Я ж її не уб'ю. І вона як ти
поправді мене любила”.

Настка спустила очі, захмурилася і хвилину не-
мов роздумувала над чимось.

"Ти нею не журися", відповіла врешті. "Я беру її на себе; сама з нею упораюся, щоб було все добре, щоб не проклинала нас, ні тебе, ні мене".

Гриць видивився на Настку, що стояла близько перед ним і майже дотикалася його грудьми. От вона вже знову була така сама як давно, добра і прихильна, знов знала всьому раду, де він ніяк не зінав. Не змінилася. Мудра була, хоч би й в чім.

"Що ти зробиш з нею?" спитав врешті несміливо, майже покірно.

Настка розсміялася. Відтак умовкши, закинула обидві руки за його шию і втопила в нього свої сині тепер мерехтячі очі, як він любив і спитала:

"Любиш дуже туркиню, Грицю"? ..

Гриць відопхнув її: "Дай мені спокій, Насте", скіпів, подразнений нараз чимось в її голосі: "Роби собі, що хочеш, а мені дай спокій. Раз я все сказав, то тепер дай спокій" . . .

"А туркиня?"

"Убий її, як вона тобі в дорозі. Я її не уб'ю!"

"І я ні, Грицуню", відповіла Настка і зареготалася, показавши свої білі зуби. "І я ні, Грицуню!"

"То роби, що хочеш. Ви обидві однакі. А мене лишіть."

"Ми обидві однакі, кажеш," підхопила вона, "і тому тобі олнаково, кого посватаєш. Здавна я вже твоя... сам дав перший слово, тепер вже не лишиш, мене ти не здуриш..."

"А туркиня?" завернув знову Гриць.

Настка викривила погано уста. "Не журися нею" сказала коротко. "Я її не уб'ю".

"І я ні. Настуне. Та що з нею зробиш?" допитувався Гриць неспокійно.

В Настки знову замерхтіло в очах, що аж позеленіли і вона як перше розсміялася.

Гриць розлютився. "Чого знову рेगочешся? Мені не до сміху!"

"А мені до сміху", відповіла Настка. "Ти, Грицю, май розум", повчала нараз своїм звичайним розважним спокоєм, яким усе брала верх над ним, над його подвійною вдачею. "Чи то правда гадаєш, що лише ти один на світі? Щоб як за тебе вона не вийде, не знайде другого? Господи борони від такого розуму, як твій!"

Гриць умовк.

"Та знайде", каже нараз. "Але будуть проклинати, будуть нарікати..."

"Хто Грицю? Туркия?" питає Настка. "Невже ж ти її боїшся?... Хто буле проклинати?" повторює визиваюче, а заразом заперечує чимось в своїм голосі... заздалегідь тому, що має прийти від нього.

"Іваниха Дубиха", відповідає Гриць. "Вона не жартує..."

"Та нехай" каже зневажливо Настка. "Від прокльонів я нас відіб'ю. Ти мені лише розкажи про неї, що знаєш..."

Гриць змішався: "Що розказати?... Гарна... і вже".

"Чи справді вона така багачка в селі?"

"За таку її люди мають. Я не числив її отари овець. Худоби до води також не гнав. Кажуть — перша багачка, то певно багачка".

"Так, так, Грицю — не журися", почала знову успокоюючи Настка. "Вона і без тебе віддастися".

"Та я знаю, що віддастися. — Жаль лише так катити."

Настка випростувалася... а була висока.

"А мене не жаль?" сказала це голосом, в якім трептіли слізози і огірчення, що вже давно накиніло.

"Та як не жаль", успокоював Гриць. "Жаль, що

зулько. Навіть і себе жаль, що дві полюбив, а жодної ще не маю. Одну брав би, і другої не лишав би. Одну любив би, другу голубив би. Одну сватав би, з другою вінчався б". І з тими словами якось чудно розсміявся. "Що мені робити?"

"По дві не любити".

"То не любіть... ви! Покинь мене, Настко. Чого мене держиш? Як мене покинеш, засватаю Дубівну..."

Настка розплакалася. "Не боїшся Бога?" спитала крізь сльози. Т е п е р так говориш? Яка в тебе душа?..."

"Станемо колись всі перед Богом. Я, Дубівна і ти. Цить, не плач. Чуєш?... Я, Д у б і в н а і т и ! І він нас осудить. Цить, не плач", потішає Гриць і знову тулить дівчину до себе. "Що я тому винен, що так склалося? Чи я хотів цього? Так було суджено, або може мені починено." Останнє слово вимовив усміхаючись, однако Настка не завважала його.

"Чого ходив ти до туркині, як мав вже мене?" спитала.

"Бо починила", відказує він. "Перша чарівниця. Гарна на все село. Чорними бровами та очима приманювала, червоними квітами маку, що ними все затикувалася, держала... От і осліпила душу, розум. Шо хочеш? На теж я хлопець, на те серце в мене... Цить, не плач! — вмовляє. "Я ще не помер, як колись помру, станеш вдовицею, тоді заводи, чи там голоси, а тепер ще смійся. А як не хочеш сміятися, то хоч люби по давньому, інакше кидаю тебе і йду до Дубівни. Вона не плаче".

Настка задрижала в душі на ті слова, успокоїлася й утерла сльози.

"Я тебе люблю, Грицю... ти ж мій". сказала. А наблизившись до нього, обняла його, як недавно, пестливо. "Ми собі по слові, Грицю... Чуєш?" питала,

просить, а очима, що миготять неспокійно, грозить.
“Ми собі по слові. Мене ти не здуриш...”

“Чув вже. Коли скінчиш?” скипів нараз Гриць. “Я що знат, сказав тобі поправді, а тепер дай спокій. Що хочеш? Щоб я пішов в світ за очі? Мені не тяжко — піду”.

Настка — знову обіймає за шию. “Не в світ, Грицю”... як сновила успокоює..., а звінчатися, Грицу-
ню...”

“Тож звінчаемося... але...” і нараз урвав, відсу-
ваючи від себе дівчину, якої рішучість знат і боявся.

“Н і к о л и б і л ь ш е до туркині не виходь”,
наказує нараз поважно і строго дівчина, пронизуючи
своїми ясними очима, що то на цю хвилину з внутріш-
ньої боротьби аж потемніли і додає: “щоб ми через
неї не побралися?... До неї піде другий. Вона без те-
бе не згине, вона багачка, Грицю, а я...” і
урвала. Сльози знову спинилися в її очах і вона зату-
лила лице обома руками.

“Не бійся, цить!” втихомирює Гриць. “Чи я тебе
покидаю?... Не вийду ніколи до туркині. Не віриш?
Тому може, що я сказав, що вона гарна на все село?
Бо правда, що гарна, правду за пазуху не заховаю”,
каже, а сам з-під уса усміхається.

“Не бійся...”

В Настки знову очі замерехтили.

“Гри-цю!” погрозила рукою. “Мене ти не зду-
риш, я це ще раз кажу, а до Дубівної не виходи”.

Гриць відвернувся мовчки від неї і відійшовши
кілька кроків, кликнув: “Бувай здорована!”

Вона не вілповіла, але надумавшись нараз про-
том опинилася коло нього. “Не вийдеш?”

Він оглянувся: “Не вийду!”

“Треба закінчити, Грицю”.

“Треба”.

“Я вже закінчу. Ти лише під очі тій не йди, а іншим не журися”.

“Я не журюся!” відповів він. Журіться ви. Ви всі однакі. Дай мені спокій”. І з тим знову йде...

“Грицю, я лагоджу рушники...”

“Лагоди на осінь...”

“Та осінь от вже тут”.

“Ну, то й гаразд”.

“Інакше, Грицю, втоплюся, згину!” жалується, грозить Настка.

“Не бійся!” сказав і станув. “Ви не гинете. Скоріше я вмру...”

“Я не дам, Грицуню...”

“Ов-ва!” вирвалося нараз Грицеві з уст, і в тім замовк, відійшов...

Старий Андронаті прибликувався до села, де жив Гриць з своїми родичами, і вже чи не в друге обійшов те село по милостиню. А знову, як звичайно, обдарувала його синьоока Настка чи не найкраще. Вона любила подавати йому милостиню, бо він дякував так широ і красномовно, так знат до душі промовити, що іноді не наслухався би його слів.

Так і цим разом.

Подякувавши і поблагословивши її чи не в десяте може, схилився ще кілька разів низько перед молодаю жінкою дівчиною, що не досить того, що ласкава в дарунках, та ще й нині сама йому ворота відчинила, щоб не трудився. Та ось, коли він погляне ліпше, а вона чомусь коло нього. Випроваджує щебечучи ширими словами, а дедалі і з наказом шанувати в горах старі ноги, бо гори зривають їх в тих, хто не родом з вершин...

Так вона говорить і нараз стає.

Та постоявши ще хвилину, врешті сідає і з тим просить і його сісти.

Дід здивувався, однак не сідає. Він оперся лише на палицю і дивиться на неї. Яка вона добра та щира оця дівчина, яка милосердна! І не віднині вона така, а відколи її знає, буvalа все така. "Господи благослови її, Господи благослови!" повторює раз по раз — і збирається йти далі. Однак Настка встає і задержує його.

"Діду", каже, "сьогодні я маю з вами щось говорити. А ви хоч сядьте, хоч постійтте, а казати мушу".

Дід зчудувався. "Кажи, дитинко", відмовляє, "що там тобі треба, чи що хочеш знати, а я вже постою. Так вже звик вічно на ногах пробувати, що нічого мені й стояти".

"Діду Андронаті", почала Настка, посилаючи при тім свій ясний погляд далеко по верхах, неначе б нагадувала, збирала щось в думках. "Ви мене, діду, знаєте. Мене і Дончукового Гриша, з котрим не раз балакали — і не відсьогодні вже. Знаєте, чиїх я родичів, чиїх він родичів. Тому і послухайте, що я вам розкажу. А розказавши, опісля вас про щось попрошу".

"Кажи, душко, голубко", відповідає старий і описрається ліпше на палицю, спозираючи на дівчину уважно, щоб нічого з її слів не стратити. Вона ж така милосердна та синьоока. Добра літина, хоч куди. Ніколи з порожніми руками з хати не відправляла, а часто-густо, і куток на нічліг приладжувала, коли деінде на нього лише з недовір'ям споглядали, ба навіть іноді не хотіли і на обістя прийняти.

"Ми любимося віддавна, діду Андронаті, як самі вгадаєте. я і Гриць Дончuka", сповідається дівчина.

Старий усміхнувся: "От-то, новина!" сказав. А далі додає жіво з нетаєною теплотою в голосі. "Хто б його не любив! Багато світа перейшов я, та такого-

красного жвавого хлопця, як оцей Гриць, як ти кажеш — Дончука — нігде не бачив. Виглядає мов сам святий Георгій, як на коні іде. Гарний він та пишний, Благослови його Боже! Та ще й добрий і розумний і м'якого серця". І з тими словами старий мов пригадавши собі щось, наново розсміявся. "До красних він легко липне, чи не так голубко?" питає все сміючись.

"Так і не так", відповідає Настка, лише якось не спішно.

"Тим то і штука, біла ти голубко..."

"Гриць лише мене одну по широму любив..."

"А ти звідки знаєш, як хлопці в світі люблять?" перебиває. "А ще до того такі, як саме твій Гриць! Чи одну, чи кілька?

"Бо сам розказував мені".

Дід ніби аж засвистав крізь зуби з подиву і знову засміявся. "Отже, в чім твоя грижа, коли тебе любить?" питає. "Чи вже перестав любити, хоче до іншої старостів посилати?"

"Е — ні, діду", відказує нетерпляче Настка. "Такий Гриць не є. А біда в чім іншім і ви нам зарадьте".

"Я? А що я вам поможу?" спитав. "Де в вас батько, мати, хіба вони не хочуть, щоб ви побиралися?"

"І то, діду, ні. Вони не противні. Побрратися — ми поберемося... лише "от..." і урвала.

"Лише що?" питає дід живіше "до чого я вам тут потрібний? Я старий і бідний, сам на людській ласці, з людських рук жив, з людської милостині".

"Правда, діду", відповідає Настка прихильно. "Але якщо нас раз порятуєте, то ми раз побравшись заберемо вас до себе. До віку будете в нас; будемо вас доглядати, доки Бог дозволить".

Дід розреготався.

"Це так ти кажеш, дівче", торгується дід. "Ти, що

візьмете старого цигана до себе. А скоро лише відда-
сишся, мене і знати не схочеш!"

"Е, діду" опирається Настка і сміється з дідової
недовірливою. "Не такі ми, діду. Не така я чорна, а
Груць не з таких. Самі ви сказали, що з серця м'який.
То й вірте!"

"От в чим річ?" питає вже дід і сам цікаво. "Чи зіл-
лячка вам якого треба? При собі не маю. Треба ще
збирати".

"Е, ні. Не зіллячка, дідуню", заперечує Настка
"лише" розуму вашого старого і такого слова".

"Слова? ага!" сказав дід протягло з чудованням.

"Слова, діду, і розуму..."

"Кажи ж, хай знаю".

"Діду", починає наново Настка і глибоко віддихає,
мовби забиралася до тяжкого замаху руками. "Діду",
і її голос затрептів, уста не складаються. "Слухайте:
за горою Чабаницею, як кажуть з "Білим каменем",
живе одна млинарка вдовиця, на ім'я Іваниха Дубиха,
сама богомільна. В селі перша багачка, для бідних ми-
лосердна. Още знаю про стару. Та в ній є дочка. Одна
одніська, діду, пещена, як та птаха, і звуть її люди
"туркинею".

"А-г-га!" сказав дід протяжним голосом, мов нараз
пригадав щось. Однак вмовків і ждав.

"Оци туркиня, діду, як у селі її звуть, вона чарів-
ниця і прикувала Гриця. Мабуть лихим зіллям серце ві-
добрала, чорними бровами в дорозі нам стала. Старости
в мене були і ми вже по слові, лише Грицеве серце ще
не в спокою. Мене обіймає, туркиню любить; мене він
цілує, за нею сумує. Не може її забути, все вона йому
сниться, все в червоних квітах, з ніжними словами: Ря-
туй, діду!" благала далі дівчина, складаючи руки мов
до мольби, "Ти ж Грицуна знаєш, в нього м'яке серце,
буде колибатися між нами обома. Буде гірко жити йо-

му й мені. А все через неї, через чорні брови, через лихе зілля, через її намови". І з тими словами Настка вмовкла, ніби стоячи умліла, а лід задумався.

"Кажеш — дуже гарна?" Питає по якійсь хвилині.

"Гарна, мов сама княгиня. Чорні брови має, каже Гриць. Очима манить, як та зірка ясна, а квітом починає. Що я, діду, вдю? Рятуй!"

"І баражка — кажеш?"

"На все село — кажуть".

"А маті — богомільна?"

"Як сама черниця".

"Для бідних милосердна?"

"Того вже не знаю. Кажуть дуже добра, але дуже строга. Кажуть, як та пані."

"А доношка починяє?" питав дід недовірливо.

"Бровами, і зіллям і червоним квітом, яким усе стройтися, до себе приковує... О, діду!" додала майже з розпачливим зойком дівчина "рятуй!"

"Що ж ти хочеш, голубко, щоб я тут порадив?" питав знову дід і задумався над Грицем. Шкода втратити ласку у цеї білої Настки, шкода і Грицуна, щоб двоїв душу. От і його Мавра двох так полюбила, а на самім остатку — долю погубила...

Дід зітхнув і здавалося — ще більше на палицю похилився.

"Кажи, що зробити, то я так зроблю. Лише зілля не маю, не годен збирати. Хіба що промовлю, то одніє знаю. Словами Дубівну відверну, інакше не годен, старість не вспіває... Коби мені Мавра..."

Настка оживилася. Голубі її, як небо, і звичайно ширі, веселі очі замиготили нараз якимось чудно зеленавим блиском і вона обізвалася:

"Я вас навчу, діду. Я вже придумала, як її перелікати, щоб покинула моого Гриця. А ви поможіть. Не шкода вам Гриця, щоб долю марнував, зі мною одру-

живсь — за нею побивався? Я їй вперед через вас погрожу... а як не' поможе... знаю куди піду... На горі Чабаниці живе одна ворожка, знає на все раду... До неї я піду. А вперед ідіть, ви словом погрозіть. Підете, діду?" Просить.

Дід надумувався.

"А запросиш діда на весілля?" потогувався трохи, а сам думками заєдно коло Гриця...

"Ой, дідуню, приходіть!" кликнула дівчина врадувано. "Лише перекажіть мої слова Дубівні, добре її злякайте, а сказавши мое і від себе полайте".

"Так кажи, голубко", обізвався дід. "Для Грицевого щастя піду на все, а як скажу слово, буде сказане. А як закляну, то закляте. Раз хай має Гриць спокій!"

"Так, дідуню" підхопила Настка і повторила: "Раз хай має Гриць спокій!"

"То ж скажи, голубко, щоб зробив, як хочеш", почав знову дід.

Настка випростувалася, відітхнула глибоко і почала: "Відшукай, діду, Дубівну, проси милостині і поблагословивши таке їй скажи:

"Я зачув, туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі; що ти починаєш злим цвітом і словом; що титвориш лиха, відбираєш щастя.

"І чув я, туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже від давна другу голубить. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабаром з нею звінчається.

"Що ти хоч від нього, прекрасна Дубівна? Щоб молоду покинув, до тебе пристав? Та ж тебе прокленуть, не лише молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Та ж за тебе піде сміх і глум селом і станеш з смутком, як те марево.

"І чув я, туркине, що в тебе багатство, то ж ти хлопців знайдеш і без Гриця. Молода Грицева, — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць

т е б е не бачив, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме, заким доведеться старостів післати, т е б е посватати.

“І чув я, туркине, все оце, що кажу, від тої молодої, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

“Чорними бровами ніби чудувалася, а з другої сторінки до себе манила. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала...

“Тепер спам'ятувався, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. До тебе вже не вийде, більше і не жди, хіба що його побачиш де на чорнім коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбирала.

“Ta Гриць, як я кажу, давно Н а с т к у має, на тебе, туркине, і галки не має. Перестав любити тебе, чарівнице, і не буде більше до тебе ходити. Попрощаєшся з ним...

“Так, діду” закінчила, мов змолола Настка і випнявши ся зітхнула, неначе скинула тягар з душі. I відвернулася.

Дід стояв довго мовчкі, неначе все над чимось роздумував. Врешті обізвався: “Ліпше тепер, як запізно”. Та згадавши нараз і Мавру він аж посумнів. По хвилині дальшої задуми додав: “Не зараз я оце перекажу, донько, що завдача ти, аж по третій заповіді, щоб не мала відома і часу весілля спиняти. Чорні брови здавна лихо все кували і як хто не знає проти них ліку, той і в них пропаде, як в самій глибині. Слава Богу, донько, що ти синьоока, лиха не коїш, добром розсіваєш. Я їй перекажу всі твої слова, та ще й від себе долам, що лише знаю. Нехай вона йде своєю дорогою, а Гриця не спиняє в дорозі до щастя. Я за нього молюся, здавна вже молився, він мені як рідний, для нього все зроблю. Не журіться нічим більше, добрі мої діти, хіба щоб ве-

сілля гарне спорядити. А бідних також просіть. Діда не забудьте. Дід вам заспіває, звідки Гриць походить, чому він тут, а за ним дід. Тепер щастя вам, Боже, доню синьоока, а Гриця пильний, від неї стежи. Поблещи очима, як та чорнобрива, а як він м'який, як самі знаємо, піде за тобою, а тут забуде. Дід своє зробить. Дубіну, відверне, на сторожі стане Грицевого щастя — і буде гаразд".

Дід кивнув до дівчини головою і не промовивши до неї більше ані словечка, відвернувся і пішов. Настка й собі пігнала назад до хати, взялася за роботу і при ній співає...

Було три, чотири неділі перед другою осінньою Богородицею. Гриць выбрався знову раз на приказ батька в сусіднє село за справунками і пустився на своїм коні цим разом через гору Чабаницю і саме білою стежкою. Було вже добрих кілька неділь, як не виїздив сюди до Тетяни. Раз не було досі якось коли, бо батько мов залізом держав при роботі, а по друге він боявся Настуні. Помимо своєї доброти і поблажливості відколи про його любов з Тетяною дізналася, — була вона тепер готова за ним аж тут пігнати, щоб не допустити, аби з Дубінною бачився...

Ідучи тепер оттак крок за кроком, він роздумував про дівчат.

Як воно скінчиться?

Настку мусить брати, вже й посватав її. Що з Тетяною буде, він ще сам не знає. По другій Богородиці його весілля: з Насткою. А вона ще нічого не знає, старостів вижидав.

Вже давно її бачив.

Щоправда, він кілька разів виїздить сюди потайки, та якось так останнім часом складалося, що коли вона виходила в ліс — він був при роботі. Коли ж знову ви-

їздив він у неділю крадьком проти неї, мати її в хаті потребувала, вона не приходила. От, і розминалися поволі їх дороги, дарма, що любилися. Та Господь знає, чи не на добре буде воно, це так, хоча вона йому мила, мила. І яка вже мила! та дарма...

Але бачитися вони побачутися, хоч Настка і противна тому. Однаке тим, що він дав слово Настці до неї більше ніколи не виходити, він не дуже журиться. Що буде, то буде, а любити можна. Настку ж він бере, а Тетяна?

“Тетяна?” повторив допитуючись якийсь внутрішній голос, що пригадував йому чи не Настчин голос — та тут і вмовк.

Що він з нею зробить?

Дві сватати годі. Нехай тепер зроблять обидві лад між собою, коли так вже склалося. Настка нехай зробить. Вона так казала. Вона вигадлива, на все раду знає, вона його любить, про туркиню знає, нехай тепер робить. Убити не уб'є її... Що він тут поможе? Здійме бучу? Дівчата всі однакові, до лиха причиняються, а відтак плачуть і голови засушують.

Що йому з них?

Добре може? Гриць споважнівши зітхнув.

Як є його добро? Що двох нараз любить? Стільки його добра, що з “туркинею” був у лісі, як у раю, що його любила щиро, та чи довго то було? Ось нараз “Настка”, стала між них і все мов закам’яніло — настав кінець. І добра Настка і ширя для нього. ліпшої він не знає... і не те, щоб вже немила йому стала. а він полюбив туркиню. Ні, Дубівна в душу влізла і забути не годен...

Але тепер що він з нею зробить?

З матір’ю її?

Іваниха Дубиха не жартує.

Коби хоч де побачитися, наборзі до себе всміхну-

тися, лекше стало б серцю, щоб вже там і не було — а так...

А далі?...

Що далі? — спитав себе і не знаходив відповіда.

Далі... “якось воно вже буде” казала мудра Настка. “Вона красна і багачка, віддається і без тебе. Що тобі журитися?”

І справді.

Що йому журитися?

І в дівчат є розум. Нехай журяться самі. І вони любили. Тетяна також любила.

Чого тепер сковалася? Дізналася про його весілля з Насткою?...

Може й дізналася...

Ой туркине, моя пташко, яке в тебе серце?!

І ідучи от так, роздумуючи над собою і дівчата-ми, та минаючи знайомі місця коло білої стежки, роз-зирається він тепер, то вліво в глибокий яр, то в право на Чабаницю з “Білим каменем”, де також з нею стрічався.

І чомусь сподівається він, що звідкись вийде проти нього Тетяна. Пишна, усміхнена, заквітчана в червоні свої цвіти і скаже як звичайно: “То — я”.

Однаке, хоч і як він роззирається, хоч і як бажає його серце спокою “з нею”, “вона” не виходить. Не виходить і не чути її голосу.

І зітхає скорбно Гриць, морщить хмарно брови. Повинна була вийти, бажає його серце; він же тут. Що правда, він її не сватав, як обіцяв, він її і не візьме, наведе на неї смуток; та хто саме тут винен? Він один лише?

Обоє винні...

Тому нехай би вийшла, нехай би в се любила. Була тут. Була така як досі... хоч раз один ще. Раз... “Туркине!” майже не стямився він як крикнув,

“Туркине!” перебігло таким відгомоном по противній залісненій стороні гори і умліло.

“Ти тут?” пігнав з неописаною тugoю в голосі, як перше, покликом... і ждав.

“Тут” відбилося лише слабо його власним голосом, відгомоном і стало тихо... Скільки не надслухував він з усіх сторін якого шелесту, скільки не прагнув його, ніщо не ворушилося...

Гриць запав в задуму — і не ждав більше.

Знав. Тепер вже не побачить її.

Мусіла розвідатися, що він посватав другу, і не виходить, плаче...

Ідучи задуманий не зважав Гриць, як небо і непомітно над ним затягнулося хмарами. Далі заколисав холодний вітер деревиною, загреміло зловіще, а по недовгім часі почало і блискати. Раз по раз і так сильно, що чорний кінь Гриця здичівши від того, почав ставати дуба.

Недобре віщує отсе злірина своїм неспокоєм — думає Гриць і починає оглядатися.

На небі недобре. Чорні густі хмари.

В лісі темніє чим раз більше, а далі він чує великі краплі дошу на собі. Зразу поодинокі, а відтак чим раз густіші і сильніші. Він підганяє коня, той рветься сильним кроком вперед, білою стежкою вгору, а тим часом тріскучі громи потрясають цілою горою Чабаницею, ніби катяться по через усі інші і десь спилюючісь умлівають.

Дощ здається ллється подвійно на Гриця. Раз, як здається, з розірваної хмари, а подруге з смерек. Ідучи скоро роззирається він за місцем, де би хоч хвилину сковатися від дошу, та заспокоїти коня, що переполоханий блискавицями та громами, стратив спокійний крок. Вузька біла стежка, що обвивала Чабаницю і доходила до берега яру, перемокла і бистрий

кінь рвучись уперед під гору, майже що хвилі ховзався по ній.

Небезпечно було отак їхати саме над пропастю на полохливім коні. Гриць зсів з коня, веде його за собою і оглядається.

В пропасті-ярі шумить і кипить вдвоє побільшений зливою розбішений потік, пориває з собою все, на що наткнеться і гонить.

Десь не десь котиться з гори дрібне каміння, вирите силою дощу і никне в долині в воді . . .

Нараз Гриць спинюється.

На горбку зі сторони, що його гора ніби висадила з себе, ослоненім цілком густим віттям смерек, що тут розрослися, стоїть, а радше заховалась під ними мала хатина-колиба. Стара та скривлена.

Біла стежка, що нею їде Гриць, біжить і попри неї, і хоч саме вона не спиняється коло дверей хати, але тягнеться далі, може і вниз Чабаниці — обвиваючи її заєдно, він не знає — вона все таки дає собою якийсь захист.

Стоїть хатина ніби ще й схиляється над пропастю і показує з одної сторони викривлене віконце, з другої такі самі криві двері.

В мить Гриць рішається.

От тут він поступить. Пережде тучу, що неначе пеклом розкипілася над лісом, горою, а потім поїде далі.

Як загалав, так і робить. Стас перед дверми, прив'язує коня під хатою зі сторони, де не йде так дош, а сам іде до дверей.

Тут він — ростом високий — схиляється, бо лవрі хатини низькі і скривившись на бік, ледве годні рослого чоловіка прийmitи.

Та тут він аж жахнувся.

Саме в хвилі, як отворив двері з надвору, отворив

Їх хтось з середини і поки він добре опам'ятався, опинилася проти нього мов з землі виринула, якась стара циганка. Сива, патлата, з чорними бліскучими очима, і усміхнулася.

“Ходи, синку, ходи”. впрошуvalа вимушеним сміхом, за котрим крився потайний ляк і непевність. “Ходи до середини. Я вже далі рік, як виживаю тебе. Карт-сповістила”. І уступаючи йому з дороги, притискається до чорної закуреної стіни, щоб дати йому місця вступити.

Гриць побачивши нараз так несподівано перед собою страшну мов мару циганку, завагався в першій хвилині. Та поглянувши ще раз в лицез циганки, в очах якої відбивався якийсь аж за серце хапаючий смуток, поступив сміливіше ближче.

Трохи диму з печі вдарило його немило в лицо по свіжім лісовім повітрі. Він постояв схилений хвильку і розглядався. Ніколи ще не доїздив аж до цеї хатини, хоч кільки стрічався з Тетяною в лісі. Аж сьогодня в тучу завело його впрост сюди! Яка нужда, які злідні! Трохи барвного старого лахміття, дві циганські торби, палиця... Якась скринчина, привалена свіжим зіллям; далі на старім, майже порожнім, закуренім миснику кавалок хліба, на жердці під стелею стара червона хустка, яких між тутешніми селами не бачиш, коло того кілька вінків сушених грибів, під піччю лавка, на печі чорний як циганське волосся, кіт, ще вище на комині чорний освоєний ворон з грубим дзюбом і бліскучими очима — от і все.

“Сідай, синку, у бідої циганки, сідай!” припросить Мавра, до котрої поступив оце Гриць. “Сідай, не гордуй. От я бідна сама на цілий ліс і людська нога лише рідко заблуджує до мене. Живу, як бачиш, як Бог дає. Дадуть що добре люди, маю. Не дадуть, то і

з корінців жиу, як і всі наші бідні цигани. От так.
Сідай!"

Гриць сідає мовчки і все дивиться на циганку, що перед ним чогось аж до землі хилиться, пригадуючи йому собою тим старого Аєдронаті. Відтак за хвилину встає і визирає крізь вмашсне в стіну скло, що представляє з цеї сторони віконце.

"Ніщо, ніщо" вспокоювала Мавра "дощ ще паде. Посидь трошки і в бідної циганки. Ади, я сама саміська на цілу гору, на цілий ліс. Як іде хто цею стежкою, то часом бачу людське лице, а як ні — то ні. Посидь, синку", говорила живо і все дивилася пильно йому в очі. А самі ж її очі аж вдає поблищались.

"Давно не бачила я такого красного царевича, як ти", каже і знову кланяється покірно, як перше. "Давно, дав-но", і зітхнула.

"Чи може то ти та циганка, про яку говорять, що вміє ворожити і на зіллі знається?" спи ав нараз Гриць, не спускаючи їй собі очей з циганки.

"Або я знаю? Циганів багато на світі", вілповіла Мавра. "Але ворожити і також умію, ще й як! Щоб і не загадала я, все розвідається. Каже: ще й як! Так само і на зіллі знаюсь. Треба тобі якого?" допитувалася підхлібно. "Від доброго чи злого? Га-й-гай!" заспівала своїм способом. "Га-й-гай!" і все дивиться пильно на молодого хлопця.

Гришеві стало ніяково від тих великих чорних очей, переповнених сумом, що неначе не мали тепер іншої точки опори в хаті, як його лице. Ніби упиваються ним.

"Але бо я чув". почав знову Гриць, "що то має ота ворожка бути, що тут не все проживає, і місце м'яє. А ти, бачу, й хату маєш".

Мавра перелякалася: "ні, синоньку", впевняла "то я ота ворожка, про яку ти чув. Іншої на всі села в ок-

рузі нема. Ой, нема, нема, нема такої нещасливої, як Мавра, що свій вік молодий запропстила, на чужині хвора, без пам'яти очутилася в лісі і осталася на ласку добрих людей". І сказавши це розплакалася.

Гриця почала циганка цікавити.

На дворі цідило без перерви, громи все ще котилися, грозили і про дальшу дорогу годі було йому думати.

"Як запропстила свій вік?" спітав і став набивати люльку, причім подав і циганці одробину тютюну, а та його жадібно вхопила і таки зараз і свою люльку вибрала з-під комина і піпелу.

"Запропстила, синочку, запропстила", почала і наложивши люльку, закурила.

"От як дивлюсь на тебе", почала, "то і плакати і сміятися хочу. Господи милосердний! Давно не говорила я з чоловіком про своє горе, бо рідко хто до мене заходить. І хто хоче слухати бідну циганку?... Кинуть мов голодній собаці хліба, або подадуть мучечки, а там знову одробину грошенят, та й рушай з хати, кажуть, щоб що з хати не потягнула. А я, синку", говорила гірко, "хоч би й потягнула що, то — ади, яка-м бідна, яка опущена. Хто заробить на мене? Мій кіт?" спітала, вказавши на свого чорного приятеля, "він не заробить".

"Але якби не мій гріх, то я б ще й до нині була при чоловіці. Мій чоловік, синку, був начальником циганів. Рад у — звався він. А мій тато заробляв скрипкою на хліб. Я лише одна дитина в них була".

Мавра почала знову плакати.

"А моя мама, синку, моя мама", впевняла, "жизніла вона замолоду гуляти!" і при тих словах захитаила головою, ніби з самого подиву. "І я також синку! Ще з-замолоду... з-за-молоду. Бувало як за гуляю перед панами на Мадярщині, то аж в очах мені

миготить. А найбільше круг огню. Та й через той проклятий танець запропастила я свою долю."

"Через який танець?" спитав Гриць, що не розумів її оповідання.

"Та через он той танець, що іноді молодим циганам, окрім ворожбиства дає ніби заробок. Але ж бо й танець, синку. Ади! — я тобі покажу, щоб знов ти, у кого був!" і тут же почала стара, сива Мавра гуляти перед молодим хлопцем легкими граційними кроками на самих майже пальцях грузно викручуючись, та в поясі вигинаючись, причім намагалася собі ще до танцю приспівати.

Гриць дивився якийсь час, не кліпнувши, мовчки на стару. Вілтак обгорнуло його несказано сумне почуття за бідною опущеною жінкою, що ось намагалася вловолити його всім найкращим, що лише знала. Задихавшись не аби як, вона все таки не переставала поясняти танець, що давав "хліб" і що очевидно становив колись гординю і все горе її бідного життя...

Він устав і відвернувся до вікна, а вона докінчила танець і впала втомлена перед ним на землю.

"От такий танець, синку!" сказала відлихаючи важко, та сідаючи рівно, коли тим часом він вийняв з череса гроші і кинув співчутливим рухом і поглядом в її полопок.

"От цей танець гуляла я в пусті і в містечках, але довше, як не перед тобою, бо була молода і годна. Чардани звуться він. А пани, що переїздили через пусту і попри наші шатра, поступали до нас і любувалися тим. Окрім мене гуляли й інші наші цигани й циганки. Вілтак посылав мене ще Раду в сусіднє недалеке містечко по милостині і ворожити — і то було найгірше. Раз — і другий — і третій, синку, аж доки не скінчилось все. Вілтак ми вілти забралися. Давно

було то все, синку . . . дав-но, дав-но, і Мавра була тоді молода і гарна . . .”

Гриць знов наложив люльку, а вона предивно оживлена його присутністю, говорила далі.

“І я, синку, мала б тепер такого сина, як ти”, впевняла чудовим щирим поглядом своїх прегарних сумних очей, “якби не любов за плечима, а з нею і гріх; а то гріх зраджує все і тому, синку, я нині сама, сама на ціле село, на цілу гору, на цілий ліс. Не дай, Господи, нікому такої долі, як моя. Ніхто тобок не журиться, чи ти живий, чи мертвий. Живеш враз з дикою звірюкою в лісі, а більше нічого. Мала родичів”, почала знову, чи не механічно з привички “і страстила їх. Мала чоловіка, — зрікся, покинув; мала дитину — хлопеня — убили чи вкрали — Господь знає. Лише сама осталася. Сама синоньку”, говорила з великими слозами жалю в очах. “Сама, як кажу, на цілу гору, сама на цілий ліс, хіба що від часу до часу”, та тут урвала. Сильний грім, що саме в тій хвилі вдарив наново в лісі, перервав її бесіду і вона мов остережена ним, не заговорила про Тетяну, про яку хотіла спімнути, що це одинока її радість в життю, але завернула бесіду на попереднє, себто на себе саму. “Сама, синоньку, сама”, говорила далі “хіба що раз в рік Господь пришле якого ангела, як от тебе, ти мій красний царевич!” при сих словах склала руки навхрест і вклонилася йому низько, з покорою, і неначе всю змарновану свою душу вложила в той поклін . . . Ніколи мабуть не розкошувала більше її бідна душа, яка не знала досі нічого крім пониження, горя і болю, як у тій хвилі, коли дивилася на цього пишного чужого хлопця з чудовими синіми як небо очима в своїй хаті. Однак — де бачила вона тії очі вже раз у життю? Ті очі і всю отсю постать з отсім лицем. Де? О! о, о! Господи Ти Боже!” І в її бідній душі діється щось див-

не. Вона починає плакати і не знає чому. Починає сміятися і теж не знає чому. Лише чує, що всьому причиня в ін, що розбудив своїм виглядом в її душі спомини про її молодість і все минуле. І тому вона мусить плакати і мусить сміятися. "Приходи, сину, до мене", годна лише з усіх тих чудних почувань, що нею заворушили, одягнути в слова. "Приходи, царевичу!" просить з глибини серця і складає все на ново руки навхрест і кланяється йому з покорою низько до землі: "Приходи до бідної! Ти будеш її ангелом небесним. Мені вже карта давно сповіщала, що до моєї хати падуть два чоловіки. Один вже був раз зимию і я не прийняла його з страху в хату. А другий ось ти! Приходи, синку! не забувай бідну. Мій син був би вже також такий, як ти — був... також білій" і нараз урвала.

А він дивився на неї забувшись цілком, мов несвоїми очима і неначе побачив щось з тамтого світла не розуміє, що з ним діється. Чому йому тепло від тих слів бідної піганки, від голосу, що її змінив, як почала говорити. Від її широкого погляду, в якім крився сам смуток, а однак ще щось інше, тепле...

І був би він так довго тут сидів та все на ново глядів на неї, що гріла несвідомо його душу, прислухувався її словам, повним щирості і любові, наколи б вона сама не дала всьому інший оборот і наколи б його кінь не заіржав надворі.

"Хочеш, синоньку ти мій красний, голубчику мій синьоокий, щоб я тобі поворожила, доки підеш від мене?" спитала благаючим таки голосом і не вижилаючи його відповіди, витягла з скринчини брудні, витерті карти, заокруглені вже від уживання.

"Нехай!" каже він неохоче; "ворожи, але кажи правду, хоч лихе, хоч добре, бо мені ще ніколи ніхто життю не ворожив. А вгадаеш долю по правді, тоді по-

кличу на весілля, як вже запросив такого одного як ти — і дістанеш гарний бакшиш, тож кидай карти... і вгадай!"

Мавра послухала.

Багатьом розкривала Мавра свої карти, багатьом вгадувала, проповідала долю, але от такої запутаної та поз'язуваної як у цього хлопця, вона вже давно не бачила.

Ось що кажуть карти:

"Синонъку", каже Мавра майже побожно і дивиться на нього поважно. "В тобі дві душиці. А он, одна біла як пані, пишна та гордла, що не кожного хоче знати, а друга — вітрова, синку, землі не держиться, нічого не держиться. Блукає, хитається. Що ти за один, синку? В кого вдався? Хто білий, тато чи мама?" питає і питуючись впивається чим раз довше в нього своїми великими чорними та смутними очима.

"Хто ти, синонъку? Царевич?" І сама не зважає, як сльози затемнюють їй вид. "Скажи, голубе! І мій син був би та к и й..." майже зойкнула і урвала.

Гриць задрижав на її слова, пригадавши, що він підкинена дитина, що не знає нічого про своїх справедливих родичів — і замкнувся. "Нехай каже далі", думав, "може з карт дізнається, хто його родичі, бо господарі лише "пройдисвітом" докоряли, а більше не знає він нічого.

І він ні словом не обзивається.

"Байка!" сказав лише сухо, махнувши зневажливо рукою.

"І не звідси ти родом по родичах", говорить стара далі, — а здалека... зда-ле-ка, сину, де ти не ступав своєю ногою. Що це, таке? І два рази в тебе тато є, і два рази мама є, а про те, коло тебе сирітство... Хто ти, синонъку? Хто тебе так подвоїв?" питає зно-

ву, а очима впивається в його гарне молоде лицє, в його голубі очі, в його чорний гарний вус. "Хто ти?"

Він мовчить. А вона і собі умовкла. Йй збиралось чомусь на плач, сльози тиснулися в очі...

І не бачила вона його ніде і не подибувала, а проте ніби його знає, ніби відчуває в нім щось своє близьке... О! ті очі... ті очі, що вона вже десь бачила!

Де? Не знає.

А бачила їх в життю, бачила. Тепер відчула всією змарнованою душою своєю, що бачила. Дивилася навіть в них. Чула їх на собі. Колись то. О! давно, давно, давно колись в нього! Так в нього! скричала майже її душа, але вона умовчала. Гриць заховувався спокійно, неначе відпорно і вона мовчала. "Не люби, син онъкъ, чорні очі", обзывається времі придавленим голосом і підносить остерігаючи палець, — хмарить строго чоло. "Бо тут чорні з синіми не укладаються в пару, віщують смуток. Душу колибають. Люби такі, як твої, буде доля ясна. Або пожди", лодала нараз і задумалась. "Що то за одна, що тебе любить? Коло неї смуток і дорога. Далека, широка дорога. А ти з весіллям у думці — і також вже мов в дорогу лагодишся. В далеку широку дорогу. Чи не двох ти любиш?" спитала нараз зимно, і дивиться проникливо на нього. "Не люби двох, сину", знову остерігає "розколеш долю свою; не люби двох, розколеш долю свою", і тут урвала. "Так, стережись дівчат і білявих і чорнявих... А твоїй мамі, сину, паде сирітство. Смутне, важке сирітство, якого ніхто не зазнав світом. Смуток все закриває, хоча ти стоїш коло неї близько. Та смуток тут все закриває. Щастя в тебе, але", і не доказала. "Так доста на перший раз. Іли", докінчила якось сумно. І сказавши це зложила карти та встала.

Гриць встав і ніби повернувся з другого світа. Від-

так вийняв гроші, і кинув ними гордо старій жінці під ноги.

Вона не дивиться на гроші, а схиляється перед ним покірно, складаючи знову руки напхрест. "Не хочу я твоїх грошей, синонъку" каже, "а позволъ що інше. Ось позволъ, сину мій, бідній циганці, щоб вона тебе поблагословила. Ти вдруге до мене певне не прийдеш, а ти мені милуй. Такий був би мій син, як ти, якби був жив. Біль й був. Я благословлю тебе, синонъку голубчику, нехай щастя не опускає тебе ніколи як те сонце землищю". І сказавши це, та не дождаючи його дозволу, зіп'ялася нараз на пальці, вхопила його за голову, притиснула до грудей — і пустила. "Іди, синку, може не побачимось більше..."

"Приходіть до мене на весілля, мамцю!" відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати.

В Мавриній хатині тихо.

Хто цей хлопець?

В своїм селі он там на долині вона знала всіх. То ж знала, що він не з її села. Вхопилася в своїй самоті за голову. Боже, який він красний і який... як пись та кий. От, і кілько грошей їй лишив. Видко, багатирський син. І з чимось, що не було ні радістю, ні смутком, а то про те розіпрашо її груди, від яких упоратися. Не відергала довго в хаті. Вийшла.

На дворі устав дощ і з кітлів та яруг між горами, як і з лісів, клубилися мряки. Здіймаючись волічутися сивими хмарами, а все шпиллями понад ліси між верхами столітніх смерек, мов прощаються з ними, здоганяючи одну одну тужливо спішучи десь в далечині.

Маврі тужно.

Прийшов хлопець, мов місяць зійшов в її хаті і важкий смуток викликав в душі. Чого їй тужно? Це ж чужий хлопець, людська якась дитина, — вмовляє се-

бє. — А вона бідна циганка. І сама на всю гору, на ввесь ліс, сама й сама. З ніким не звязана, нікого не має, нікому не потрібна. Чого їй по нім тужно? Чи побачити його ще? Просив на весілля. З ким в нього весілля? В якім селі живе? О, вона й не спітала! Так зачулася, вдивившись в нього, що й не спітала. Але вона розвідається. Нараз стрілила їй одна думка до голови. Може то Гетянин Гриць?

Але ні. Гриць ще не посылав до Тетянин старостів. Бодай досі Тетяна не споминала проте. Але так виглядав, як оповідала дівчина і на чорнім коні від'їхав, лише не Гриць. Будь-що-будь, хоч він і не Гриць, а вона піде. Не по милостиню, але щоб його ще раз побачити. Ті очі... ті очі... що аж в ліс в її самоту приволіклися за нею звідкись.

Довкола...тиша...тиша.
Ліс стоять мовчки, та проте смереки шепочуть
шось.

Проте йде шум лісом... щось говорить.

Хутко зіглажає Гриць білою стежкою з гори. От-
от вже завиднє між деревами долина. Вже не буде до-
вго білою стежкою іхати. А все думає про зустріч з
самітною горожкою циганкою. Все вертається думка-
ми до неї назад. Тяжко йому чомусь за нею. Важко й
тужно. Хоч і ніколи його в життю не бачила, а душу
його відразу мов теплим шовком оповила. І хоч не ві-
рив би він ворожці, бо вони всі туманяль, але їй од-
ній вірить. Найбільше боліла його майже несвідомої
покора перед ним. Чому корилася заєдно? Не буда ж
йому нічого винна і не провинилася нічим перед ним.
Побачила перший раз, і вже мов усе тепло своєї душі
йому під ноги устелила... Як той дід Андронаті, що
заше був такий добрий до нього віддавна вже і хіба

просив не забувати про нього. Він розкаже колись дідові про ворожку Мавру і нехай до неї піде. Може добре буде, як обое стрінуться...

“Царевичу ти мій красний!” звенить йому її пестливий покірний голос заєдно в пам'яті. “Голубе мій синьоокий! . .”

Так до нього не заговорила ніколи в життю його мати он там на горі, ларма, що звалась “матір’ю”.

Його мати! та ба! згадав він і усміхнувся гірко. Хто знає, де і хто його мати. Кинули його мов щеня під чужу стріху, що б позбутися, на ласку чужих людей і не навернулися більше. Чи не самітний і він у світі, як он та білна, як казала: на ввесь ліс, всю гору? Чи не подібна його доля до її? “Мавро!” зойкнуло нараз тужно сумно його молоде серце і свідомо забажало любові. Тої чистої, матірної любові, якої він ніколи не зазнав вповні в своїм життю, скільки б і не любили його господарі, не любили дівчата, не шанували товариші і всі інші знайомі. А матірної любові, тої широї, теплої, він ніколи вповні не зазнав. Вона одна, перша, обізвалася до нього поширому, поблагословила його з душі. З широї материнської душі. І він чув силу правди її слів й її чуття на собі і він її не забуде...

Роздумуючи над старою бідною циганкою, пригадував він собі нараз і її пророчі слова про його долю. “Не люби, синонъку, чорні очі...” остерігала, піднявши ще й палець, “бо чорні з синіми тут в пару не укладаються. Люби такі, як твої, буде доля ясна”, обізвалося йому голосно в душі. “В турчині чорні очі!” заговорив сам до себе. Але в тій же самій хвилині вілчук виразно, як може ніколи перед тим в життю, якими дорогими були йому саме ті чорні очі, була та з чорними очима. “Турчине!” обізвалося жадібно його тугою переповнене серце, що-

все забувало, а її пам'ятало. "Туркине — вийди!"

Сам не зідав, як сльози втиснулися в його очі, смуток обгорнув його. Він їде ще білою стежкою лісом, однак угадує, що вже не довго буде нею їхати. Десять не за довго спуститься в село. Там в долині, чує він, шумить гучно ріка. Набрала дощової води з гір розшалілася і мов нікого не знає. Але йому спішно. Припізнився в старої циганки і тепер треба кватитися... Його кінь біжить остро по білій, як сполоканій стежці, розтягненій тепер тут рівно.

Тут, і там зачіпає він капелюхом об розложисте віття смерек і на нього сиплеється свіжий дощ з лісової зелені.

Далі, далі і стане смеркатись. Густішим лісом вже ніби сумерк прокидається, лише тут і там проблискуює заходячим сонцем, що по тучі знову показалося.

Так.

Однак — хто це йде саме проти нього? Чи це не туркиня? Вона — туркиня!

І він кличе радісно: "Тетяно, то ти!" Але тут і вмовкає.

Це справді вона. Вона його пізнає, однак заразом наказує рукою, щоб мовчав. Вона ж недалеко млинівки. Він здержує, звертає коня набік, а вона біжить проти нього. Вже спиняється коло нього. Босонога, з підкасаною спідничиною, простоволоса, мов крадьком вимкнулася з хати з якимось вузликом в руках — усміхнена, щаслива!

Хто б то сподівався! Аж зойкнули з утіхи стрінувшись от так несподівано — враз усміхнулися. "Не клич голосно!" остерігає задихана з несподіваної радості. "Не клич голосно, бо позаду мати йде!"

"Любиш?" Гитас він зачість усього з поспіхом, і схиляється з коня до неї, а вона струнка, мов смеречка пнеться на пальцях до нього.

“Люблю”, відповідає з цілим раєм щастя в очах.

“Коли не лісбіла?”

Він притягає її лакомо до своїх грудей і притискає її тут так широко і з такою силою, як здається ніколи досі. Відтак цілує. “Тут ніхто не бачить”, шепче пристрасно.

“Ще раз”.

“Раз”, каже вона слухняно і цілує.

“Ні. Ще раз” відповідає він і цілує другий раз.

“Я спішусь, зозуле, все в роботі”. Відтак додав крадьком, мов злодій, в поспіху: “Колись лісом знов, як тепер”.

Вона усміхнулася щастливо: “Як тепер” повторила так само щасливо не задумуючись — і мов ждала.

“Зайдемось”, сказав він і рушив спішно з місця.

“Зайдемось”, відповіла задивившись всею душою на нього і не спускаючи вже більше очей з нього, пішла з вигона з оберненою за ним головою, вгору білою стежкою, якою саме він з'їхав...

Він, вдаривши коня, і оглянувшись і собі за нею, погнав і зник, мов вітер з її очей.

Схвильовано задрижало за ним порушене сильним рухом коня смерекове галуззя. Задрижало і посыпалося з нього густі краплі лощу. Чутно, рясно впали вони на землю, а далі стали лиш одна по другій зсуватися, рідко, рідше, а далі перестали...

Згодом стало в лісі тихо.

“Гей на Івана, гей на Купала... гей-гей-гей!” розходиться раптом десь високо вже в лісі щасливий голос Тетяни і вмовкає.

“Красна дівчина долі шукала, гей-гей-гей!” доспівує за нею в душі з замкненими устами Іваніхъ

Дубиха, що повільним, поважним кроком іде й со-
бі за нею до Маври вгору . . .

Одного дня, може в три тижні по зустрічі Тетяни з Грицем висилає Іваниха Дубиха Тетяну знов до Маври навідатися, що з нею діється, бо вже її давно в млині не було, а з тим передає для бідної і вузлик з їдою.

Тетяна йде радо, і вибираючись заквітчується. Може якраз нині стрінеться з митим, довго вже не бачилися. В нього робота. Так уже часом бувало, що несподівано вони з собою на білій стежці здибались... А от і останнім разом.

І пішла.

Іде задумана.

Її думки все коло Гриця. Як він до них прибуде, як пришле дедалі старостів, як мати справить весілля, як вони заживуть, яке їх жде щастя і добро і таке інше. Як Гриць перебере в них млин, стане газдувати, як усі його полюблять і шанувати будуть, а мати при них відпочине. Все за її щастя вона лобра молилася, доки і красного Гриця за зятя не вимолила. А як ні, то піде в монастир, кули її заєдно від смерти батька тягнуло. Або при них в 'мирі' відпочине, заживе. Все, як забажає — так і буде.

Ідучи так у щасливих думках та пристаючи від часу до часу, ніби відпочиваючи, — вона нараз стає і надсміхує.

Її здається, що її переслідують якісь кроки, чи не з самого початку, знизу білої стежки вже, і то важкі, неповоротні.

Вона стає надсміхує і оглядається. А оглядаючись перечікує.

Може то Гриць?

Але ні. Він все лиш верхом іде. Він мов зрісся з своїм конем, ніколи без нього не прибуває до неї. Він один ділить їх тайну, а ліс другий. Це не Гриць.

Вона стає, перечікує знов хвилину і кличе все таки ніби до нього, як звичайно: "Я тут!" А відгомін у лісі відповідає розходячися її голосом і умліває: "тут" і більше нічого.

І знов іде.

Але по якімсь часі вона наново на хвилину перевічує. А з нею враз мов і всі смереки вліво і вправо. Одні над пропастею, другі горою, ніби й собі станули. Колишньою лиши легко, шумлять обережно. З нею враз надслухують, а надслухуючи при тім щось ніби пошіптують.

"Грицю?"

"Ти Грицю?" питає її чутка душа і відповідає сама на своє питання "я тут!"

Вона мимоволі хапається за свої червоні маки, котрими квітчається, бо та к він љ любить, і пересвідчується, що вони на своїм місці, держаться добре.

Ні. Не Гриць.

З глибини ліса ззаду за нею висувається старечка, білоголова постать страшного якогось цигана-старця і суне за нею, як тінь яка, просто за нею.

Тетяна жахнулася. Ніколи не бачила цього старця в селі, хоч і як добре всіх бідних знала, бачучи їх усіх з часта-густа у своєї миросердної матері. Та ось він кланяється, складаючи руки побожно на грудях, як бачила це, лише в Маври, коли її хто обдаровував, і вона з великою пошаною дякувала — і нараз станув. Вона пересякалася його. Й перестрах перед ним змагається, хоча вона не була боязлива, — і вона це укриває. Та він помічає це і схиляється вдруге покірно перед нею.

"Не лякайся, доньцю, старого діда", каже. "Він заблудив тут у лісі, а йде далі і нікому кривди не робить. Та добре, що ось тебе тут подибав", каже далі і блиснув якось з вигрибушею злорадністю чорними очима з-під білих брів.

"Чого б я лякалася?" питає Тетяна, а сама уступає старому з дороги, щоб вигідно перейшов попри неї стежкою та скоріше пішов далі. Відтак вибирає спішно ще дещо з Мавриного вузличка і передає дідові. "Прийміть, добрий татку, за душі померші", каже вона покірно прохаючи "та скажіть, будь ласка, звідки саме прямуєте? Чи : далекої дороги? I в далечку дальше?"

"Ні, добра донцю. Я сьогодні лиш здолу, з вашого села", відказує старий циган, а сам чомусь дивиться пильно на молоду дівчину, що у великих червоних квітах, мов русалка перед ним опинилася.

"А зібрали доста милостині в нашім селі?" питає Тетяна і усміхається насилу, а з душі рада би утекти від старця як найскоріше і найдальше.

"Доста. Спасибі всім добрим, що спомагають бідних. Добре обдарили. Не дурно звертався я до них; та й і про що хотів я розвідатися — розвідався. Нині я в тім селі втретє з ряду. Більше задержуюсь в селі Третяківці. Перший раз був я ще перед двадцятьма роками, болай би не згадувати — другий переходив я раз зимою, а оце пораз третій — а може й останній, не знаю, як ще доля далі покермує. Та мусів іти. Взяг на себе дещо зорудувати — других порятувати, то й прийшов. Але більше, хто зна чи ще прийту".

• "Чому?" питає довірливо дівчина.

"Старість не пускає. Та й хто скоче старого цигана тримати?" відповідає дід, а відтак спершишь на жебрашкій задумався.

Та роздумуючи оттак, він все боком дивиться на дівчину. Вона це відчуває і від того її збирає знов ляк. Врешті обзивається дід:

“Не сказала би ти мені, донцю, чия ти? Така красна, пишна, приманчива?”

“Я донька вдовиці”, каже скромно, поважно Тетяна.

“Вдо-ви-ці?” ніби чудується дід.

“Вдовиці”.

“А-га!” відповідає старець протяжно і знов мірить її оком. Її, і її червоні цвіти і золоті півмісяці, що хитаються звільна в ухах за порушенням голови.

“А”, починає протяжно він далі, “коли вже вдовиці то може б ти і перебрала за мене одну невелику орудку, щоб я міг назад в своє село вернутись. Мене там ждуть і мені спішно”.

“Чому ні?” обзивається Тетяна поважно, з душі рада, що є надія позбутися скоро старого діда-цигана — і підсугає брови, як все, коли чудується. Та чомусь її знов огортає перестрах перед старим.

“Так от скажи насамперед”, — починає дід, “чи знаєш ти млинарку Іваниху Дубиху? Богомільну паню, для бідних милостиву?”

“Знаю, татку, знаю”, відказує на те запитана весело і довірочно Тетяна з ширістю.

“Що має на всю хату одну однісіньку дочку. Пишну та пещену, на все село найкращу”.

Тетяна спаленіла. “Знаю, діду, знаю”, каже уникаючи його гострого погляду і усміхається. “Знаю їх обох. Та що тобі до них? До Іванихи Дубихи що?”

“До старої, донцю, ні. Мені до малого ліло”, відказує дід, “красної чарівниці, що зводить хлопців з розуму, та що — як кажуть — чорними бровами

вільмує, червоним цвітом манить, а очима перемагає".

Тетяна розсміялася.

"Туркинєю її зватъ".

"Туркинєю, іду", повторила лівчина, а сама чим раз то поважніє, від діла віллетіти б рада. "Що вам, татку, за діло до туркині? Кажіть скоріше", напирає нараз прямо, "бо мені квапно далі. Я іду до бідної, несу їй їсти і вона жде мене".

"До бідної?" питає дід і приглядається недовірливо молодій дівчині, а ше більше її червоним цвітам.

"До бідної".

"То ж нехай тебе Пречиста благословить за твоє добре серце. Одного вже наділила, а другій ще несе. От добра ти і ширя. А чия ти донцю, щоб тебе згадати?" допитується знов і не спускає з неї ока.

"Це пусте", відказує Тетяна нетерпляче. "Краще ви скажіть, що вам од туркині треба, то, як вже кажуть, відбирає розум".

Дід зітхає випростовуючись, та ніби побачивши щось незвичайне над головою молодої лівчини починає: "Тяжко, донцю, серце другому ранити, та вже як просили, коли вже так треба, коли захотіли, то й перекажу".

"Хто просив?" питає Тетяна, а сама аж тремтить від чогось незнаного.

"Синьоока Настка".

"Не знаю її", каже Тетяна і підсуває брови.

"Настка з Третяківки, що має відлаватися", відказує старий.

"За кого?" питає Тетяна і її очі мов розширюються жлучи його відповіди.

"Зараз, доњко, не перебивай".

"І що ж синьоокій Настці від туркині треба?"

“Вона”, починає снов дід, “так просила. Стань — казала — перед туркинею і таке скажи:

“Я зачув, туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі. Що ти починяєш цвітом і словами, що ти твориш лиха, відбираєш щастя.

“І чув я, туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже від давна голубить другу. Синьооку Настку **за** свою він вибрал і вже незабавом з нею звінчається.

“Що тобі до нього, прекрасна Дубівно? Щоб молоду покинув, з тобою одружився? Та ж тебе проклене не лиш молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Та ж — за тебе піде сміх і глум селом і останеш з смутком, як те марево.

“І чув я, туркине, що в тебе багатство, то ж **ти** хлопців найлеш і без того Гриця. Молода Грицева — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць т **ебе** не бачив, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьмє — доки доведеться старостів післати т **ебе** посватати.

“І чув я, туркине, все оце, що кажу, від тої білої Настки, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

“Чорними бровами ніби ти строїлася, а з другої сторінки душу в нім двоїла. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала . . .

“Тепер спам’ятався, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. Не вийде вже до тебе більше і не жли, хіба що побачили на чорнім де коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбивала.

“А як не починеши йому починяти, то знай, що й люди не будуть молити. Розійдеться неслава про ту чорнобриву, що Гриця з Настунею на все порізнила.

Серце вілобрала, душу роздвоїла — нечистою силою
в горю утопила . . . ”

“Так. Я лід всьому свідок. Перекажи, доњко, оце-
тій туркині, як її добре знаєш, що Гриць іншу знає.
На весілля просить і я туди йду”. І з тими словами
дід скінчив — ждав. Тетяна зсунулася йому в ноги.

“Я — ліду — туркиня”, зойкнула і обнявши йо-
го коліна вмовкла, мов умліда.

Дід стрепенувся.

“Справді таки ти? Чому ж ти зараз не призналася,
що ти сама Дубівна, то може не був би тобі все пере-
казував. І мав тебе за Дубівні і не вірив. Але добре
розвіли про тебе тії, що тебе знають. Подибав на-
віть тут, куди справляли. Гарна ти, туркине — жодне
не збрехало. А за твою милостиню, що подала ти пе-
ред хвилиною, дід тобі зле відвлячився. Але я не ви-
нен. Я нічого не знов. Настка розповіла, а їй він
сказав. Двох вас любить, а одну бере. Шо я тут пора-
джу? Ти сама тут винна. Було не починяти Грицеві.
Ні чорними бровами, ні червоним цвітом, ні солодким
словом . . . ні . . . сам не знаю чим. Шо я тут вам ви-
нен? Сама одна ти знаєш. Лиха накоїла. Тому і про-
сили переказати оце тобі. Раз хай має Гриць спо-
кій!”

“Ні, татку”, обізвалася врешті Тетяна звертаючи
до старого своє побіліле мов замертвіле лицє, стиска-
ючи з невимовним жалем його коліна. “Ні, татку, я не
починяла, злого не робила, Гриця лиши любила — о,
о, о! — ні, татку, ні”, майже стогне, мотить, “не не
може бути, що другу він бере, не може бути!”
майже скричала і знов голову до ніг його схиляє, роз-
пучливо їх стискає.

Дід здивгнув плечима.

“Не знаю, доњко” відповів сухо. “Так мені каза-
ли. Не тутейший я. Я що знов, сказав. Мусів так”.

“О, о, о!” простогнала Тетяна, мов підстрілена, все ще клячучи і притиснула лице до дідових колін. “О, о, о!”

“Так, донько” стверджив лід. “Це все правда, що переказує синьоока Настка. А мене самого Гриць на весілля просив, і я до них іду”.

“Ні, татку!” кличе як перше Тетяна з розпучливо-впевняючим голосом, і знов обнімає з істинним жалем-покорою дідові коліна, мов би іншого руху не знала, мала перед собою святого і молилася до нього: “Ні, татку, не кажіть цього. Це не може бути... Ми ще ось... недавно тут в лісі” захлипала “стрічались” і при тих словах вона мов гине, гасне. “І він... ще цілавав. Це не може бути, не праєда; він другу не бере... він мене любить... Я не починяла!... крикнула з розпукою. “Я лише любила, любила, татку! Ми собі по слові, і заки сніг упаде, буду в його хаті. Татку!!! він мене любить. О... тут... в лісі... стільки разів” хлипала “в лісі...” І знов мов умліває.

Старий зареготався.

“Кажеш — любить тебе?” спитав.

Тетяна підняла на нього благаючи голову, що в розпуці назад їй опадала. “О, любить, татку добрій, любить!” впевняла і на ново як перше туанів і тисне розпучливе лице до дідових колін. “Мене одну любить, мене одну на світі. Сам мені казав ійому я вірю. А заки сніг упаде, казав, “будеш в моїй хаті. Я його туркінє!” крикнула розпростерши руки і впала лицем до землі.

Дід підвів її. “Не будеш, туркінє!” — крикнув твердо, — “в ній буде синьоока Настка, а Гриць, я тобі кажу, спрошує на весілля. Мене вже просив. Я до них іду. Встань, спам’ятайся, про Гриця не думай, не мутти його щастя, бережись гріху — інакше побачиш!”

І з тими словами неначе піддаючись якомусь тайному приказові, помахав до неї з погрозою п'ястуком. Тетяна витрішнілась через хвилю на нього з несамовито розширеними очима, однак зрозумівши врешті його слова і його погрозливий рух, нараз мов змія згинулася з землі і станула на ноги.

“Іди ти!” крикнула нараз диким голосом, скіпілим з раптової ненависті, неначе з його останнім словом опинилася погань світа перед нею. “Ти!” і з тим словом трутила старого так сильно від себе, що він відразу упав.

“Іди — ти!! ти сам нечистий, що мене подибав. Грицю!” крикнула вслід за тим з усієї сили мов не тямлячись з розпуки і — розреготалася, “Грицю, я тут!”

В діда спалахнули страшно циганські очі і піднявшись, він погрозив вдруге п'ястуком і бичем. “Гай, гай!” крикнув засапаний і закляв тут страшно.

“От що чарівниця—відьма”, додав “сама ти справедлива. Тепер це сам я бачу. Настка правду казала! Знай ти раз від неї, а другий і від мене. Гриць її посватав, а тебе лишає.”

“Неправда, він мене любить!” кинула на нього Тетяна з згорашення здичілим беззвучним голосом і такиши ж очима — боронячись з усієї сили проти убиваючих її страшних слів старця.

“Тільки й твоого!” кликнув на те діл і заллявся при тих словах гірким поганим сміхом. “Тільки й твоого. Так як його батько любив колись його матір” — долав з неописаною ненавистю.

“Тільки й твоого!”

Тетяна не зрозумівши всіх його слів, лиши останній, знов кинулася на нього. “Іди ти!” крикнула і пілсуваючи високо чорні свої брови підняла руки і показала

на недалеку пропасть. "Іди!" повторила "кинься там — і більше не вертайся!"

Старий витрішився з переляком на неї і схилившись за бичем, що випав йому з рук, — хотів її вдарити.

Але її вже не було — зникла. Лише зі сторони, куди метнулася, зачув він розпучливі, голосні слова "Грицю? я т у т!" А відтак по хвилі прикрий довгий сміх.

Задихана, без краплі крові в лиці, з блудними майже очима, з викривленими устами, впадає Тетяна до матері і кидається їй на груди. "Мамо!" скричала погаслим чужим голосом. "Мамо, Гриць мене покинув, зрадив. Мене він любив, а з другою вінчається. Мамо!" кличе не даючи матері опамятатися з своїх слів, і термосить її не тямлячись про сили. "Мамо! він двох раз любив: слухайте — м а м о!!"

Іваниха Дубиха, що саме сиділа на лаві, побачивши нараз майже напів - божевільну доньку, лише до стіни оперлася.

"Що за Гриць?" пішло глухе питання.

"Той, мамо, що раз зимою на коні тут був. Гарний такий! В лісі ми все сходилися; там ми любилися. Ліс один в с е знат. Гриць, мамо!" і розреготалася . . .

Стара підвелась важко. "Так?" спітала, а потім додала: "Тобі він казав цвіту папороті шукати?" І сказавши це усміхнулась мов останній раз в життю.

"Мамо!" пішов оклик нечуваної розпуки на всю хату. "Мамо!"

"Ти одна в мене була" відповіла мати. "Оде на на всім світі..."

"Мамо!"

Дубиха не відповіла більше...

Тетяна впала на коліна перед нею... сповідалася...

Годину пізніше Тетяна знову в лісі.

Летить шаленим кроком, мов сама стріла, до старої Маври. "Мавро!" товчиться ніби голос в її грудях диким стогоном і шукає простору: "Мавро!" аж і опинилася.

Стара циганка перелякалася виду дівчини і відразу її обняла: "Донцю", каже, "донцю! яка в вас пригода?"

"Мавро!" лише крикнула і на грудях мов закаменіла.

В очах старої щось лиховісно бліснуло.

"В і н?" спитала лише, викрививши уста з неописаним болем.

"Бере другу. Зрадив мене!" вистогнала Тетяна і знову як перше умовкла.

"Бачиш? А ти гадала, донько," обізвалася Мавра, "що він буде тебе завше любити?"

"О, Мавро!" визойкнула Тетяна: "Любив, голубив, цілував, прирікав, Мавро, ще недавно, ще недавно тут ось в лісі, а тепер..."

Мавра розсміялася нараз, мов з малої дитини. "Так?" цідить злобно "голубив, цілував?"

"Голубив, цілував... ще останній раз з коня, по тучі... о... так широ..."

"По тучі!" ливується стара "то він?" І нараз з глибоким жалем хитає головою і мов пригадуючи собі щось, шепче. "Боже — Боже!" а потім спам'ятавшися обзивається твердо і з ненавистю:

"То абись знає, донько, що котрій найбільше милує, той найборще зраджує. Як ійлує тебе, його серце вже з тобою прощається. Котрі так непробілні?"

"О, о, о! Мавро!" простогнала Тетяна, а відтак закидуючи розпучливо руки позад голови скричала: "Я збожеволію!"

“Ні донцю, не збожеволієш”, успокоювала Мавра “і я ні збожеволіла. Ади”, тягнула спокійно, “як мене не то він, але всі відцуралися, викинула в ліс мов звірюку з поміж себе, дитину забрали. Не здурієш. І я сьогодні жию, не збожеволівши, сама на всім світі, на цілу гору, на цілий ліс, а все через милування. І я не здуріла. Га-й, га-й!” аж заспівала, своїм звичаєм, похитавши головою. “Не здурієш.”

“А я збожеволію, Мавро” впевняла глухо Тетяна. “Я збожеволію, не годна перенести. Що радити, Мавро?”

Мавра стискає безпорадно плечима, однак надумавшись хвилину додає: “Я піду до нього і сама спитаю. Розвідаюсь, чи правда; хто це тобі казав? Звідки ти все знаєш?

“Старий якийсь циган, котрого я ідути до тебе здібала в лісі, все сказав. Він не брехав”, і тут розповіла Маврі, про стрічу з старим Андронаті.

“А він звідки знав?” спитала незвичайно зацікавлена Мавра.

“Грицева молода сама переказувала отце ним до мене”.

Стара циганка закляла, але небавом утихомирившись додала: “Цить, донько, цить; я туди піду, розвідаюсь про все, донесу тобі правду. Цить, не гризися. Але знай, коли це правда, ім добра не буде. Ні йому, ні їй. Я тобі як мати — а де мати проклєне, там немає щастя”.

Тетяна мовчала, вже не ворухалася.

“Я попробую ще його назад навернути” обізвала-ся по новій задумі Мавра успокоючим голосом.

На ті слова Тетяна прокинулась мов гадюкою вкушена. Прокинувшись, трутила вона Мавру з такою силою враженої гордості і погорди від себе, як недавно Андронаті, що та на лаву впала. “Щоб ти не посмі-

ла!" кликнула і випрямившись в цілій своїй молодечій стрункості, підсунула високо брови. "Я не одурила" говорила погаслим голосом "двох я не любила. Щоб ти не посміла. Я його вірно любила", говорила з побілілими устами далі "його одного; він мене зрадив, то що навертати? Не посміеш!"

"То й маєш за свою вірність" боронилася уражено Мавра роздразненим голосом.

"Маю" відказала Тетяна твердо, віддихаючи важко з зворушення і на хвильку вмовкла.

"Він одружиться, буде газда на все село — а ти?"

Тетяна мовчала, однак мовчачи чим раз більше блідла.

"Він одружиться, буде газда на все село — а ти?" повторила Мавра все ще роздразненим голосом.

Тетяна поглянула на Мавру. Боже, що за очі! як вони дивилися... дивлячись, благала, молила, відтак відповіла: "Буду Тетяною — чим мала б бути?" і з тим як камінь вмовкла.

Мавра не зрозуміла її.

"І що йому зробиш?"

"А ти що зробила, Мавро?" майже просичала Тетяна, відсуваючи високо чорні свої брови.

Мавра спершу вмовкла, потім закляла, а врешті сказала: "Я покорилася долі, піддалася їй, та от і доживаю. Шо було робити?

Тетяна поглянула на неї майже блудними очима. "Ти — Мавро" сказала твердо "ти покорилася. Годна була".

"А ти що, донцю, зробиш? Він тебе вже не візьме".

"Він мене не візьме. Ніколи не візьме" обізвалася дівчина, однак мов несвоїм вже голосом.

"Пропало твоє щастя... пропала твоя доля" почав-

ла знову з жалобою Мавра і захитала головою по своєму звичаю.

“Ов-ва!” відповіла тут нараз дівчина і поглянувши на Мавру з розгорілим якимось поглядом, вийшла скоро з хати...

Надумавшись хвилину Мавра вибігла за нею: “Прийди за два дні знову” кликнула. “Я піду завтра розвідати і принесу тобі правду. Прийди, як кажу, знову...”

Тетяна оглянулась на ці слова старої, але не відповіла. Сходила скорим нерівним кроком білою стежкою вниз і зникла старій з очей...

— — — — —

Вернувшись в свою хату, вдарилася Мавра п'ястуком в голову. “Це в ін, отже той Гриць, царевич мій — він! Він, що заєдно, як казала Тетяна, на чорнім коні їздив, бо і в мене був на нім. В ін з Третівки он там за Чабаницею. Ой Господи”, забідькалася. “Де мала я свою голову, коли він був в мене? Я йому ворожила і не догадалася, що це він? Тетянин! де була голова в мене? Мов ті птахи т ю т ю к а л и вони собі лісом, може й недалеко мене, а я не остерегла. Тетяно, серце мое!” простогнала в голос. “Тетяно моя, серце мое, що тепер з тобою буде? Ти, я бачу, не Мавра, ти я бачу, че перенесеш цього. Тебе вже жаль заглушиє; Господи, змилосердися”.

“Що ти змалку не мала?” говорила далі. “Все, що хотіла, мала. Завше було, як бажала, а тепер...” із жалю-розпukи за лівчиною Мавра за голову імілася та тут вже і схаменулася. Ні, вона піде до нього. Завтра. Скоро зазоріє, заким сонце зійде, вона буде в нього. Тепер все знає. Впаде йому до ніг і з душі просить. “Синоньку, царевичу мій красний — буду молити. Не губи Тетяни. Я її вибавила. Я її виголубила — не вдалася тобі? Не вдалася ростом, не вдалася

бровами, не вдалася серцем? Синонъку мій — не губи!"

Може послухає...

Переходила Тетяна два дні і дві ночі; майже не лягала. Не їла і не пила, лише все чогось ждала, ходила ніби сонна, не бачила нікого і не чула, а все по лісі і по білій стежчині. То там опинялася, де він голубив, то там роззиралася, де він на неї ждав, то та місцево обзвивалася "я тут!" — а все без упину, все гарячково, доки не спала з сил, доки не зайшла з нею важка зміна.

Стара мати не спиняє, знає. Хорій душі тепер спокою треба. Нехай вперше своє гре сама переможе. А далі — Господь є.

В лісі добре.

В лісі як в тій церкві. І спокій є і Господь; і зросла вона в нім і свій біль в нім згубить. Вона лише стереже її, чи не тінню за нею волічеться, щоб собі лиха якої не заподіяла. А бережучи, заєдно молиться. "Господи зціли, Господи скріпи, доведи до миру". Сама вже мов не та, що вперше по світі ходить. За недовгий смутний час снігом побіліла. До долу похилилась, гробу бажає...

Третій днини, як вернулась Тетяна знову з ліса, сказала матері: "Я йду до Маври. Мені треба Маври. Я прийду. Я прийду знову".

Мати притиснула її мовчки до себе — і бачить — в дівчини голова горіла, очі дивились за чимось широко вперед с'їбі, а сама вона трептіла...

"Іди з Богом, донцю, до Маври, з Богом і не ртаїся" виряжала бідна, а з рук її тяжко Тетяну випускати. Але тівчина мов гише вижилала останнього слова матері, вирватась дико з її рук і в ліс мов несамовита поспішила...

“Господи зціли, Господи скріпи — від смерти сохрани...” прошептали знову матерні уста і вона вернулася в хату.

Тетяна вже в Маври стойть на порозі.

“Правда, Мавро?” було її перше слово, вимовлене чужим голосом, в котрім всі струни, що досі грали, пірвалися.

“Правда, донцю, правда” відказує Мавра, і в душі дивується страшній зміні, що зайшла з дівчиною. “З ним сама я говорила. Це той, що раз і в мене був Та як вже й кажу, сама з ним говорила”. І говорячи не спускає Мавра з дівчини ока. “Сміявшася, донько, що саме я за тебе на нього пакинулася. — “Хлопцеві дві любити можна” каже. І він Дубівну любить. Хто б її не любив? За її чорні брови та за шире серце. Нікого в життю він так широко не любив, як саме туркиню. Але так вже склалося, що вона друга з ряду — мусить уступити. І що хоч він дві любить, з двома вінчатися не може. Хоч би хотів — то піл не звінчає. Що Тетяна хоче від нього? !Що він тут поможе? Кине Настку? Настка не відступить. Страшно Настку кинути. Тетяни легше. Вона баагачка, другий посватає, і все буде добре. Нею він не журиться. Йому гірше. Він має все чорноброву перед очима, дарма, що за тиждень в них весілля. Так буде каратись, доки її не забуде. Самі дівчата лиха наброїли, його полюбили, і тепер він винен. Доста Настка гнівається, а то ще й вона заводить. Як він лиху зарадить? Якби знов, зарадив би, але він не знає. Нехай вона, Мавра, перекаже туркині, що за тиждень в нього з Насткою песілья, але він її любить...”

“Ой” зойкнула в кінці Мавра, і мало що не сплакала, “мені жаль того твого Гриця, донько. Жаль чогось і гірко. Мені жаль тебе, бо ти моя, а жаль і

його, бо чимось і в і н мій. Господи Боже, чому воно так склалося? А такий він гарний, а така ти добра, а склалося фальшиво. Саме як колись і в мене. Господи прости, я хоч прогрішилася, чоловіка зрадила, але ти..” і урвала.

Тетяна не відповідала.

Стояла біла, як смерть, все ще коло дверей, не руваючись з місця, з очима, що шукали заєдно чогось по столі, важко лишучи. А коли Мавра жаліючи її сказала: “Пропало твоє щастя, донько, пропала твоя доля!” вона не обізвавши до неї ні словечком, пурхнула з хати, як від матері, погнала...

Біжить білою стежкою, розколихана горем, хитається, хоче побороти жаль в серцю — і чує, не годна. Підпадає йому, він її глушить. Чує лише, що щось мусить статися. З нею самою, чи з ним — не знає. Щось потужне велике, щось, чого досі не було, але мусить, щоб убило те лих о, що знівечило її щастя. Те лихо, що таке велике, таке недобре. Господи! шаліє щось в її цілком роздразненім вже мізку. Чому воно тут? Чому таке сильне? Відтак знову виринає, змагається перша її думка, що щось мусить статися. Передовсім статися, щоб убило те лих о, що убило її щастя. Вона його уб'є. Вона. Вона чує, що уб'є. Ше годна. Але як? Але що?.. Вона не знає нічого... Нараз в її голові починає знову путатися. Хто винен? питає сама себе. Гриць? Ні. Гриць не винен. Він її любить, ось сказав і Маврі, що любить. На стка винна? Ні. І Настка не винна. І в Настки щастя нема. Її Гриць не так любить. Нараз спиняється. “А може і любить? О. любить, любить!” закричало щось кривавим зойком в її душі, перемагає, заглушче все готореднє — “любить! інакше б не брав. Любить!” і тут же заливається вона страшним божевільним сміхом...

Відтак знову вертає, напливає перша думка. "Гриць винен? Ні, Гриць не винен. Її серце каже, що Гриць не винен. Це щось інше. Це те лиховинно, що в нім за ховалося і його спиняє. Ли хо! Воно винувате, його треба вбити. Вона його уб'є. Вона... Нараз станула мов укопана, — зажинувши руки позад голови, і роззирається блудними очима по лісі, по верхах дерев... Хто їй скаже, як вона до лиха добереться? — заблисло питання в її мізку? Хто їй скаже? Ніхто. Бо ніхто не знає. Але вона сама. Га!, обзвивається нараз щось в ній. Вона вже знає. Квіт папороті їй скаже. Квіт папороті! — Вона знайде квіт папороті і він один їй скаже, щоб ніхто не зізнав, ніхто не чув. Скаже. Хто знайде квіт папороті, казав їй раз Гриць, той все на світі знає і своє щастя знайде. Отже й вона буде знати. Знати, як прибратися до лиха, як його убити. Вона його уб'є. — ціятіє в її мізку, щоб його ніде не було, в жаднім закутку світа. Ні в неї, ні в Гриця, ні в Настки... Ніде не було. Тоді буле добрє. Але скоро, скоро, треба... іти... скоро... щоб не було пізно... і як стояла, так звернулася і погнала в глибину ліса.

Тетяна мовчала і вилетіла так мовчки з хати не поглянувши на Мавру і поглядом. Не добре стало Маврі на душі з отцім мовчанням дівчини. Що замикає її уста? питала себе сумно. І їй від того страшно за дівчину. Тетяна за цей короткий час вихуділа, зблідла, очі загоріли, сяють дивним блиском, а далі... Що щедалі буде? Щоб вона, не дай Боже, в тяжку хворобу не впала. Або... або... що ще гірше... аж страшно подумати — з розуму не зійшла... І таке бунає.

Тетяна досі нещастия, горя в своєї мами не зазнавала. Змалечку що бажала — мала; не перший раз в життю — грім в неї вдарив. Сама власна її доля на

тій дитині, котру всею душою викохала, так тяжко-повторилася. В затишку між горами, в тихім лісі, де здавалося, не могло втиснутися людське горе — воно повторилося... Від кого потяглося те лихо? "питає в думках Мавра. Хто дав початок? А він сам, той хлопець, який вже він її милий! Як поглянула на нього, її привидівся сам т о й з пусті, через котрого утопила свою долю. Межи її долею і Тетянину різниця хіба та, що то з нею скоїлося в пусті, а оце тут в лісах..."

Не втерпіла Мавра з тими думками в своїй тісній хаті, як згадала свою минувшину. Тетянине горе — і він ішла.

Надворі стояв чудовий теплий тихий вечір.

Зорі висипалися на небо мов порозцвіталися і Мавра усівши на порозі своєї хатини, дивиться якусь хвилину в місяць. Він виринув вповні, саме проти неї, над залисненою стіною сусідньої гори і яром, з шумлячим потоком — і ниби зумисне перед її хатиною — станув.

Навколо глибока тишина, повна святої тайни, в котрій все мовчки потонуло. Мавра сидить, дивиться, наче молиться до того місяця, що мов розжареним вугіллям підсвічений неповорушно жарить над горою. Круг неї, куди б і не звернула очі, темні залиснені гори, що в місячнім сяйві ніби краю небес дотикаються і з ними в одно спливаються.

Мавра молиться до місяця, в нім душою потонула, а з тим і в Тетянині горю. То вона, то Гриць виринають перед її душою, мучать її, калічать. Її серце крається на згадку страшного тёрпіння бідної зрадженої дівчини, що не знаючи зла, і його сама ніколи не чинила — нараз мов з небес в саму безодню апає. І все через нього. З другої сторони знову обзывається чомусь в її душі якась струна жалю і за Грицем, Він-

сирота, як їй розказував, без матері, батька, підкинена дитина. Годованець. Звідки, що, яких родичів? Він же знав. На призьбі під хатиною господарів в лахміттю знайшли; ніби "в циганськім", як докоряла іноді господиня...

Мавру в спогаді тих слів — мов гарячою кров'ю обілляло. Її дитина з-під її боку зникла, а в багатих господарів в третім селі відсі в "циганськім лахміттю" на призьбі якась підкинена дитина знайшлася.

"Господи Боже!" зітхає вона і здіймає в якійсь німій муці, молячись, руки в гору і мов божеволіє на думку, що може... може... може... аж скричало щось в її душі — це її син!" Він же такий подібний... до її любка з пусті, а її дитина біла була, Господи Боже, біла! Та ні, ні, це вона ось тут в тій самітності, та тепер з жалю за Тетяною збожеволіла цілком, з розуму вже сходить. Ой Тетяно... обізвалось над усе з болізним зойком її серце. Тетяна розбита. Ним розбита.

Та він — чи винен?

Іноді — оповідав він їй оправдуючись перед нею за Тетяну — іноді його серце кудись так тягнуло в інші місця, в далечину, на кінець світа, здається, що він був би без упину ішов. Шукав причини, сідав на коня, і гнав з дому, щоб лише іти, змінити місце. В такій одній тужній, добрій, чи лихій годині стрінуться з Тетяною в лісі. Він її шиго полюбив. Пропадав за нею. Бачив її перед собою лень і ніч, її очі, її чорні брови, її червоний квіт, чув її сміх і тратив розум. Був би її з хати викрав, як той злодій, в світ на віки втік, якби не була і вона його полюбила. А як полюбила, то вже в тісі сколітися: все було добре. Та Настку мусить брати. Оттакий вже він. Хоч застріль його, а він вже такий. І що з ним зробиш?

"Та ї ви самі, матінко", казав їй, "остерігали з

карт, не любити чорні очі, бо мовляли "чорні з синіми в пару не укладаються. Бери такі, як твої, буде доля ясна". І от і в нього воно не укладалося. Мусить Настку брати. І лише одна та Настка його вкупі держить, любить і прощає, хоча б він і що зробив. Вона все з ним добра. Тим вона Йому й суджена і він її не лишить. Тетяна в своєї матері одна, горя не зазнає, — поплаче, посумує, а далі по всім... за другого вийде. Він нею не журиться, хоч Йому жаль красної туркині, до серця чи не на все припала. Та що з того? Йому не суджено.

От таке казав їй, як у чого була — й інше ще.

Дивлячись вперед себе на гори та небо засіяне зорями і на місяць, вона гірко усміхнулася. Як її, Мавру, не жалував ніхто, ні в ін сам опісля, ні чоловік, ні родичі, так і бідну Тетяну, тепер і це й не жалує. От, що тобі любов!

Думаючи оттаке Мавра, не помітивши цього майже, аж сплакала. Бог знає, як перенесе своє горе бідна дівчина. А її мати? Цілий свій вік за свою літину молилася, людям добро чинила, її саму від смерті, голоду врятувала, і — обидві вони мов одна мати над дівчиною дрижали, сторожили — а прийшлося в кінці — від смутку — горя зберегти не вспіli. От, відійшла нині від неї мов підстрілена, не обізвавшись ні словом. Що думала? Чим мала серце переповнене? Мов говорити забула, так вже з жалю-горя перемінилася.

І думає, передумує стара Мавра над молодою Тетяною і нічого не голна видумати ні в один бік, ні в другий. Дала б любистків, матрігунів Грицеві, щоб його до дівчини назад повернути, та ось як Тетяна накинулась, коли про те лише вона згадала. Чисто з розуму зійшла.. Одної хвилі говорити, як належиться, а там... знову мов з розуму сходить... А й Гриця та жаль... Вона Настки, яку він бере — не знає, а Тетяна

тяну знає. О, її Тетяна! чому не падала вона йому до пари? Чим не доріс він щастю злучитися з нею? До кінця її любити? До кінця! — Красою своєю? Він же красний, як той місяць на небі. Іншим чим? Не знає. І вона чує, що не годна тут щось розібрати і що тут щось плутається, заглушує її, що не для її ума... Та їй таки жаль Гриця; хоча вже й так, хоча вона йому і чужа, бідна циганка лише, якої він може в життю і не згадає більше — їй чомусь жаль Гриця і ворогувати вона на нього не годна. Серце не дає.

Було вже коло півночі, а Мавра все сиділа, то-нула в гадках.

Сон її не брався.

До місяця, зір молилася, в смутку тонула. "Чи пе-ребув хто таку жалем перепалену ніч, самітний, в гли-бині лісів, як вона?" питала себе.

Ні. Не самітний.

Круг неї столітня деревина, проти неї місяць, а долиною в пропасті потік. Жене, шумить в святім су-покою ночі, виблискується плачучим сріблом до ма-гічного сяєва місячного, а в висоті зорі...

Не самітний.

"Господи, змилосердися над нами, відпусти нам гріхи наші" прошептала, вларившись кілька разів в груди Мавра і вернулася в хату.

Світлиця в Іванихі Дубихи слабо освічена.

Перед великою іконою Пресв. Богородиці горить, блимає світло. Іваниха Дубиха лежить на пів розлягне-на на своїй постелі і надслухує; а надслухуючи чує, що Тетяна, котра недалеко від неї лежить, все з одни-го боку на другий перекидається... і від часу до часу щось незрозуміле говорить.

"Не спиш, донцю?" питає врешті мати, що сама

ще ока не примкнула, а все наново горем доньки перемучуючись кожного її руху стереже.

“Ні” відказує Тетяна, і зривається з постелі на рівні ноги.

“Що то шумить, мамо?” питає.

“Це ж наша ріка, донько”.

“Ріка?”

“Так. Над котрою наш млин і наша хата стоять. Та спи, доңцю, спи. Господь все з тобою. Він все стереже тебе. А в твоєї матері лише ти одна на світі. Спи...”

“Я йду, мамо, я йду” відказує Тетяна спішно і вже стойть на рівних ногах перед матір’ю, дивиться на неї чужими близкими очима. “Я йду”.

Мати жахається її, майже умліває з жалю - остраху.

“Куди йдеш, рибчино?” питає лагідно півголосом і бере так само обережно руку доньки між свої долоні.

“Квіту папороти шукати”, відказує дівчина спішно. “Буду все знати — казав Гриць — все. Я йду, мамо...”

Мати бачить перед собою з переляком лише двоє блудних чорних очей з блідого змарнілого лица.

“Не йди тепер, донько, вночі”, втихомирює давлячися слізами “тепер північ. Підеш завтра. М е н е саму лишаєш?”

“Завтра не північ” відказує Тетяна і зараз мов опам’яталася, сідає слухняно коло матері.

“Завтра не північ, донько. Завтра неділя...”

“Неділя. Так, так неділя” пілхопаює Тетяна і додає налумуючись півголосом. “Мавра казада; в и е д і л ю р а н о” і нараз урвала, мов стала щось інше пригалувати. А по хвилині почала знову: “В неділю рано...”

"В неділю рано" підхоплює собі мати і потверджує. "В неділю рано підеш. Обидві підемо Господу помолитися".

"Квіту шукати" прокидається знову Тетяна неспокійно і шукає блудними очима за чимось у хаті.

"Квіту шукати" повторює спокійно півголосом мати й обіймає і тулиль хвору доночку до себе, коли тимчасом її очі заливаються сльозами. "Цить, доночко, цить. Спи, доночко, спи!" утихомирює її і гладить і тулиль до грудей мов малу дитину.

"Все буду знати" каже співучим півголосом Тетяна і тулиться тісно і довірчivo до грудей матері, заплющуючи очі мов до сну. "Все... бу-ду зна-ти..."

"Все будеш знати" відказує мати так само півголосом.

"А як сніг упаде, буду в твоїй хаті" обзывається знову Тетяна.

"Будеш в моїй хаті" відказує обережно шепотом мати, зрозумівши інстинктивно, що доночка з Грицем розмовляє.

"Я прий-ду!" кличе нараз Тетяна здавленим беззвучним голосом затиснувши лицьо до грудей матері. "Я прийду".

"Прийди, зозулько, прийди" відказує все шепотом мати і перестає дихати, щоб божевілля не зворушувати, рухом не збільшати. "Прийди!"

"Я туркиня..."

"Туркиня моя пишна".

"Твоя одна на світі..."

"Твоя одна на світі..."

"Твоя" шепче Тетяна як усипляюча дитина.

"Моя..."

Врешті утихло.

Тетяна дишіше неспокійно, а по лицю матері зсуваваються чим раз частіше великі пекучі сльози...

“Твоя” шепче ледве чутно Тетяна.

“Моя”.

Врешті утихло.

Іваниха Дубиха не рухається більше, а дивиться мов на ангельський образ, на бліде лице своєї нещасної дитини, котра, що кілька хвилин, то опам'ятовується, то знову блудом думає.

Через кілька довгих, мов убитих, хвилин спокійно...

Іваниха Дубихн схиляється впосліднє над нею і глядить крізь сліози, і дрижить.

Спить Тетяна? Так тихо... тихо...

Так. Здається — спить.

Ба ні.

Не спить. Ось вона підносить голову з грудей матері, розкриває великі свої блудні очі і питає знову:

“Що то шумить, мамо?”

“То наша ріка”.

“Ріка?...”

“Так, донцю. Що над нею наш млин і наша хата стоять”.

Тоді Тетяна затулює наново очі і притискаючись з неописаною ніжністю і довгувістю до грудей матері, усміхнулась і починає півголосом співати:

“Гей на Івана, гей на Купала! Гей, гей, гей!

“Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!”

“Гей-гей-гей...” повторює мати і хлипає, давитися своїми сліозами. “Гей, гей, гей...”

“Долі шукала”, пішло умліваючим шепотом з уст матері.

В неділю рано жене Тетяна в ліс.

Мати не здержує її, бачить — гірше як супротивляється. Нехай — думає — вісумує своє горе в лісі, де його здобула; нехай буде їй якийсь час свободи.

да і воля по душі у всім, що забажає, а там побачуть...

Тут в долині вона не годна її успокоїти, то ж як її серце бажає, так нехай їй буде. В тишині ліса вона поволі подужає. День за днем, чим раз більше доведе її до спокою. А там... може, і стара Мавра розважить потрохи своїм словом, вона їй як друга мати; вона, мати, покищо безсила.

Іде Тетяна не своїм кроком то в гору, то в долину білою стежчиною; раз з широко розтуленими очима, а раз зі стуленими, мов дрімає, а все про лихо товпляється в ній думки, та про те, щоб його убити. Аж і опинилася коло Маври.

Але чого вона до Маври? Вона здається до неї не хотіла. Вона по квіт папороті прийшла. Ага! скаменяється нараз — вона хотіла того, щоб Мавра спитала про Гриця, про лихо раду дала. Мавра? — вона розсміюється. Мавра не дасть ради. Її від Маври відпихає. Їй від Маври страшно. Мавра вже не любить її... Вона любить Настку.

Розпачаючи от так, Тетяна не помітила, що опинилася коло відчиненого вікна Маври...

Так. Їй від Маври страшно. Тому вона під її вікно сховается. І з тою напівбожевільною думкою вона притискається під вікно на призьбі до стіни і заривши руки в волосся, що давно розбурхане звісає чорним шовком по плечах і стуливши очі — сидить нерухомо. В її душі заходить щось страшне. Вона нараз не знає, чого прийшла. Забула, чого саме хоче. Ох, як страшно! Хіба пригадає... і ніби пригадуючи вона без тямки риє в волоссі...

Чи чує які звуки круг себе?

Ні.

В її голові мішається і Мавра і Гриць і квіт папороті і вінок з Івана Купала і те лиxo, що в Грицеві заховалося, і котре вона має убити... ос-

таточно вона не знає нічого, і шарпає все діла несвідомо довге шовкове волосся своє.

Нараз... здіймає голову і підсуває високо чорні брови... що це? Чи вона цього досі не чула? В Мавриній хаті мужеський голос. Вона напружує слух... і слухає. Слухаючи мов відзискує свідомість і з тим чим раз то блідне.

В середині в Мавриній хаті чує той самий голос, що передав їй звістку, що Гриць Настку бере, двох відразу любив. Він саме оповідає, щоб їм обом, Маврі й Йому, не йти тепер до Гриця, признаватися до нього, розповісти йому, чий він син, бо він циганів не любить — і може і господарів проти себе зворожобити, як довідаються, що він... бідної циганки син і цигана внук. Ліпше, радить той голос, переждати аж по його весіллю з Насткою. Від сьогодні за тиждень в неділю їх весілля. Вони пождуть і аж по весіллі підуть до нього і розкажуть все. Та тут вже Тетяна втратила знову рівновагу душі. Зачувши наново про весілля Гриця з Насткою, вона несвоїм голосом скричала і блискавкою зного місця зірвалася. А коли Мавра викликана несамовитим окриком спинилася на порозі, а за нею і старий Андронаті, вона вже знову погнала в ліс...

Знову той страшенній старець, що мов з пекла виринув, той сам і те саме повторив! Знову про Гриця і Настку. О, о, о! знову і знову і знову! І знову діється з нею щось, чого вона не знає. Бігла, доки сил будо, дряпалась на гору, мов за нею гнав хто, а латі зсувається безсило до землі і бачить: вона під "Білим каменем". Так. Тут вона з ним сходилася і тут він зараз буде. "Грицю! Я тут!" закликала далекояглім приманюючим голосом і — жлала. Не ловко жлала так. В ній піднялась нова думка. "Прийде він?" А зараз потім підсунулася інша. "Хто винен? Синьоока Настка?

О ні. Настка не винна. Гриць винен? О ні. Це лихо винно. Лихо в нім сховалось, щоб його ніхто не нашов, що Гриця здержує до неї вийти, що її щастя убило. Це вон о винно. Вона його уб'є. Вона його в Грицю нашла і вона його в нім уб'є. Так, в нім. Не буде його відтак ніде. Ніде, ніде на всім світі. Тепер вона йде до Гриця і розкаже все. Нехай знає і він. Вона йде до Гриця..." І підносячись на руках з землі, свої широко розтулені очі спиняє нараз на широколистім зіллі з-під "Білого каменя..."

"Гей скільки його тут! Його тут повно. Гей, Мавро!" кличе задихана з дикою якоюсь втіхою "твого зілля тут повно! — Ага Мавра!" — блиснув їй спогад про стару циганку і знову починає в її мізку плутатися. — "Що казала Мавра про зілля з-під Білого каменя?" Хвильку надумується. Вона знає, що вон о прорвся як е лихо — учила Мавра. "В неділю рано — (казала) зілля копати, в понеділок поплоскати, в вівторок варити, а в середу... в середу?" киплять в її голові думки і тут ніби вмовкають...

Вона усіла наново на землю коло зілля, підсунувши високо чорні свої брови і — нагадує. В середу? "В середу" шось Мавра казала. — Га, вона вже знає, — стрілило їй нараз біскавкою через ум. "В середу" казала Мавра з іллям приспати, а в неділю весілля!!

Так. В неділю, казав старець, в неділю весілля. І з тим задивлюється знову на зілля. Його тут повно. Аж само в руки лізе, то треба рвати. Мавра буде рада, а вона у б'є ним лихо, що в Грицю схovalося. Але... борзо... борзо... щоб не утікло... І з судорожно-дрижачими пальцями в шаленім майже поспіху, неначе за нею стояв хто та наганяв до того, копає, две зілля і ховає в подолок.

Відтак нарвавши його надміру, стає на рівні ноги, опускає голову низько назад, що довге її волосся майже дотикає землі і кличе з усієї сили: "Я прийду!" А зараз потім наслідуючи голос жайворонка кличе щасливо: "Лю-блю!..." Врешті вмовкає, задивившись великими очима та підсуненими вгору бровами кудись далеко і слухає: з другої сторони скали, мов аж тепер дійшло, обзвивається почесною пропасть і тут же замирає: "Лю-блю!"

Настав вечір в середу перед весіллям.

Мавра стоїть коло своєї лави і перебирає при світлі зілля, — роздумуючи, котре дати б Тетяні, щоб її жаль за Грицем утихомирився. Вона була саме нині знову у Іванихи Дубихи, яка за цей короткий час з горя побіліла.

Та от вже і перебрала зілля з-під білого каменя. Воно добре, чудотворне. Як дати його мало, воно в сон кидає; з примівкою: серцю - голові дає спокій, а дати забагато, воно іноді і смерть приводить.

Нараз в тих гадках вона зупиняється. Ні. Нині вона вже негодна Тетяні зілля дати. Вже пізно і Тетяни вдома нема. Хіба може завтра. Вже третій день, як вона нещасна лісами блукає, ба навіть десь аж в сусіднім селі її бачили, де й ночувала. До того нині обіясняє і батько прийти до неї, а може й зараз надійде, то ж не піде з хати.

Так розгадувала Мавра перекладаючи і перебираючи різне свое зілля.

На всі гори, скільки тут здіймаються, нема щасливішої від Маври. Вона віднайшла свого батька, якого вважала мертвим, і знає, що Гриць з угорської граніці, годованець Михайла Дончука, це її, вкрадений від неї, її син. Довідавшись про те все, її бралося

зразу божевілля з радости. Вона бідна, змарнована циганка, сама на цілу гору, на щільний ліс, вона мати прекрасного хлопця, а її батько Андронаті живий. Був ось тут. Він довідався принадком від Гриця і Настки, що на Чабаниці живе циганка ворожка сама одна і зараз же відшукав її.

• Господи Боже! плакала вона з горя, з злиднів, з турботи і жалю, туги, але плакала і з радости, коли батько ступив в її хатину і вони пізналися! Він ледве пізнав її, так вона постарілася, а вона аж перелякалася довгої білої його бороди і згорблених плечей. А відтак настало қаяння. Він вже був тут під її хатиною тяжкою зимою. Впрошуався, вмолював, а вона його не пустила! А вже тоді були б віднайшли себе, був би він білоголовий коло неї зажив, нараз тяжкою зимою не вертався в Угорщину. Мавра каялася гіркоплачучи. А вже тоді сповіщала їй карта, що в її хату впадуть два чоловіки:

Старий і молодий. З одним щастя, з другим горе.

“З вами щастя, тату, говорила зразу, з вами щастя, а з котрим би горе?”

“Був ще в неї хто з чоловіків?” питав старий, “від часу, як вона його не приймала? Було пам'ятати. Пригадай”.

Вона гадала, розумувала, аж і пригадала! Лиц один був пішгий, препішгий хлопець на чорнім коні. Йому вона і в карти кидала, долю вишкувача. Остерігала двох не любити і сповіщала далеку дорогу; щастя йому падато, але губилось в дорозі, та не вона йому не казала. Він їй добре заплатив...

При тім її оповіданні в старого Андронаті очі усміхнулися чорним блиском.

“Не питала вона, як він називається?” питався.

Не питала. Лише знала стільки, що він викликав в її душі жаль, бо такий як він, був лише той, котро-

то вона грізна любила і через нього в своє горе попала. Молодший і красний. Точнісінько так він виглядав.

Тоді розказав їй старий батько, як поступив собі з нею, щоб їй врятувати життя, на яке Раду напосівся. Тоді напоїв він всіх трунком заправленим зіллям, а за тим і її саму, щоб могти її винести. Слава Богу, йому все вдалося. А дитину мусів підкинути багачам, щоб не вбив її Раду, дали, щоб коло хворої в лісі не загинула, і лішої долі, як циганська, зазнала... Про неї, Мавру, сподівався, що воїна не пропаде в світі, найде притулок між добрими людьми і він її колись віднайде. До внука він не призначався, щоб не пошкодити циганським походженням, а все лише від часу до часу навідувався, щоб переконатися, що в добру годину підкинув дитину, бо в добрих руках опинився хлопець. А тепер він її на всю милість просить не призначаватися ще до його, доки не відділить йому його господар землі, не стане він газдою в своїй власній хаті. Його господарі люди заможні, горді, могли б діда і матір з хати викинути, а хлопця не наділити землею. Нехай вона ще жде, нехай мовчить, як і він, а все вийде добре! Хлопцеві і їм. Ось він скільки років мовчав, як камінь, і на добре вийшло. Гриць незабавки жениться, піде на своє, а його молода, добра білоліця дівчина, заможна, обіняла йому, що візьмуть його старого до себе. Він їй зробив одну прислугу і на її поміч найбільше числить. А як він коло них раз опреться. Гриць матері своєї не винпретується. Тепер нехай вона ще помовчить і хлопцеві щастя не псує. Вони на весілля підуть, здалека будуть як білні придивлятися; на весілля він їх просив, а там... нехай жде. Прийде час, заговорят, Мавра огират ася. "Акала" рвалася йти до сина. Але батько лаяв і кляв, ба навіть по своєму звичаєві з лютості кілька разів її ударив. Аж тоді

Мавра покорилася його приказові і з його радою погодилася...

Тепер лише одне її щастя мутить, одне її гне долоду, давить. Велике горе Тетяни, заподіяне її сином і біль доброї Іванихи Дубихи. Чому не любив Гриць Тетяни до кінця? До кінця я питала вона в розпуці майже сотню разів. Який оборот було би все взяло, як для них обох, для її бідної матері, так і для неї самої! Чому, сину мій, чому роздвоїв так свою душу? А ще й вона причинилася до Тетяниного горя, ворожачи йому остерігаючи його... перед чорними очима!...

Жура і жаль про Тетяну не дає їй спати, не дає їй їсти. Вона чи не на все життя позбавлена. Хто знає, чи й прийде вже цілком до давнього розуму Тетянка! Хвилинами вона, здається, ніби при умі, оповідала їй Іваниху Дубиху, а хвилями божеволіє, не пізнає, не бачить нікого, а все Гриця згадує і ліх о. Який кінець тому буде? Чому, Боже, так тяжко людям до щастя дібратися? От хочби тепер і їй. Сина віднайшла, а Тетяну — тратить. Сама майже не знає, хто тепер більший її серцю. Він, чи вона? Тепер одно вінчаеться, а друге остає без долі, розбите...

Чому Тетяна їй не звірилася? цілком зараз з початку? Чому так таїла, щоб мати не розвідалася? Як тут тепер рятувати? Як усунути лихо? А тяжке лиxo! Мавра аж сплакала згадавши мотоду дівчину чудову та — збавлену власною її дитиною.

Бідтак гірко усміхнулася. Ось як син в батька вдався! Дві душі в нім. До Настки горнувся, а її Тетяну любив. О, коли б Тетяна була зараз з усім призналася. Ба... Коли б" Коли б вона була тоді знала, що її син живе. Тоді!! Але батько... нараз урвалися її думки. Вона винувата. Вона, однісенька вона. Батько її ще коли впрошуувався, молив, а вона не:

впустила. Тоді він закляв. А він страшно кляв. Чи не закляв він тоді її щастя, а прикликав горе?

Не винен тут ні Гриць, не винна ні Тетяна, а винен... винен... хто? — питає себе Мавра і плаче. Грицю ти мій, сину, чому так в батька вдався? Чому не в матір... і тут як перше думка її урвалася. Чи була вона, його мати, ліпша? Вона ж мала чоловіка, а зрадила його. О, о, о! застогнала нараз і вдарила з жалю нараз п'ястуками до голови. "Гріх, гріх, гріх!" ридало її серце. "Який страшний, великий, який без кінця. Гріх винуватий всьому, він один!..."

Але вона ще врятує Тетяну. Нехай буде, що буде. Тетяну вона врятує. Коли б лише до неділі, коли б лише по весіллі, вона візьметься до неї, приведе назал до розуму, ладу. В неділю рано, ранесенько, від "Біллій камінь" піде, зілля накопає, буде пробувати. Зразу самим зіллям потрохи усипляти, відтак примівками; відтак через сім неділь мольбою до нового місяця, доки не успокоїться. А там... з часом вона Гриця забуде і за другого піде.

От так думає, передумує Мавра перебираючи та впорядковуючи різне своє зілля, котре вже від чого, коли нараз чує... щось застукало до її дверей,

Вона прокинулася.

Хто до неї о такій пізній годині? Це вже далеко за північ. Вона ще не лягала, бо батька вижилала. Пішов по милостиню до недалекого містечка. А вона тут за скорбними думками та всім своїм зіллям сном припізнилася.

Чи не Тетяна це?

"Хто там?" По звичаю своєї осторожності питає і наслухує.

"То — я!" вілказує якийсь голос.

"Тетянка? питає Мавра і наслухує знову, може й

вона нещасна лісом блукала і за світлом до неї добилася.

“Ні. То — я!” відказує знову той голос.

Мавра відчниила.

Перед нею станула дівчина. Висока, молода, в лицю біла-бліська, з заплаканими очима.

Цікаво придивляється їй Мавра і її переймає при виді цеї дівчини прикре почуття.

“Тобі що, донцю, о такій пізній годині?” питає. “Тепер далеко за північ. Але сідай — ось тут. Твої очі плачуть. Чи ти серце плаче? В кого серце хворе, нехай іде до Маври” говорить мов молитву Мавра, а сама блискучими своїми очима аж пронизує.

“О рятуйте, мамцю!” кличе дівчина з розпухою і падає на лаву.

“Мій суджений хворий може ти умре. Крізь сон говорить, ніхто не розуміє. Ой, мамцю, рятуйте!” І з тим заридала. Далі зсунувши додолу, здіймає розплачливо руки вгору і молить. “Царю Ти небесний — чим я провинилася? Чому мене караєш? Я ж не винувата. Я вірно його любила, тіло, душу лала, та... вона — вона!!” І не отінчивши знову гірко заридала.

“Цить же, донцю, цить же”, вспокоювала Мавра і підіймає тівчину догори. “Кажи, що своєму суджено му і чия ти дитина, а зможу, порятую, в горю вас не лишу”.

“Я Настка, Грицева суджена!” кличе дівчина з невимовним жалем і знову здіймає благаючи руки до Маври вгору: “Йому починено. Рано він поснідав, відтак впав у сон і так спить все і спить. Спить мертвельським сном. Зразу в сні ще згадував, що хтось там ішов, що він зараз прийде, а далі вмовк”.

“Грицева наречена?” скрикнула тут Мавра, а сама сіпає дівчину, мов божевільна.

“Грицева. Я Грицева! Я його суджена, а в неділю, мамцю, наше весілля”.

“Грицю!” скрикнула Мавра страшним криком розпуки і зсунулася на землю. “Сину!! — сину ти мій, сину! ось уже гине, ось уже віходить; ледве що найшла! Грицю, жди на свою матір, вона вже йде. Жди, не гини!!” Останні слова її викликані якбюсь нелюдською силою розказу перемінили її саму нечувано. Вона зірвалася на рівні ноги, вхопила клунок з своїм зіллям, пірвала дівчину за руку і обидві погнались...

Біжить стара Мавра під юру і проти вітру окрільним кроком, важко відлиху чи стогнучи. Летить, здоганяє Настка, і туй-туй паде. Лише одно її підтримує, віра в силу Маври, а коли б не те, вона б далі не годна. “Йому починено, його затроєно!” кричить в один голос до старої Маври. “під вікном найдено пляшку, а пастух наш бачив д'вох постать, як летіла лісом, якась чорнобрюва...”

“Тетоша!” кричить Мавра і сама стає. Мороз її переймає: вона зівігнує. “Ось шо гріх, що гріх!” стогне і звільнює крок — далі вже не годна...

Було в четвер рано, як на місні стали, а коли стали, було вже по всьому. Гриць вже перенісся.

Коло Грицевої хати — сум і повага.

Посхилилися старі газли всі, що Гриця знали. Посхилилися в смутку і мовчки ждали. Умліває в хаті білонія Настка, молодині плачуть. Товариші хлопці по ходжують, утираючи слізози. А матері перешіптувшись хгестяться і мотяться...

Перел хатою лише що скінчилася тчіка, гірка сцена. — Циганка Мавра в нечуваній розпуці кидалася вовчицею на старого батька. Він її сина — заводила — від неї забрав, підкинув багачам, щоб зазнав ліп-

шої долі, як циганська і ось яка доля спіткала його в багатстві. .

І ніхто не бачив досі такого ридання, такої поведінки, як у бідної циганки. Кідалася лицем до землі, роздирала на собі одіж, знімала руки з розпучливою мольбою дотори, а все промовляла. Співаючи, ридаючи, заєдно розплачала — аж доки не ув'яла.

Старий Андронаті зразу боронився, а відтак умовкі.

Зсунувшись з всею ваготою свого старечого тіла на свій жебрацький костур — він мовчав. Сам не при мітив, як остаточно по голосінню зболілої доньки заслухався в жалібну гру трембіти, що неслась горою недалеко хати.

Вона йому нагадала своїм смутком щось давно минуле.

Давно-давненько, дуже давно, вона також так смутком вигравала — пригадав він собі.

Він тоді стояв рано зі сходом сонця високо на горі цього села і держав білого внука на руках... Держачи от так глядів в сивій ранішній імлі дитині за долею. Імла не здіймалася. Не бачив він тоді через імлу сонця, але воно було! — В його внука була доля. Ждала лише на нього, як те раннє сонце за імлою — чому не осягнув її?

Між присутніми в хаті й Іваниха Дубиха.

Дожидає Тетяни. Може хоч тут вона з'явиться. В домі її ніде не було; і ніхто її не бачив. Ходить і ходить лісами, людей уникає.

Прибувши сюди, Іваниха Дубиха заніміла. Ніхто від неї слова не почує. Мов забула говорити. Лише від часу до часу засуває дрижачою рукою біле волосяння назад під чорну свою хустку. Жде.

Може ж діждеться...

Люди ззираються на неї, перешіпуються, а їй
те байдуже. Її очі не плачуть, її уста стулися, лише
душа чим раз кам'яніє.

То ось перед порогом шелест. Її Тетяна? Ні. То
Мавра з'явилася в хаті з батьком, на сина вдивляєть-
ся. Нараз — що це? Сину Божий! З надвору по-під
вікна доходить спів, нерівний, предивний. Іваниха Ду-
биха біліє, хилиться; цим разом це вже Тетяна.

Так, то вона.

Висока, худа, бліда, з розшарпаним волоссям, чер-
воними маками заквітчана, з очима, що нікого не ба-
чуть — то — вона.

Ніхто не рушається.

Входить і, підсовуючи високо чорні свої брови,
прикладає палець до уст, мов наказує мовчати і обзи-
вається напів співуче: "В неділю рано я
зілля копала, в понеділок рано по-
лоскала; цить Мавро", додає прохаючи; "в вів-
торок, Мавро", додає, прижмурюючи очі, мов на-
гадує собі щось "зілля я варила, а в се-
реду рано..." нараз уриває... "цить Мавро",
просить з неописаною ніжністю в голосі, а цілковито
блудними очима, "цить, я лихо убила... твоїм
зіллям, Мавро, з-під білого каменя. А він переспить-
ся. Цить! а в неділю весілля. Цить!" і, вмовкши, вона
жде хвилинку опустивши, мов з глибокої утоми, голо-
ву аж низько назад — затулює очі... Всі закамені-
ли.

Ні, не всі. Мавра мовчки з зміїним безшелестним
рухом одна наближується до неї.

"Суко!" скричала нараз не своїм голосом, "ти
моого сина отруїла. Ти, ти, ти! Гинь!"
і одним одніським п'ястуком валить дівчину додолу. Та-
тут вже Іваниха Дубиха опинилася коло доњки.

"Стій!!" крикнула, що всі потрухлі. "Мене добий. Вона вже готова, а мене до бий!"

Відтак піднімаючи доньку на ноги, що судорожно за свої квіти вхопилася, спітала побілілими устами: "Доню моя люба, одна в мене в світі — ти Гриця отруїла?"

Тетяна усміхається. "Цить, Мавро", шепче підсувуючи високо чорні брови "лихо в нім сковалося... цить! Вже ніде лиха не буде..."

"Доню!" молить ще раз мати з націлювською якою силою і тулити н'жно доньку до себе, як малу дитину. Ти? Скажи правду всім, ти? Як Господу Богу скажи..."

Тетяна дивиться довго матері в очі, мов пригадує собі щось, а далі, тулячись з правдивою ніжністю дитини до грудей матері, та хапаючись знову як перше судорожно за свої квіти — починає любо півголосом ніби переказуючи тайну ніжно співати:

“Гей на Івана, гей на Купала... Гей-гей-гей —

“Красна дівчина долі шукала — гей-гей гей” —

Та вимовивши останнє слово, вона виривається нараз несамовито з обіймів матері і вилітає стрілою з хати...

Мовчики... без словечка... повалилась Іваниха
Дубіха лодолу

Поховали Гриця, розійшлися люди.

"Ходім, Мавро", обізвався вже по всім старий Анtronаті до своєї доньки. "Ходім між циган. Тепер ми тут знову старі..."

"Ходім, тату", — каже Мавра твердо як камінь, і подала старочу говгі костур в руки. "Тут вже май тріх скінчився".

I пішли.

Злегка лише колишуться ті сосни і смереки, яких

вони, ідучи нераз білою стежкою, мимохіть дотикалися злегка і колишеться лісовий шум в повітрі, успокоючи пірвані струни в душах, доки не вийшли з ліса; а коли його оставили, він згубився цілком і над лісом схилилася ніч...

Іваниха Дубиха перешукала з людьми чи не ввесь ліс і сковки, куди заходила Тетяна, і не нашли її. Вона без сліду пропала. Настала вже чи не сама північ, а Іваниха Дубиха лежить обезсильна на своїй постелі — заєдно надслухує. Її серце каже, що Тетяна вернеться: от, от уже північ. От, от чує вона шелест. Тетяна вернеться сама, як нераз вже. От, от зазоріє. — коли б вже й зазоріло... А як вона вернеться, тоді забере її з собою в монастир і віддасть її Господу Богу. Господь один її зшілить — скліпить. Господь один — вілтак нехай діється далі його Божа воля...

В хаті тихо, мов в святині, лише дрібне світло блимає і часом прискає перед іконою Пречистої Діви — Іваниха Лубиха жле, нагслухуючи, і її стулені очі запиваються безустанно слізами.

От, от, знову якийсь шелест. Ні. То ріка. Вона не вмовкає.. Кілька разів і збудиться вона з півсну, ріка все її дразнить, мов чогось домагається.

Нараз... і тепер вона не помилляється. Вона чує. Чує вигазно, лише не знає розпізнити — що це. Чи це бренькіт бліжіт причувається їй, чи це ніжні струни, чи не ангельські голоси? Не знає. Але вона чує і не помилляється.

Попри її слух пересовується легко, мов сонна мрія, мов бренькіт бліжіт, мов шовк, що волочеться по струнах — преливно ніжний співучий голос, що всю її лашу мов у хмарі небесні злітмає:

“Гей — на Івана, гей на Купала, гей, гей-гей!

“Красна дівчина долі шукала — гей-гей-гей!”

Іваниха Дубиха прокинулась, зірвалася. Господи Боже, це Тетяна! так. Це був голос Тетяни. Вона чула виразно, що це був її любий голос. Вона шукає під вікном дверей і співає...

Іваниха Дубиха встає як змога скоро, спішить хитаючись до дверей, розкриває їх і бачить.

Вона мабуть — спала. Надворі ясний день, усміхається сонце і вказує все ясно — лише Тетяни нема. Іваниху Дубиху обняло зимним потом. Чи їй спів Тетяни лише приснився? Чи чула вона його справді? Та тут блиснула їй страшна думка до голови і вона спішилась до челяди...

Ідуть всі над ріку, шукають ще й там. Може знайдуть хоч там сліди.

Пішли...

Не довго ішли.

Там, де глибина царювала, де камінь-велит спокійно означав неповорушну глибину ріки — де на дно її потонув колись Тетянин вінок — стояв на поверхні блискучої води, притулившись до каменя, один великий квіт червоного маку. Другий припершись аж до берега ріки ждав — і як той і собі не рухався...

Стоїть Іваниха Дубиха і дивиться без слова на ці дві квітки, а з нею і вся челядь.

Довго, довго дивиться вона на них — далі відвертається

Відвели Іваниху Дубиху.

Чернівці, в квітні 1908.

Кінець

En domingo a la mañana arrancaba el yuyo
por O. KOBYLANSKA

Editorial "Peremoha"
Buenos Aires - 25 de Mayo 479 - Argentina

Se terminó la impresión de este libro el dia 30 de Agosto
de 1954 en los Talleres Gráficos "Champión"
J. V. Gonzalez 2375, Buenos Aires